न्त कौमुद्याः रूपमाला

विमल सरस्वती

१४० पत्र Age

व्याकरण

सिद्धान्तकौमुद्याः
रूपमाला

१०८

९६० पत्राणि

पाणिनीसूत्रवृत्तिः

पाठकरामचंद्रस्य

१४७

रू. ॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥शिवमभिवंद्य विदध्मो मालामल्पां सुरूपकुसुमानाम्। शिशुकण्ठ
१ भूषणार्थं पाणिनिसूत्रैरनेकगुणैः॥१॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् हयवरट् लण् ञम
ङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल्। एतैः सूत्रै रूप५
र्वर्णपाठक्रम उपदिश्यते। प्रत्याहारग्रहणाय। तद्ग्रहणं च लाघवार्थं॥ आदिरन्त्येन सहेताजि
घ्नहितस्य वर्णसमुदायस्यादिर्वर्ण इत्संज्ञकेनान्त्येन मेलयित्वोच्चार्यमाणः स्वेन मध्यवर्तिनां
च ग्राहकः प्रत्याहारो ज्ञेयः इत्संज्ञकस्तु त्याज्यः॥ ॥हलन्त्यम्॥ ॥उपदेशे पदस्थं हल् तदित्सं राम
ज्ञं। इहान्त्यो न्यायप्राप्तो यानां [illegible] वायासस्य सूत्रस्यादौ निरिष्यते। तेन हलिति सूत्रे पदस्थं हल् तदित्सं १
ज्ञमिति प्रथमोर्थः। ततो हल्प्रत्याहारे सिद्धे सतीतरोर्थः इति। उपदिश्यत इत्युपदेशो वर्णपा

स्माहारेसिद्धेसतीतरोर्थः इति। उपदिश्यत इत्युपदेशो वर्णपाठक्रमो धातुप्रत्ययागमादेशा अखु
एड् प्रातिपदिकानि चनञा आऊदीनि। तस्य लोपः। इत्संज्ञकस्येत्यर्थः। अदर्शनं लोपः। अत्र वर्णाले
पसंज्ञं स्यात्। एकस्य रूपः पुनश्चैकोवेदा एकस्य रूपस्य रूपः। एकोद्वौषट्तथैवेकस्मात्वारः पंचषट्चते। अ
ण्। अक्। इक्। उक्। एङ्। अच्। इच्। एच्। ऐच्। अट्। अण्। इण्। यण्। अम्। यम्। ङम्। मय्। यञ्॥
झष्। भष्। अश्। हश्। वश्। झश्। जश्। बश्। छव्। यय्। मय्। झय्। खय्। यर्। झर्। खर्। च
र्। शर्। अल्। हल्। वल्। रल्। झल्। शल्। इत्येकचत्वारिंशत्। सर्वत्र प्रत्याहारशोकामाम्
दित्येतदर्थं अव्यवं यत्प्रत्याहारेषु सुखोच्चारणार्थं मिसंज्ञकैः प्रत्याहारग्रहणं सूत्रकृतापरि
भाषितं। वार्त्तिककृता लृतरोन्तरम् वहारस्नौकर्पापच्यहणाकस्यच्चानुसारेण वर्णप्रत्याहा

रू॰ २

राणामित्थं परिगणनं कृतं। अत्र यथादि प्रत्याहारास्त्वन्ये संत्येव अमुङ् सुप्तिङ् तङादय:॥

वृत्तिकारादिभिरुक्तवर्णप्रत्याहारे अधिको दर्शितः। सोऽप्यग्रे दर्शयिष्यते। दीर्घो दीनां प्रत्या

हारे ग्रहणं सवर्णत्वात्सेत्स्यति। विसर्गादीनामप्युपसंख्यानं। अलं मध्ये विसर्जनीयजि

ह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराणामप्युपदेशः कर्तव्यः। तेन उरःषकेण उरष्वेत्त्यादि

वट्कुष्वितिणत्वं। हकारादिषकारउच्चारणार्थः॥ लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः। उरण्रपर

इत्याहारग्रहणाय। उपदेशेऽजनुनासिक इत्। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। हका

रः पठितो बहिरदिशास्वपि वेदितौ। अहैणाकत्वादित्येतत्तदपसिद्धं भविष्यतीत्येत राम २

दर्थमः। अपरेण णकारेण अणुदित्सूत्र एव परं मतः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अण

सवप्र ३

प्रत्याहार उदिच्च कु चु टु तु पु इत्येवंरूपः सवर्णस्यापि ग्राहको ज्ञेयः॥ प्रत्ययादन्य इत्यप
लक्षणं तेन विधीयमानो ण् सवर्णस्य ग्राहको नेष्यते। तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। आस्य
संबध्यास्यं कण्ठादि स्थानं। तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्य वर्णस्य येन वर्णेन तत्तस्य सवर्ण
म्। नाज्झलौ। तुल्यास्यप्रयत्नावप्यज्झलावन्योन्यं सवर्णौ न स्यातां। ति नानडुहं चर्मवैपा
शो मत्स्य इत्यादौ यस्येति चेत्यादि न प्राप्नोति। अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः स्थानं। इचु
यशानां तालु। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। ऌतुलसानां दन्ताः। एदैतोः क
ण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठं। वकारस्य दन्तोष्ठं। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिका
नुस्वारस्य। पणिमः पंचमैश्च संयुक्तस्य हस्योरः। स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्। करणमिति

गौरु

रू॰ २ 3

प्रपन्नाः। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानां। विवृतमूष्मणां स्वराणां वा। संवृतं ह्रस्वस्याकारस्य। इह
तु सोपि विवृतः प्रतिज्ञायते दीर्घप्लुतानां सावर्ण्यमात्रसिद्ध्यर्थम्। उच्चारे त्विहापि संवृत ए
व सः। कूर्को ह्रस्वदीर्घप्लुतः। उ ॐ ३ इत्येवमेकद्वित्रिमात्राकालो वार्योवू ह्रस्वादिसं
ज्ञः। निरन्तराः क्रमस्याश्च ह्रस्वदीर्घप्लुता स्वपः। उवर्णे कुक्कुटरुतो प्रसिद्धा इत्क वर्ण
गीः॥ ॥अथ वर्ण्य। ह्रस्वादिनाम्ना विधीयमानाः प्रते अच एव स्थाने स्युः। अपर्यन्तास्त्रिधापि
न्ना लृकारो दीर्घवर्जितः। एवं ह्रस्वा न विद्यन्ते ह्रस्वाद्याश्च पुनस्त्रिधा। उदात्तादिप्रभेदेन राम
स प्रभु हुः सानुनासिकः। यवलाश्च द्विधा प्रभु ह्रसानुनासिकभेदतः स्व ह्रस्वादिः स्वव २
र्ण्यश्च पादैः प्रभ्वादिको निजः। सवर्णः स्यान्नरेफस्य सवर्णः कोपि नोष्मणाम्। ह्रस्वं ल

बुालघुसंज्ञंस्यात्।संयोगेगुरु।संयोगेपरेतद्गुरुसंज्ञंस्यात्॥ ॥हलोनन्तराःसंयोगः॥ ॥
संश्लिष्टावहवौद्वौवातसंज्ञाः।दीर्घश्च।गुरुसंज्ञंस्यात्।शल्लक्षणस्वोयणान्तस्याः हल्
ऋनमचःस्वराः।स्पर्शाख्यावर्गाविर्मा(?)ःस्फरेवःसंध्यक्षराद्धपाः॥ ॥अदेङ्गुणः॥ ॥अत्
एङ्एतौगुणसंज्ञौ।तपरस्तत्कालस्यात्ःपरोयस्मान्निर्दिश्यतेसस्वतुल्यकालस्यैवःसंध्य
क्षराद्धपाः।अदेङ्गुणः।अत्एङ्एतौगुणसंज्ञौ।तपरस्तत्कालस्यात्ःपरोयस्मान्निर्दि
श्यतेसस्वतुल्यकालस्य[illegible]सवर्णस्योदात्तादिभेदरूपस्यग्राहकोज्ञेयोनन्यूनाधिकपरिमाण
स्य॥ ॥इद्वृद्धिरादैच्॥ ॥तात्परस्तपरइत्यविविवक्षितः।ततएङैचोर्नेहलतग्रहकता॥
इकोगुणवृद्धी॥ ॥अनिर्दिष्टस्थानिकेइकएवस्यातां॥ ॥स्थानेन्तरतमः।स्थानेप्राप्तानांमध्ये

* कालस्यैव ३

सू॰
४

यः सदृशतमः सः स्यात्॥ ॥आदिर्ञिटुडवः। उपदेशे आदिस्था ञि टु डु इति त्रयः इत्संज्ञाः
स्युः। [illegible]॥ षः प्रत्ययस्य। आदिरित् स्यात्। वुट्। प्रत्ययस्यादिवर्णो विवतो स्यात्। लश
क्वतद्धिते। कुः कवर्गः। अतद्धितप्रत्ययस्यादिस्था एते इत्संज्ञाः स्युः। इत्संज्ञकानां क
चित्तु प्रयोजनाभावादित्संज्ञा न भवति। यथा कास्य चः कस्य। क्वचिदादेशविधानसाम
र्थ्यात्। यथा लडादीनां लस्य। लचतनरो स्वरः प्रयोजनं। अन्येषांतु यत्रास्फुटं तत्र वक्ष्या
मः॥ ॥इति संज्ञामाला॥ ॥ल्ट आकृतिः॥ ॥लाकृतिः॥ ॥परः सन्निकर्षः संहिता वर्णा
नां सत्यासन्निः संहिता। संहितायां नित्यं विकल्प। इको यणचि। इकः स्थाने यण् स्यादचि
परे। पिबन्नमयणि कृते। अनचि च। अचः परस्य यरो द्वित्वं स्यात्। रवर्जो सेष्यते। सुद्ध्ये

परः
राम
४

घान ह्यस्ति। अचो रहाभ्यां द्वे॥ अच उत्तराभ्यां परस्य परो द्वित्वं स्यात्। मद्ध्वत्र। अन विचेति
कृते। कल्लां जशकशि। अनेनात्र पूर्वधस्य दः। सर्वत्र शाकल्यस्य। अन चिव ग्रं वोरहा
भ्यामित्येतन्न स्यात् तस्मात् द्वे पित्रनं। मध्वत्र दीर्घा दत्वा चार्याणाम्। सर्वेषां मते द्वित्वं न स्यात्।
गौर्यत्र। काचित्वे तत्र यदादि लोपश्छन्दसि। छन्दसीति सामादौ वाक्ये त्वा विपरतत्वे:
संप्रसारणमत्त्वश्चाद्वित्वलोप इति वक्तव्यम्। इग्यणः संप्रसारणं। यणः स्थाने कृतः का
र्यो वा इक् तत्संज्ञः। एकः पूर्वपरयोः। अस्मिन्नधिकारे। संप्रसारणाच्च। अचि समद्भवेत् ६३
पः स्यात्। त्वं। कर्म। विप्राज्ञादचीहाव धूतं। पित्रृषभः
आकः सवर्णे दीर्घः। अचि सह स्यात्। पितॄल्लकारः। पितृकारः॥ आकारल्वर्णयोः सा

रू० ५

सावर्ण्यं वक्तव्यम्। पितॄषभः। पितॄकारः। ऋति ऌति सवर्णे ऋ ऌ वेति वक्तव्यं। पितृऌका
रः। ह्रस्वादेशो दीर्घे परे दीर्घ एव भवति। तपरकरणात्। खट्वेह। देवोढा। आद्गुणः। अवर्णादचि
सह स्यात्। अर्द्धर्घः। उरण्रपरः। ऋ ऌ स्थाने क्रियमाणोऽण् रप्रत्याहारपरः स्यात्। तव
ल्कारः। यणः परस्य मयो द्वित्वं यणश्च नेति वक्तव्यम्। महाऋषिः। महर्षिः। शरोऽचि। श
र्प्रत्याहारस्याचि परे अचो रहाभ्यामित्येतन्न स्यात्। गंगौघात तवौद्धत्यम्। वृद्धिरेचि। अव
र्णीत्सह स्यात्। एच आकारादच्येजे वान्तरतमो द्वितीयस्यापि स्थानस्य तुल्यत्वात्। प्रो
ढादौ चावर्णादचि सह वृद्धिरिति वक्तव्यम्। प्रौहः। प्रौढः। स्वैरः। स्वइरः। प्रऋणे ने काल
ल्पते। अक्षऊहिणी। अक्षौहिणी। ऊहः समूहार्थः। ऋणऋणं। ऋणार्णम्। प्रऋणं। प्रा

राम ५

र्णम् । वसनार्णम् । कम्बलार्णम् । वत्सतरार्णम् । दशनार्णम्यात् ऋतीयासमासे वा वर्णाद्दृतौ
ऋते परे वृद्धिरिति वक्तव्यम् । यानेन ऋतो यानार्त्त इत्यादि । आ ऋतः । आर्त्तः । उपसर्गादृति धा-
तौ । अवर्णान्तादस्मादृकारादौ धातौ सह वृद्धिः स्यात् । उपर्षभीपति । उपार्षभीपति सुप्य धा-
तौ विकल्पो ज्ञेयः । प्रेषयति । उपोषणम् । एङि पररूपम् । अवर्णादुपसर्गाद्धातोरेङि स
ह्रस्वात् । इ ए धौ ङि ह्रस्वः ज्ञेयः । उपैति । उपैधते । आ उ लं ओलम् । अद्योढम् । आ इहि । एहि
उपेहि । आ ऋ हं । अर्द्धम् । अद्धम् । शिवायोन्नमः । ओमाङोश्च । अवर्णादोम शब्दे आ-
ङादेशे च सह पररूपं स्यात् । आ ङि परे अकः सवर्णे दीर्घः इत्यनेनैव सिद्धत्वात्तदादे-
शोऽत्र विवक्षितः । शकंध्वादौ च वक्तव्यम् । शकं धकः रूपः । शकंधकः ॥ कर्कं । हलीषा । कु-

सद॰
६
6

लयासीमन्त्रः केशेष्वेवानियोगवर्जमेवेवावर्णात्स्वरतः पररूपं वक्तव्यम्। अद्येवरातः त्व
येवं दत्तम्। सहैवायामिपंथानमित्यादिद्वृद्धिप्रयोगस्त्वत्र प्रमादाल्लोकस्य। नियोगाकर
णेतु वृद्धिर्युक्ता। अद्यैवगच्छेत्यादि। केचित्त्विह नियोगशब्दो नियमवाची॥ नियोगो निय
मोऽवधारणमिति केपटः। तेनायोगव्यवच्छेदादेवशब्दः समेभ्यत हैवैवेत्यादिप्रयोगेषपर
रूपत्वम्। अन्यत्र तु वृद्धिरित्याहुः। स्थूलोतुः। स्थूलोतुः॥ बिम्बोष्ठी। बिम्बौष्ठी। ओतोष्ठ
योः समासे वेति। ओतुर्मार्जारः। तयागताः। पटविहा। कस्यानुवृत्त्येतावेतौ। एवोपवा
पावः। अक्षिकेवलस्यस्फः। मार्गपरिमाणार्थे च गव्यूतिरित्यक्तिः। गवां मिश्रीभावस्थान
मिति तु व्यक्त्यत्रिमात्रम्॥ रूढशब्दत्वात्। समसंख्येषु तु प्रोक्ता यथासंख्यम्व्यवस्थितिः।

राम
६

तस्यागताः। पटुइहाकस्मात् अन्तस्यै। लोपः शाकल्यस्यास्य वक्तीस्वरयोः पदान्तयोर्वीर
शिस्यात्। प्रायेणायस्य लोपोत्र वस्या लोपश्च दृश्यते। पूर्वत्रासिद्धम्। सपादसप्ताध्यायी
कार्ये प्राप्ते सत्युत्तरत्रिपादीकार्यं त्रिपाद्यामपि पूर्वं पूर्वं प्राप्तो परमसिद्धं स्यात्। ततो
दीर्घो यणावः। अग्नेत्र। वायोत्र। एङः पदान्तादति। सह पूर्वरूपं स्यात्। गोऽजिनम्। गवा
जिनम्। गवोष्ट्रम्। गउष्ट्रम्। अवङ् स्फोटायनस्य। [illegible]। अस्मात्रे परे गोशब्दस्य
पदान्ते वङ् स्यात्। अनेकाल् शित् सर्वस्येति प्राप्ते। ङिच्च। अनेकालप्यन्तस्यैव स्यात्
इन्द्रे च नित्यम्। गवेन्द्रः। गवान्द्रे वनि स्फोटकिः॥ ॥इति स्वरसंधिः॥ ॥देवदत्ते३
एहि। यज्ञदत्ते३ आगच्छ दूराद्धूते च। दूरादाह्वाने टेः प्लुतः स्यात्। अचोऽस्मादिति अ

मद० वांमध्येयोऽन्त्यस्तस्मादिं हल्वाशेषष्टिःसंज्ञःस्यात्॥ आद्यन्तवदेकस्मिन्। आदिवदन्त
७ वच्चकार्यंज्ञेयम्। यथा इलोतोरजादित्वादाट् इगन्तत्वाद्गुणः। अपदेशिवदेकस्मि
न्निति विशेष्यवदित्यर्थः। प्लुतप्रगृह्या अचि। प्रकृत्यास्थितास्युः। एतत्सूत्रसामर्थ्याद
वात्र न प्लुतस्यासिद्धत्वम्। निमित्तमृते विपरत इत्यके जीनु उ अस्यजान्वस्येत्यादौ
पूर्वेणावासंधिः। ततो विप्लुतस्य परेणाप्यवासंधिः। अग्नी इह। वायू अत्र। खट्वे ए
तेः। पचेते एते। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्या राम
त्। मणीवादौ तु संधिरिष्यते। दंपतीव। रोदसीव। अमू आगतौ अमी आगताः। अद ७
सोमात्। अद्विवचनमपीदूदेत्प्रगृह्यसंज्ञं स्यात्। अदसः किं। शम्यत्र। मादित्युक्तेः

अप्लुते र्थाः। दधि अत्र। कुमारि एषा। इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च। पदान्तस्थे को चिपरे प्रकृतिभा
वो दीर्घस्य च ह्रस्वः स्यात्। पद्ये पल्लवे। पदान्ते किं। कुमार्यै। नित्यसमासे चनेति वक्तव्यम्॥ कुमार्यर्थम्। आ
करणमित्यादौ पल्लीवारवद्धत्वात्। वित्तऋषभजः॥ ऋत्यकः। सवर्णेऽपि ऋति परेऽकस्तथा स्यात्। पदे
संधिः। गोभ्य जिनं। सर्वत्र विभाषा गोः॥ छन्दसि भाषायां च गोः पदान्त एङ ह्रस्वाकारे प्रकृत्या वा स्या
त्। पद्ये गवाजिनादि। उञ्ञि। संतापे संबोधने चार्थाप्यपये मायूमूनुवं यउञ्ञ् इति निपातितः॥ आ
एवं मन्यसे आरस्येतत्। निपात एकाजनाङ्। निपातस्य एकोऽच् स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। अना
ङिति कैः। आ अपात्। अ यात्। उपसर्गः तथाल्पत्वे आ अभिमर्यादयोः स्तु ङित्। ववनौ
मे घो ल्पे स्मरणे चाप्यङित्। दास्मृतः। आ इहि। प्रहि। अभिविधावाभिल्पेपकोः। इ विस्मये। ई जुगु
प्सायां॥ एते ओ ओ व संबोधने। इत्यादयः प्रगृह्याः तत उपततः। तद्वेततः। तदुपततः। मघउओ

प कौ ३

सा॰ ८

द्वौवा। मयः परस्य विवावः स्यात्। कम्वैरे। अत्र वस्यासिद्धत्वाद नुस्वाराद्यभावः। नो इ
हुं। नेत्यर्थः। ओत्। ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। अहो ऽ इति। अहो विकसार्थौ। अहो
विस्मये। अथो अथार्थो प्यर्थयोः। संबुद्धौ सौ कस्यस्येतावनार्षे। संबुद्धिनिमित्तो यस्ओ सो
ऽप्यनते प्रगृह्यसंज्ञः स्यात्। विष्णो इति। विष्णविति। ऊञः। अनार्षे इतौ वा प्रगृह्य ऊँ इ
ति विति। अं ऊञ ऊँ इति दीर्घः सानुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञ आदेशो नार्षे इतौ वा स्यात्। ऊँ इति
॥ ॥ इति प्रकृतिभावः॥ ॥ बालियं। अज्ञादिः। बव्यातिं। मरुद्धाति। त्रिष्टुवेन। कलोज राम
शोषे। पदान्ते स्फः। अम्सन्निकर्षो नपेक्षमपीदं जश्त्वसंयौ लिखितामवसान निष्ठतो ८
वर्त्वनि वृत्तिसदर्शी नार्थमूः। अत्र वृत्तति भ्रमव्याहत्यर्थयोः कुत्वमहलत्वा जादिप्रवृत्त

यः स्य चकारात् दिनिर्देशाः सप्तमीतितयोदाहृतम्। वाक्यामासाक्षाञ्छिन्नम्। षण्मुखः। तन्नून
म्। त्रिष्टुम्भिता। यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा। पदान्तस्य यरः स्थाने स्यात्। ञमङणनाश्च
नुनासिकाः। मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। मिलिता स्यानुस्वार्धमानस्त संज्ञकः। पदे वाङ्ना
मेत्यादि। स्पर्शस्यैवेष्यते। ततश्चतुर्मुखादि। खण्मुखादौ जश्त्वस्य शत्वम्। वा अं प
लयेनित्यमिष्यते। वाक्स्या। सा क्कः। चतूरवगाः। ततो। त्रिष्टुप्सा। खरि च। झलां चर स्कः। प
दात्तेपि। वाग्घरिः। अज्झलौ। षड्लानि। तद्धितम्। त्रिष्टुब्धुतम्। झयो होऽन्यतरस्याम्॥
पदान्तात् झयः परस्य हस्य तद्वर्गचतुर्थो वा स्यात्। पक्षे वाग्हरिरित्यादि। वाक्कुता। पट्कुमः।
त्रिष्टुप्छ्रुता। शश्छोऽटि। झयो वेत्यनुवर्तते पक्षे वाक्शुनेत्यादि। वाक्श्लक्ष्णा। वा...।

रा० ९ छ्रुना। शश्छोऽटीति वक्तव्यम्। कस्तशेते। कश्शेते। तत्शेते। तच्छेते। तच्शेते। स्तोः श्चुना
श्चुः। स्तोः शचवर्गाभ्यां योगे सस्य शः स्यात् तवर्गस्य चवर्गः। एवं तच्छिवं। तज्जपः। तज्ज्ञान
मित्यादौ बोध्यम्। प्रश्नातिप्रश्नः। शात्। स्तोश्चुर्न स्यात् शादेव न्छे च म्। छे च। ह्रस्वस्य तुक् स्या
त्। आद्यन्तौ टकितौ। टिदागमः आदिः कित् अन्तः स्यात्। म्लेच्छः। दीर्घात्। दीर्घस्य
तितक्कि विपरिणामः। छे तुक् स्यात्। वधूच्छाया। वधू छाया। पदान्ताद्वा। पदान्तस्य दीर्घस्ये
नु कल्यात्। आच्छादनं। माछे स्तोः। स्थूलाज्जाठोष्ठा। छे तुक् नित्यं स्यात्। कष्टोक राम ९
ते। तहीकते। उड्डीयते। तहोकसे राजत्रकारः। ष्टुना ष्टुः। स्तोः स्यात्। अत्रापि ष्टुनेस्य
स्य न यथासंख्यं। षण्णां। षष्ठे। न पदान्ताट्टोरनाम्। पदान्ताट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न स्या

तानामोवर्ज्जेनाताबह्ण्वम्।अनाम्रवतिनगारीण्ामितिवाच्यम्।बम्रवतिः।बम्रनार्थः।मह
नूबण्ः।तोःबि।डुर्न्नस्यात्।अज्वादिसम्हेषंडमस्मिपाम्।तल्लीनम्।नवाल्लबुः॥नोर्ल्लि।पद
नस्यलःस्यात।त्वंराज्ञा।किंशेबे।मोनुस्वारः।पदान्तस्यहलिस्यात॥अचिनुसस्वरता।किमत्र॥
त्वङ्ःरु।त्वंकुरु।सयम्ता।संयन्ता।अनुस्वारस्यवयिपरसवर्णः।स्या।वापदान्तस्य।अनुनासिक
त्वेनातरतमत्वाद्दगीपञ्चमाःसानुनासिकाश्चयवलाः।प्रत्यङ्ङात्मा।सुगण्णिहा।पं॑ ञ्जिहा।ङमो दु ८
स्वाद्विङ्मुणिनित्यम्।ह्रस्वाद्तरात्यदान्ताल्ताडःमोविनित्यं डुणुट्न्तुटःस्कः।तस्मादित्क
नरस्य।तस्मादित्कको;ततःपरस्यकार्यहेयम्।तेनाचःस्कः।द्वित्वान्नस्यादो।सु णींगणपती
तिसुगणण्।प्रत्यङ्ङात्मा।प्रत्यङ्ङ्ङशेतेप्रत्यङ्ङ्ङशेते।सुगण्ण्हसीदति।सुगणसीद ति।ङ्णोःकुक्

सु २ ८४

नश्च ।। पदान्तान्नात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात्। नवान्छेते। नवाँच्छेते। नवान्च्शेते। नवान्शेते

।। शि तुक् ।। पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा स्यात्। चुत्वष्टुत्वे। नश्चापदान्तस्य झलि।। ङ्णोः कुक्

रू॰ टुक् शरि। पदान्तयोर्ङ्णोः शरि कुक्टुकौ वा स्याताम्। षट्त्साः। षट्साः। ङः सि धुट्। पदान्ताङात्परस्य

१० धुड्वा स्यात्। भवान्त्साधुः भवान्साधुः। अनुस्वारः स्यात्। परसवर्णोक्तौ झरो झरि सवर्णे। हलः पर

10 स्य झरो वा लोपः स्यात्। अनेन पक्षे च स्य लोपः स्यात्। तुगभावे चुत्वेन ञकारः। भवाञ्छूरः। महा

छेश्चोरः। पठं ष्टीकते। बलं त्सरुः। पक्षे भवांश्छत्र इत्यादि। नश्छव्यप्रशान्। पदान्तस्य नस्य

रुः स्यादम्परे छवि परतः। प्रशान्छ इव वर्ज्यं। मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसीत्यादि हरुपदमनुव

र्तते। ततस्तस्योदाहरणम्। रुत्वा हूं इन्द्रे त्वाँम त्वप्रास्ये विशेषणार्थ उकारः। अम्परो ङमे हान्स राम

खड्गादिसुप्तिरित्यर्थः।। अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। अस्मिन्नु मूकरणे रोः पूर्वस्यादेशः १०

रुः। खरवसानयोर्विसर्जनीयः। पदान्तस्य रेफस्य स्यात्।। विसर्जनीयस्य सः।। पदान्तस्य

स्यातां खरवसानयोः

पक्षांतरे रू॰ पूर्वस्याग्रतो दौ ३

कुस्यारागमो त्तिः।।१

३ शनःस्व योद्वे भवतइतिवक्तव्यं। तत्र षष्ठी पंचम्योर्द्वे ऽपि ष्वः॥ ३

त्सा ८

खरिस्मात॥ वारक्सा वा क्सा। तक्सः। तत्सः। षट्सः। षट्सः। स्वक्षीरं क्षीरं। वयोद्वितीयाः शरि पोष्करसादेः। वटतकपचइतिवच्चप्रत्याहारो वार्त्तिककृता व्यवहृतः। वयलदृ गोद्वितीयाः स्युः। खयइतिवापाठः। वत्सः। नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य। पुत्रादिनीत्वं। आक्रोशइतिकिं। पुत्रादिनी ऽनन्वेचेतिद्वे। तत्पुत्रे चेतिवक्तव्यं। पुत्रपुत्रादिनीभव ॱ ॱदिपूर्ववत्। अतिप्रसङ्गस्य सा ऽनुनासिकः। अवसाने वास्यात्। तान्रूपात्‌ऊर्द्ध्वं भवत्येवाँ। अवसाने परोद्वेभवतइतिवक्तव्यं॥ नञ्जतहपतत॥ ॥इति व्यञ्जनमाला॥ ॥कश्छन्नः कष्टीकते। इत्यादौ पूर्वव सत्व शर्परे विसर्जनीयः। शर्परे खरिपदात्तस्यविसर्जनीयस्य स्वत्वपूत्वाभावः। चौमन॥ वाशरि। विसर्जनीयस्य विसर्ग एव स्यात्। सत्वापवादः। कः शमी। कःषंडेकःसाये।

सा० तापक्षे कस्य मी। कप्पंडे। कस्मा ये सत्वच्छ कत्वादि। कः स्थूलः। कस्थूलः। खर्परे शरि वा लोपो व
११ क्तव्यः। पक्षे कस्थूलः। कष्कामी। कष्वलः। कप्फापी। वस्याफ्फलम्। कुध्वोः क्ष्प्यौ वा। कुप्वुसंव
ध्वनि खरि जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ स्याताम्॥ कपावुच्चारणार्थौ। वापक्षे विसर्ग एव। कः कामि
त्यादि। अम्निर त्रनोर्प्राति। सो रुत्वे कृते। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः॥ पुनार मतोऽम्नी
रात्रौ। पद्धराज्ञा। रोरि। र इति छेदः। रेफस्य लोपः स्यात्॥ ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। [illegible]कार रेफयो
लोपस्य निमित्तत्वेनोपादानान्नासिद्धत्वम्। सोयम्। हस्तौ सा अतो रोरप्लुतादप्लुते। अप्लुत
मा विमति परत उः स्यात्। अतद्ल्फ कैव प्लुतादेव जितेपुनस्तद्धारणमुत्वे कर्तव्ये सत्य राम
त्ति छ्वस्य पुनर्गोविनः ल्कतस्य वर्जनार्थम्॥ सुवच्चक्षत्रागच्छ। अलिपपञ्जशर्मिन्न। य
ल्लोपौ। गुरोरन्तोनं ंतस्याप्येकैकस्याप्र[illegible]याम्। दूरादाह्वाने काव र्ज्जस्य गुरोरनस ११

८५

स्यापिशलस्य स्यटे श्चापुग्पस्कृतः स्यात्आचां मते। अग्निशाङ्गर्मिन्नः छिग्निशर्मोऽगनु। अन्येषांतु मते
टेरेव भवति। दृष्टो यातिः। हशि वा। अकृतभाविनोऽतः परस्य रोस्यानेउः स्यात्। पूर्वत्रासिद्धमिस्क
क्रेहृशि चेति विधिं प्रतिरोरीत्वतदसिद्धं स्यात्तेन नसिद्धम्। मनोरथः। नोपहि। नगो नमस्ते। अश्वोया
ह्नि। विभाषा भवद्भगवदघवतामसंबुद्धौ नस्य रुत्वमोश्चावस्येक्[illegible]ः। भो प्रियपदृस्यादोत्वव्यपोभोश
वृः। भोभगोअघोऽपूर्वस्य योऽशि। अघोआ इति छेदः। एते चत्वारः पूर्वे यस्मात्तस्मात्तादृशस्य रोः स्या
त्। अश्वो ततो गार्ग्यस्य। ओतः परस्य पदान्तस्य यस्य नित्यं लोपः स्यात्। गार्ग्यपि ग्रहणं त्वादरार्थम्। अ
न शितुलोस्लष्टे स्यादि। विभाषा बोक्तैः पदान्तरे भवन्नेहो स्यादि। देवइह। देवयिह। इष्टा अत्रा। इष्टा
अत्रा। इष्टा यत्र दिवायन्ति। लोपः शाकल्यस्य। हलि सर्वेषां। मते तथा स्यात्। ...पि ग्रहणं त्वाद

सू०
१२ रात्रिम्। अनशि तु मोऽस्त्वेत्यादि विभाषोक्तेः पक्षो न रे सम्बन्धेहीत्यादि। देवइहा। देवायिहा। युष्म
12 तारेव ग्रहणात्प्राप्तिर्न भवत्फलपत्वयोः। प्रातरन्नः पुनः स्वर्यो द्वौ मीतरहरादिषु ॥१॥ अहर
त्र। अहर्गणः। अहारम्यम्। रोऽसुपि। असुपि परतोऽह्नो रः स्याद्रुत्वापवादः। एतत्सूत्रसामर्थ्या
देव सुप्सु कर्ह्नः सुप्परतानेष्यते। रूपरात्रिरथन्तरेष्वह्नो रुत्वोपसंख्यानम्। अहोरूपम्। अ
होरथंतरम्॥ अहोरात्रम्। अहर्पत्यादिषु रेफविसर्गयोर्विकल्पोक्तिः। गीर्पतिः। धूर्पतिः।
स्वर्पतिः। पक्षे अहः पतिरित्यादि। उषसो बुधे नित्यं रः। उषर्बुधः। एषकत्री। सपाति। एतत्तदोः
सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। अकोरिति ककारवतोर्वर्ज्जनात्। यदा अक्प्रत्ययः सर्वनाम्नामक राम
च् प्राक् टेरित्यनेनातादिषु अर्थेषु अकच्प्रत्ययो भवति। तदा सुलोपो नास्ति। एषकः। स कर्त्ता। सको
१२

प्रातिन्समासवर्जनात् । असः परो ऽचिपादस्वरस्सोऽर्थमव्ययितदः सुलोपोक्तिः सेमानः ॥
मा भायामपीत्यके । सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ॥ मणीवाष्ट्र हस्त्यादयः एषो दरा
दिषु गलेषु पाठात् सेस्यंति । एषो दरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ साधूनि स्युः । छन्दस्यपि प्रयोगेष्व
बहुलं स्याद् घथोदितम् । कचित्तत्र कचिद्धान्यदूढोलोपादयो यथा ॥ विसर्गमाला ॥ ॥ स्त्रीप्र
राद्यैर्यद्दिशेषं पादृशैः संस्कृतं पदैः । गुणद्रव्यक्रियापाशद्वास्तथा स्यस्तस्य भेदकाः ॥ १ ॥ द्रव्योपाधि
कार्दद्रव्यादयः भेदका विशेषणीभूताः । अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । अर्थवच्छब्दरू
पमेवं संज्ञम् ॥ अप्रातिपदिकादिस्यादिप्राप्त्या । स्वौजसमौट् छष्टाभ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्य
स् ङस् ओसां ङ्योस्सुप् । एते प्रत्ययाः स्युः । उजशटङपा उ. सेरिष्ठविशेषणार्थाः । ओट् सुपो ट्पौ प्रत्या

रू॰
१३ हारार्थौ। न विभक्तौ तुस्माः। सुपस्तिङ्‌स्तसिल्यादयश्च विभक्तिसंज्ञास्तत्र तवर्ग सकार मकारा इत्सं
13 ज्ञा न स्युः। ससजुषो रुः। पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात्। सुप्तिङन्तं पदम्। स्मु क्तुः। प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि दीर्घः स्यात्। नादिचि। अकारादिचि न स्यात्। क्रौ। क्राः।
अमि पूर्वः। अकस्तस्माद्वा समहस्यात्। दीर्घापवादः। कं कौ। तस्माच्छसो नः पुंसि। कृतात्पूर्वसवर्णा
त्परस्य स्यात्। कान्। टाङसिङसामिनात्स्याः। अदन्तादंगात्स्युः। व स माणस्यातो गुण इत्यस्या
प्राप्स्यर्थमादिति छेदः। वर्णासंगावलीयइत्याद्विष्टवद्वाराणां ग्रहणम्।। यस्मात्प्रत्ययविधिस्त
दादि प्रत्ययेङ्गम्। न वा मइत्यादौ शवादेर्दीर्घत्वाद्यर्थं न गे। अर्णो वा पतदादीति। स्मर्थं नित्या राम
दाव स्यात्। स्मिन्परसतीयङ्गाद्य प्रास्ये प्रत्यये परतइति। कृेन। सुपि च। यञादावदन्तस्यांगस्य १३

दीर्घः स्यात्। अलोन्त्यस्य। षष्ठ्या कस्यादेशोऽन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने स्यात्। क्रोष्टारौ। ऋतो ङिसर्वनामस्था। ङि
योः। ऋतोऽङ्गात्स्यात्। अनेकाल्शित्सर्वस्य। सम्प्रयस्य स्थाने स्यात्। क्रोष्टुः। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। बहुवचने
नल्येत। ऋतोऽङ्गस्य सुपि एत्स्यात्। ओ सिवा। ऋतोऽङ्गस्य पस्यात्। क्रोष्टुः। विप्रतिषेधे परं कार्यम्।। तु
ल्यबलयोर्विरोधे सति परं कार्यं तत्स्यात्।। एतस्य नवकाशत्वाद्विषेत्वं न प्रवर्त्तते। नित्यान्तरंगाप
रवकाशा निर्बलवन्ति च। कृताकृतप्रसंगि नित्यम्।। अल्पापेक्षमन्तरंगम्।। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टप
क्रस्या। क्रयोः।। ह्रस्वनद्यापो नुट्। एभ्योऽङ्गेभ्यः परस्याम: स्यात्। क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रपोः। आदेश
प्रत्यययोः। इणः कवर्गाच्चेतयोरपदान्त स्योषस्यात्। क्रोष्टुषु। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः।। हल्लुप्यते। चंद्रे
परत्वादमि वाकारस्यो रेकादेशे च कृते ममात्र लोपसिद्धौ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्।। एकवचनं संबुद्धिः। संबो

रू.

१४ धनप्रथमायाइतिशेषः। द्विरित्यस्यापरासंज्ञा। हे प्रमुक्का। हे क्को। हे क्काः। स्त्रियामदन्ता ह्राप्। क्का चिन्त

14 दप्रवादौ ङीपादिः। हल्ङ्याप्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्। हलन्तादहृ तदन्तस्वत्वव्याप्यन्तान्त्सुतिसिद्

त्येतत्अपृक्तं हल्लुप्यते। अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। ङिल्लकारेतिस्पिपोरपृक्तता। प्रमुक्का। औ ङा आपः।

औ ङ्य स्मो ङिति टाङ्ग्त्यस्यम् ङितिपूर्वेषां संकेतः। आवन्तादंगादौङः शी स्यात्। शोविशेषणार्थः। क्के।

क्काः। क्काम्। क्के। क्काः। आङिचापः। अत्रापएत्वं स्यात्। चकारादोसि। कया। क्काभ्याम्। क्काभिः। याडा

पः। आवन्तादंगात् ङितो याट् स्यात्। क्कायै। क्काभ्याम्। क्काभ्यः। क्कायाः। क्काभ्याम्। क्काभ्यः। क्कायाः। रूयो

क्कानाम्। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। नदीसंज्ञेभ्य आपो नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात्। स्यानिवदादेशोनल्वि राम

धौ। स्यान्त्यकार्यं हित्वा ततो याट्। क्कायाम्। कयोः। क्कासु। संबुद्धौ च। आप एत्वं स्यात्। हे प्रमुक्के।। १४

हे श्रुलौ। हे श्रुल्काः। स्वमोर्नपुंसकात्। लुक् स्यात्। अतोम्। पूर्वस्यापवादः। श्रुलं। मा। नपुंसकाच्च।
औङः शी स्यात्। लौ। जस्शसोः शिः। घं। हार्दं। गात्स्यात्। [illegible] ः। श्रुलोन्। नपुंसक
[illegible] जसीति निर्देशः सुखोच्चारणार्थः। शः सर्वादेशार्थः। नपुंसकस्य झलचः। झलन्तस्या
जन्तस्य च शौ नुमागमः स्यात्। मिदचोन्त्यात्परः। मिदागमः प्रत्ययस्वावां मध्ये पोन्त्यस्तस्मात्परः स्या
त्। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ। नान्तस्यांगस्योपधाया दीर्घः स्यात्। अलोन्त्यात्पूर्व उपधा। घ्राणि। स
र्वनामस्थानम्। सुडनपुंसकस्य। स्वा। औट्पर्यन्तः सुट्। शि। पुनरप्येवं शेषं पुंवत्। सेवी।।
दीर्घाज्जसि च। दृ। इचि पूर्वसवर्णो न स्यात्। औ। अः। वीम्। औ। वीः। आ। वीभ्याम्। वीभिः।।
आण्नद्याः। नद्याः परस्य ङित आट् स्यात्।। पूस्त्र्याख्यौ नदी। ईश्चऊश्च यू। अविभक्तिकोयं

सू० निर्देशः स्त्रीवाचिनावीदूतौ नदीसंज्ञौ स्त्रियमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ ततश्च अभिधानसमर्थौ
१५ तेन विशेषसमभिव्याहारलभ्यस्त्रीत्वस्य सेनान्यादेर्न नदीसंज्ञा। आटश्च। अचि सह वृद्धिः स्यात्॥
15 ऐङ्गिते त्यादि सिद्धेः सूत्रारम्भः। व्यै। वीभ्याम्। वीभ्यः। व्याः। वीभ्याम्। वीभ्यः। व्या। व्योः। वीनाम्। व्या
म्। व्योः। वीषु। अस्यार्थं नद्योक्तत्वः। मात्रर्थीयेरूढिशब्दास्तेषां न ग्रहणमदृष्टं स्यात्॥ अग्निकादी
नां तु वैयोक्तिः। हेशे विहिब्यो। गोरः। रषाभ्यां नो णः समानपदे। नस्य णः स्यात्। ऋवर्णाच्चेति। अ
[illegible] राम
दूष्णाबायेपि। एतेर्वत्त्वबधाने पि स्यात्। पदान्तस्य। न स्यात्। गोरी। गौरेण। गौराणाम्। [illegible]
रूढेण। स्त्रियाम्। गौरी। रूढा। सोमं पिबतीति विग्रहे। छन्दसि विचूलोपसमासौ। हृत्तद्धितसमा
साश्च॥ प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः। सोमपाः। सोमपौ। सोमपाः। पाम्। पौ। आतो धातोः। भस्यांगस्य धातोराका १५

घा द्रू ३ न ३ [illegible]

रस्य लोपः स्यात्। यचित्तम्॥ यादावजादौ वशिस्तु द्ववर्जिते महाश्वादौ दूर्वं नसत्तं स्यात्। त
द्धिते घस्यः कप्रतत्वर्यन्तो महाश्वादिः। पः। पा। पा म्यम्। पाभिः। वे। पा भ्याम्। पाभ्यः। पः। पा
भ्याम्। पाम्नः। पः। पोः। पाम्। पि। पोः पासु हे सोमपाः। हा हा हू हू स ख स्त स्प शशि हा हा नघासु
तः ङेः [illegible] हाहे ओक्षिहा होडौ हा हे के ष्विदुष्वते। हा इति आलापनि कां जिह्वीते। हाहाः क्विवंतः
सोमपावदिलके। स्त्रियामप्येवम्। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य। सोमपम्। श्रुकृवत्। एवं
विट्प्रत्यया नामान्त स्याखेन साचिता छान्दसा एव। क्वीतो जादयः। जनसनखनक्रमगमो विट्।
कून्द्रिस्यात्॥ विड्वनो रनुनासिकस्यात्॥ स्त्र। आत्स्यात् भाषाया [illegible] मातोनुपसर्गेकः इ
तिकप्रत्ययः सोमपः। अन्नगोजादौ सप्तम्यां जनेर्डः इति ड प्रत्ययः स्त्रियां टाप्। सोमपे षा। सु

सू०
१६
16

रासीच्चोरल्लूपयद्यो: पिबतेष्टक्। गापोष्टक्। सुरापः। स्त्रियां ङीश्च। सुरापी। शुचिः। शुची।
जसि च। ङस्यात्र स्यांगस्य गुणः स्यात्। शुचयः। शुचिम्। ची। चीन्। आङो नास्त्रियाम्। घेः प
रस्य ना स्यात्। शेषो घ्यसखिन्नदीसंज्ञौ ङस्वे दुतौ घिसंज्ञौ सखिवर्ज्जम्। चिना। चिभ्यां। चि
भिः। घे ङिति। गुणः स्यात्। चये। ङसिङसोश्च। अतिपरत एङः सह पूर्वरूपं स्यात्। चेः। चिभ्या
म्। चिभ्यः। चेः। च्योः। नामि। अजन्तस्यांगस्य दीर्घः स्यात्। चीनाम्। अच्च घेः। घेः परस्य ङेरौ
स्यात्। घेश्चाकारादेशः। चौ। च्योः। चिषु। ह्रस्वस्य गुणः। हो स्यात्। हे शुचे। स्त्रियां शसि शुचीः।
अस्त्रियामिस्फन्तेराङिः ना। शेषं पूर्ववत्। शाकटायनास्त्वमि धेप लिंगे स्मापि ह्रस्वेदुद राम
न्तेभ्यः परयोङिङसोस्त्रियां वैकल्पिकमाटं साटश्च ङेरामादेशमिच्छन्ति। तन्मते। च्यै। च्याः। चेः।
१६

व्याम्ना। चौ। षण्ढा। शुचि।। इकोचिविभक्तौ।। इगन्तस्य षंढस्यांगस्यानुम्स्यात्। विनी। इद्वन्दृषा
र्यम्नांशो। स्त्र। सौवा। एषामु घायाअत्रैवदीर्घः स्यात्। द्विवर्ज्जम्यावीनित। तीयँदिशुनाबितपुंस्कं
पुंवत्रालवस्य। अजादिषिगतं षंढे पुंवत्स्यात्। आङि नुमागमेनादेशेवसमानंरूपम्। विना
विने। वये। विनः वेः। विनोः। व्योः। वीनाम्। विनि। वौ। इहभाषितपुंस्कत्वं क्लीवेतुल्यं निमि
त्ता। शुचित्वं निमित्तलत्वं तन्निमित्तमुभयोः समम्। पीलु ईर्त्तः फलंपीलु पीलुने पीलुपील
वे। इद्दे निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः।। १।। अबघेर्वा ङितीत्यादेः पूर्वोपीष्टो नुमेव
तु। नुमाविरक्तातः स्त्रात् क्रोष्टु तृज्वद्विधेश्च नुट्।। २।। नुमंगावयवत्वान्नामीति दीर्घोन
भवेत्।। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्।। लोपेपि तन्निमित्तं कार्यं स्यात्।। न लुमताङ्गस्य।। लुमं
तासंज्ञाविशेषेण लोपे कृते तन्न स्यात्। प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः।। प्रत्ययादर्शनस्य कार्यमे

रू॰ १७ दायलोपस्यैवैताः संज्ञाः॥ तेन सर्वविधिस्थो लुग्विधिर्बलवानिति न्यायात्सोर्लुकि कृते गुणो
न भवति॥ हे श्रुचिः॥ इकः पठेऽपि संबुद्धौ गुणो माध्यंदिने मते॥ त्रियाचो शनसो रूपं स्यान्नं नान्नम
17 दन्तकम्॥ हे श्रुचे॥ मृदुः॥ मृदू॥ मृदवः॥ ओतो याणावचनात् उदन्तात्स्त्रियां ङीस्यात् मृद्वी॥
पद्वी॥ पक्षे मृदुः॥ पटुः॥ मृद्वी॥ मृदवौ॥ ओतो गुणवचनात् उदन्तात्स्त्रियां पटुः॥ श्रुचिल
वं ढो॥ मृदु॥ मृदुनी॥ मृदूनि॥ अयतीति क्विवादिः॥ श्रीः स्त्रियामेव॥ शोभना श्रीरस्येति स्याइति
च सुश्रीः॥ अचिश्नुधातुभ्रुवां यो रियडुवङौ॥ श्नुविकरणांतस्य च भ्रू इत्येतस्य च धातोश्चां
गस्येकारोकारयोस्तो स्यातां॥ ङिश्चाप्रने कालप्पस्य स्यात्॥ धातुविशेषणार्थ यो रिक्त राम
मतस्तदन्तस्य सममस्य धातोः समय यो श्व स्नु भ्रुवो भवतः इत्यस्य प्रमस्या नावाप ङः क १७

रणान्म्रा। सुश्रियौ इत्यादि। हे सुश्रीः। स्त्रियामप्येवम्। ष ङे। सुश्रि। सुश्रि ली। सुश्री णि। नुमं वा
धित्वानुदूतो दीर्घः। सुश्रीणाम्। पुंवद्भावपक्षे तु सुश्रियाम्। हे सुश्रि। हे सुश्री। सेनां नयती
ति क्विबादिः। ओरनेकाचो संयोगपूर्वस्य। असंयोगो धात्वयवः पूर्वो यस्मात् इकारात्तदंतस्य
नेकाचोंगस्य विपर्ण्यस्यात्। ओः सुपि। पूर्ववदुकारस्य यणस्यादजादौ सुपि। न भूसुधियोः।
सेनान्यौ। ङेः राम न्नापि। सेनान्याः। स्त्रियामप्येवं। धात्ववं य हस्क केः। उन्नयतीति उन्नीः। उन्न्यौ।
गतिकारकोपपदसमासादन्यस्मिन्समासे क्विबंतस्यानेकाचत्वं नेष्यते। ततः कर्मधारये।
परमलुवौ। वहुव्रीहौ। कुधियौ। सुधीशब्दस्य तु पृथक् निर्देशः। प्रध्यायतीति प्रधीः। प्रध्यौ
प्रध्य इति वत् सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे तौ प्रासस्य यणादेशस्य निषेधार्थः। ङं ठे टादौ सेनानि

रू॰ १८ 18 ना। सेनान्यां सेनानिस्यां। नुमो व्यवधानादाम्न भवति। सेनानिनि। पक्षे सेनान्यां। अग्रण्याम्।
ण्यां। नियो णत्वमिति। अग्रणीः। प्रतिनिधिर्जवतीति प्रतिभूः। सुध्रीवत्। खलं पुनातीति ख
लपूः। सेनानीवत्। ऊ. रान्ताः स्त्रीति विशेषः। पुंसि स्त्रियां च। खलप्वौ। बं ढे खलपुनि। खल
पूः। सेनानीवत्। ऊरान्ताः स्त्रीति विशेषः। पुंसि स्त्रियां च। खलप्वौ। बं ढे खलपुनि। खलपूः
स्याद्दूहुकरहत्यमरसिंहः। ददातीति दत्। ऋदुशनस्पुरुदंशोनेहसां च। एषामसंबौ स्याद
नङादेशः। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्॥ असौ शिषु
घु षामंगानामुपधाया दीर्घः स्यात्। तृन्तृचौ प्रत्ययौ। नेष्टा होता पोता त्वष्टा ऋत्विक्। क्षत्ता सू राम १८
तः। नप्त्रादयो रूढिशब्दाः। औणादिकप्रत्ययान्तास्तेन ष्ट्रा डुर्हि ष्टाः। होता पोता उद्गाता पतिदे

वानिति क्तवत्वा सिद्धस्तादृश एव न स्यस्य होमकर्तृत्वमस्ति होमकर्त्री तु होतात्वज
त्वाद्देवप्रायः॥ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। पदान्तस्य नस्य लोपः स्यात्। दाता। ऋतो ङि
सर्वनामस्थानयोः। ऋदन्तस्यांगस्य गुणः स्यात्॥ ऋकारस्य गुणोऽकारः परि शेषात्
कल्प्यते। दातारौ। दातॄन्। ऋत उत्॥ ङसिङसोरति सह स्यात्। उरण् रपरः। संयोगान्त
स्य लोपः। पदान्तस्य स्यात्। रात्सस्य। सस्यैव लोपः स्यात्॥ तेन मृजेर्लङि अमार्ट्। दातुः॥
हे दातः। ऋन्नेभ्यो ङीप्। दात्री। षंढो। दातृ। दातृणी। ह्रस्वत्वं णि। दातृणा। त्रा। तृणे। त्रे। तुः। तु
णः॥ २॥ तृणोः। त्रोः। तृणाम्। रि। णि। त्रोः। णोः॥ तृषु। हे दात। हे दातः॥ रैशब्दः स्त्रीपुंसयोः।
अर्थे रैविभवावप्यसमरानि हः। रायो नौ शब्दौ त्रियं तेन बहुश्री होस्तु रैस्तु यो स्तु नौ शब्दाः।

रायो हलि। विभक्त्या आत्वं स्यात्। सुराः सुरायो सुराभ्याम्। हे सुराः। गोतौ णित्॥ ओदंता
त्सुट् णित् स्यात्। गोशब्देत परत्वोकेरोदं तान्तरसंग्रहः। कस्मादेशान्न संत्यागः। सिद्धे तद्यो
स्त्रित्रगुस्ततः। अचो ञ्णिति॥ अजन्तस्यांगस्य वृद्धिः स्यात्। सुद्यौः। सुद्यावौ। ओतोम् शस्
सोः॥ आ[illegible]तः इति छेदः। अतिपरत आत्वं स हस्यात्। द्याम्। द्यावौ। द्याः। वा। द्योभ्याम्। हे
सुद्यौः। सुनौः। नौ। त्रिपामप्येवम्। एदैत्। एच इग्ह्रस्वादेशे। सुरि। णौ। णि। एकदेश
विकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् ह्रस्वत्वे कृते त्वात्वम्। राभ्याम्। सन्निपातलक्षणो वि
धिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न्यायात् तरीणाम्। अनित्यत्वापंन्यायस्ततः श्लक्ष्णार्यापेक्षादौ न
प्रवर्त्तते॥ पक्षे सुराणाम्। हे सुरि हे सुरे। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्॥ [illegible]

।समाससूत्रे तादृशस्यैव संज्ञा।गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥तत्संज्ञकगोश
ब्दान्तस्य तत्संज्ञस्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्। चित्रगुः। सुद्युवद्रूपम्॥
स्त्रियां ङी ष्यन्तानीति विशेषः॥ ॥हलन्तमाला॥ ॥मधुलिट्। हो ढः। झलि पदान्ते
च स्यात्॥ वावसाने। झलां चरः स्कः॥ पदान्ते झलां जशोन्ते। मधुलिड्। मधुलिड्॥ मधुकलि
हौ। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। महास्वादिषु पूर्वपदसंज्ञं स्यात्। आकडारादेका संज्ञा।
कडाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्यंतोयमधिकारः। ततो भसंज्ञा विषये पदसंज्ञा नास्ति। जत्वे।
लिड्भ्याम्। नपदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वनिषेधः। लिड्भ्यां। शरः खय इति सस्य द्वित्वं। लिट्त्सु॥
चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति ठकारः। लिट्ठ्सु। लिट्सु इति। लिड्भ्यो हे मधुलिट् हे म
धुलिड्॥ स्त्रियां तु यत्र विशेषस्तत्र वक्ष्यामः। षंढे लिही लिंहि। गां दोग्धि। दादेर्धातोर्घः। द

मू.प.
२०
२०

कारे हो ढापवादः। दादुह मुह स्नुह ष्णिहां। ब लढत्वे वा स्यातां। एकाचो वशो भष झषंत
स्य स्ध्वोः। एकाचो धातोर्वशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वे शब्दे च परे पदांते॥ च गोधुक गोधु
क् घुग् दुहौ। धुग्भ्यां धुक्षु। मित्राय द्रुह्यति मित्रध्रुक्। मित्रध्रुग्। मित्रध्रुट्। मित्रध्रुड्। द्रु
हा ध्रुग्भ्यां ध्रुक्षु। एवं स्वो राजा नो ऽत्र। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घः। वहु राजा
जानो॥ अल्लोपोऽनः। अन्नंतस्य भस्यांगस्यानो ऽकारलोपः स्यात्। विभाषा ङिश्योः। दीर्घः
शीग ह्रीनः ष्टुत्वं। राज्ञः राज्ञा॥ जस्भ्यां। ज भिः। नलोपस्यासिद्धत्वाद् दीर्घापवादः। न ङि
संबुद्ध्योः। न लोपो न स्यात्। वहु राजन्। छंदसि ङि लोपे सति नलोपः प्राप्तस्त्विवेच्यः। राम
पर मेव्योमन्। न संयोगाद्वमंतात्। अल्लोपो न स्यात् सुपर्वणः। सुकर्मणः। मनः। मन
न्नंतात् ङीप् न स्यात्। अनो बहुव्रीहेः। स्य। उभाभ्यामन्यतरस्यां। स्य। टेः। भस्यांगस्य टेर्डिति २०

दै ३

लोपः स्यात्। बहुराजा। सुक्ष्मावत्। पक्षे पुंवत्। पक्षे वा। अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्यां। बहु
व्रीहेर्ङीप् स्यात्। बहुराज्ञी। सुपर्वादो ङीप् नास्ति। षंढे। बहुराज। बहुराज्ञी। बहुराजनी वा। ब
हुराजानि। अनकलंतत्वान्नुम्नास्ति। षंढानां वो नलोपो वेति वक्तव्यं॥ हे बहुराजन्। हे ब
हुराज वा। षंढे सुपर्वा। पर्वणी। पर्वाणि। पारदृश्वा। श्वानो। वनो र च। वन्नंतस्यांतात् ङीप् स्यात्।
नस्य च रः। पारदृश्वरी। श्वर्यौ। हशः प्रत्याहारात्परस्य वनो निषेधोक्तिः॥ यज्वा स्त्री। ब्रह्मा
णं हतवान्। नूश्वेति दीर्घः। ब्रह्महा। एकाजुत्तरपदे णः॥ इत्यनेन णत्वं। ब्रह्महणौ। हो हन्ते
र्ञ्णिन्नेषु। ञ्णिति णिति च प्रत्यये परे नकारे चाभ्यवहिते हस्य घत्वं स्यात्। ब्रह्मघ्नः। घ्ना। हु
न्नादिषु च॥ णत्वं न स्यात्॥ हुन्नाकारस्य हंते तत्रपाठात् णत्वाभावः॥ ब्रह्महभ्यां। ह

रूप० २१

नि:। अन्तेस्योऽईः। ब्रह्मघ्नी स्त्री। पंडे ब्रह्महन् ब्रह्मघ्नी। ब्रह्महणी। ब्रह्महाणि। दंडी दंडि
नौ दण्डिनी स्त्री। पंडे दण्डि दण्डिनी दंडीनि। तत्वं बुध्यते मरुद्भावः तत्वभुत्। तत्वभुद्‌
भ्यां। तत्वभुत्सु।। जन्म न जते। न जोऽवि:। सुप्सुपपदे स्यात्। णो ह्रस्वार्थः इविशेष
णार्थः। वेरपृक्तस्यालोपः स्यात्।। वोः कुः। फलिपदांते वस्यात्।। जन्मनाकूं। जन्मनाग्।।
सहिवहिभ्यां छंदस्येव णिः। छंदसि सहः। स्तुवहश्च। स्तुभारवाट्। भारवाड्। न संद्वे।
भारो हः। वाह ऊठ्। न स्य स्यात्। स्ववसंप्रसारणं। संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वं। एत्येधत्यू
ठ्सु।। अवर्णादिषु सह वृद्धिः स्यात्।। अवर्णात्किम्। शाल्पहः। शाल्पही। वँहः। छंदसि
ऽः स्यात् स्त्रियां। भारोही। नाघापा म एर। भारवाहः। शौववरूपं। कवयस्कः छांदसेरपि

राम २१

प्रतउपयायायु
ति। रूपं ८

शरैर्मिव हरंत्यतः प्रष्ठवाड्युगपार्श्वगः। प्रष्ठौही बालगर्भिणीत्यमरसिंहः। संजग्राह देवेषुरा
जते। व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः। व्रश्चादीनां छांतानां शातानां च षातूनां च फलि
पदांते च षः स्यात्। परिव्राजश्चेष्यते। षस्य जश्त्वे चर्त्वे च डटौ। मूर्द्धन्यत्वस्यासिद्धत्वात्। देवराट् देव
राड् देवराजौ। देवानुपजतीति। देवेट्। विश्वं सृजतीति विश्वसृट्। कुत्वमस्यास्य धुः।। क्वे
श्चित् तु क्विप्रत्ययस्य कुरित्यत्र क्विन्प्रत्ययशब्देन क्विन्नित्ययं प्रत्ययो यस्माद्धातोः क्विहृ
ष्टः स धातुरुच्यते। न तु क्विन्प्रत्ययांत एव। तेन पथादृक्। तत्त्वदृक्। दृग्मादौ कुत्वं सर्वत्रेष्य
ते।। एवमिहाप्येष्टव्यमिति मन्यंते। परिव्रजती। तपरिव्राट्। वेदं वेत्तीति वेदवित्। वेदवि
दृ द्वौ पादावस्येति। संख्यासुपूर्वस्य।। संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च पादस्य वङ्बहुव्रीहावंत्यलो

सा॰
२२
22

पः स्यात्॥ द्विपात् द्विपाद् पादः पत्॥ भसंज्ञस्य स्यात्॥ द्विपदः द्विपाभ्यां॥ पादोऽन्यतरस्यां॥ ङी
स्यात्॥ द्विपदी॥ पद्भ्यः पुंवत्॥ रा॥ रुचि॥ अस्थिवा॥ आपो॥ टाप्॥ त्रिपदा गायत्री॥ षढे ओः ड़ि। नसंज्ञा॥
द्विपदी॥ शौ द्विपादि॥ तत्त्वं ऋच्छतीति तत्त्वमाट्॥ आ छो॥ क्विप् वीति दीर्घः॥ अग्निं मथ्नातीति अग्नि
मत्॥ अग्निमट्॥ जलं मुंचतीति जलमुक्॥ जलमुग्॥ प्रत्यंचतीति क्विन्॥ अनिदितां हल
उपधायाः क्ङिति॥ हलंतानामंगानामुपधासंज्ञस्य नस्य लोपः स्यात्॥ अनुषंगे पुन
कारादेशोऽनुस्वारादिः॥ लोपेच कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वमतो न स्य लोपः॥ प्रत्यच् इति स्थिते राम
स्वादयः॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेधातोः॥ अधातूनामुगितानामंगानां लुप्तनकारस्यां २२
वते घनुम्स्यात्॥ नस्य कुत्वे नद्रुः॥ प्रत्यङ्॥ प्रत्यंचौ॥ अचः॥ लुप्तनकारस्यांचतेर्भसंज्ञस्या
अनुस्वारादिः। संयोगांतस्य लोपः॥ स्कोः निमित्ताभावादनुस्वाराद्यभाव
क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ पदांतस्य स्यात्॥ १

कारलोपः स्यात्। वौ लुप्ताकारे अतो पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। प्रतीचः प्रत्यञ्चु। एवं प्राङा
दयः॥ समः समिः॥ स्र। सहस्य सध्रिः॥ सू। क्वित्वं ते चतो स्यात्। तिरसस्तिर्य्यलोपे। यत्रालो
पो नास्ति। तत्र तथा स्यात्॥ सम्यङ्। समीचः॥ सध्र्यङ्। सध्रीचः। तिर्य्यङ्। तिरश्चः॥ उद ईत्॥
अंचतेरकारलोपापवादः॥ उदङ्। उदीचः॥ उगितश्च ङी स्यात्॥ धातोस्कनेष्यते॥ अंच
तेश्चोपसंख्यानं। प्रतीची। तिरश्ची। उदीची। षंढे प्रत्यक्। प्रतीची। प्रत्यंचि॥ तिर्य्यक्। तिरश्ची
तिर्य्यंचि। नांचेः पूजायां। नो लोपो न स्यात्। ततो नुमादेरप्राप्तिः। प्रत्यङ्। प्रत्यंचः। सं
योगांतस्य लोपः। कुत्वं प्रसज्यां॥ श्लो। कुक्कुटकुशरि। प्रत्यङ्क्षु। स्त्रियां प्रत्यंची॥ षंढेन
स्य कुत्वे नङ्। प्रत्यङ्। प्रत्यंचीप्व मन्येषा। विषग्देवयोश्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये। अन

रू० यो: सर्वनाम्नश्चटेरद्रिस्यात् क्विन्प्रत्ययान्ते ऽञ्चतौ उत्तरपदे परतः। विषग्वंचतीति विष
२२ द्र्यङ्। सर्वद्र्यङ्। विश्वद्र्यङ्। अमुमंचतीति अदद्र्यङ्। अदद्रीचः। बहुलमुत्वादीत्वे कोऽत्र
23 मुद्र्यङ्। अदमुयङ्। अमुमुयङ्। अदद्रीची। अमुद्रीची। अदमुईची। अमुमुईची। इत्यादि
बहुलोक्तेः। अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत्। केचिदंत्यसदेशस्य नेत्येके स
हि दृश्यते॥ एवमन्ये विष्वग्जं करोतीति विष्वग्जकृत्॥ गोमत्कृतवत्स्रभृतीनां महत्त्वव
त् शब्दयोश्च उकारउगित्कार्यार्थः॥ अत्वसंतस्य चाधातोः। अत्वंतस्यासंतस्य चाधातो राम
रुपधाया दीर्घः स्यात्॥ नुमः परत्वे प्येतदेव प्रथमं भवति अनवकाशत्वात्॥ २२
किं। वर्मवः। वर्मवसो। गोमान्। संयोगांतस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नलोपाभा
अधातोरिति किं

वः॥ गोमंतौ हे गोमन्॥ सांत महतः संयोगस्य॥ सांतस्य संयोगस्य महतश्च योनकारस्य
स्यात्पूर्वस्याधौ शिसुटि दीर्घः स्यात्॥ महान् महांतौ॥ गोमती॥ महतीषंढे गोमत्॥ गोमतीगो
मंति॥ महत् महती महांति॥ यामापपौ॥ अस्माल्लट्तस्य शत्रादेशः॥ यातीस्यर्थं यात्॥ आकार
उगित्वात्पार्थं नुम याती॥ एवं अदत् तुदत् पवत् दीव्यत् कुर्वन् प्रभृतयः॥ नाभ्यस्ताच्छतुः॥
उगित्वात्प्राप्तो वा नुम् स्यात्॥ उभेअभ्यस्तं॥ द्विरुक्तस्य धातोर्न्नुम्
नुमन स्यात्॥ वानपुंसकस्य॥ जशशसोर्वा नुम स्यात्॥ उभेअभ्यस्तं॥ जक्षित्यादयः षट्॥ जक्ष इति छेदः॥ जक्षिरन्ये वषट्॥ जागृ दरि
पद्ध्यं मिलितमेवं संज्ञं॥ जक्षित्यादयः षट्॥ जक्ष इति छेदः॥ जक्षिरस्ये वषट् जागृ दरि
पद्ध्यं मिलितमेवं संज्ञं॥
दरिद्रा तेजा ग्रत दरिद्रत॥
ग्रातिव कासायः॥ शासि दीधी वेवी दुत्वे तेभ्यस्ते संज्ञकाः॥ ददत् तेजाग्रत दरिद्रत॥
आहीन घोर्न्नुम॥ अकारात्परस्य शतुः शीङीपोः परयोर्वा स्यात्॥ शपश्यनोर्नित्यं॥ स्याप

जक्षत्२

रू॰ २६ तीायातीानुदंतीालुदतीाभवंतीादीव्यंतीास्वत्रद्वयप्राप्तस्य नावादेवा।अदतीाकुर्वतीाददती
षं द्वे याता।यातीायांतीायांति।नपुंसकस्य फलवः।।एवं नुदत्प्रभृतयः भवत् भवतीाभवंतिकुर्व
25 त् कुर्वती कुर्वंति।एवं दीव्यत्प्रभृतयः।।अदत् अदती अदंति।ददत्।ददती ददंति ददति वा।पश्य
स्पृशतीति क्विन् मर्मस्पृक्।मर्मस्पृशौ।एवं ताहृगादयः।।क्विवंतस्यापि दृशेः कुत्वमिष्यते।तत्व
दृक्। तत्वदृग् स्त्रिया मध्ये वा।द्वेष्टीति द्विट्।द्विषौ।जोषणं जुट्।सह जुषा वर्त्तेत सजूः।।
उत्वे कृते।वौ उपधाया दीर्घ इकः।रेफवकारांतस्य पदसंज्ञस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्। राम
वग्रहणं हलि चेत्यत्रानुवृत्त्यै।सजूर्भ्यां।रोः सुपि।रोरेव विसर्गः स्यात्।।न रेफमात्रस्य। २६
गीर्षु इत्यादि सिद्धो नियमः।। नु विसर्जनीयशर्प्वेवायेपि।अत्र यद्यत्रस्य षत्वं विहितं त

त्र वैतेष्वेव धाने पिस्यात्। विसर्जनीयस्य सः। तेमश्शराप्सवायेसुपः षत्वं। विसर्गस्य ष्टुना
ष्टुः। सजूष्टु। पदान्तवा शरीति विसर्गश्च। तदा सजूष्टु। बंडे सजूः सजुषौ सजुषः॥ सुवचाः
सुवचसौ सुवचसः। सुवचस्सु। बंडे सुवचसी सुवचांसि। अनुस्वारस्यासिद्धत्वात्संत
महतइति दीर्घः। लघीयस्प्रभृतयो महद्वत्॥ लघीयान् यांसौ हे लघीयन्। स्त्रियां लघी
यसी बंडे लघीयः लघीयसी लघीयांसि। षट्सु वा तोर्लिङ्गात स्यक्रसु। उपसमादेत्पर्थे उप
सेदिवस्। ततः स्यादयः। उपसेदिवान् हि वांसौ वसोः संप्रसारणं। नसंहत्कस्यस्यात्। वसो
र्विलादित्वान्निरस्मोत त्निदिन्नस्येटोप्पत्तावः। उषः उषौ। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः। झलि प
दांते च दत्त्वा स्या सा। दिवध्वोदिवत्सु॥ उपसेदुषी स्त्री। उपसेदिवत्कुलं। दुषी दि वांसि। एवं

वा ता हा रत्न पाज ग द्विषु चै रा श्वा स्य निः शो पि तं ते ग स्त्रा पु न र म तो नै नीताः श्रु
य क त्री का ती व्रै ते वं ग्रि ष्णि ॥ ते पि कृ र व म्दृ र व मे व स ये तु ध्व कैं

स्रू॰ शुश्क वाह्॥ शसादो संश्रे ह्लते उवड्॥ श्रुश्रु वुषः॥ विदेः शतुर्वसुः॥ वास्माहो दंभस्य सु ॥ १
२५ रितं विदन्त्रपि॥ जनो जाल्मो गुणानीहते॥ स्यानि वञ्रा वादु गिल्का यैत्सिं द्वेप्सु गिल्करणां॥ संप्र
25 सारणादौ कसोरपि सामान्यग्रहणद्योतनार्थो॥ प्रकानुवंधक ग्रहणेन ह्यनुवंधकस्य॥ निर
नुवंधक ग्रहणेन सानुवंधकस्य॥ अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति हि परिभाषा॥ द्विद्वान्॥ ॥
हलंतमाला॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्व॥ विश्व॥ उभ॥ उभय॥ उतर॥ उतम॥ प्रत्ययांताः
किं यत्तदेकानां कतरकतमादयः॥ इतर॥ अन्य॥ अन्यतर॥ त्वद् दशाद्वोऽन्यपर्यायः॥ सम॥ सिम॥ नेम॥ सौ राम
त्राः सर्वादयो नव॥ त्यद्॥ तद्॥ एतद्॥ यद्॥ इदम्॥ अदस्॥ एक॥ द्वि॥ युष्मद्॥ अस्मद्॥ भवतु॥ २५
किम्॥ एकस्य द्वि संज्ञार्थं॥ सदा द्वित्तिरेकशेषे च किमपरिशेषणार्थं॥ अपं गणपाठ

कमः ॥ छिशब्दात्प्रागेव किमः पाठेत्वात्कं सर्वनाम बहुव्रीहौ चादिभ्यः । इसेतत्सूत्रं विरुध्येत ।
सर्वनाम्नः स्मै । अदंतादंगात ङे इत्यस्य स्मात् ॥ जैंशी । दीर्घो णारणे नपुंसकाद्वेत्यत्रानुवृत्य
र्थे । ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । सर्ववत् ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ अवर्णादंगात्स्मात् । तस्मादिस्युत्त
रस्य । ङसादिषु सर्वे । सर्वस्मै सर्वस्मात् अकलादित्वादेत्वं । आगमोऽवयववद्भवति । ततः ष
त्वं । सर्वेषां । सर्वस्मिन् । अस्यात्र प्रक्रियावत् । एवं नेपर्यंतानामेकस्यवद्रूपं । तेष्वन्यो द्विवचनांत
एव । तस्य सर्वनाम्न स्तीयाचेत्यादौ संज्ञोपयोगः ॥ नेमः स्वरा उपर्य्यायः । तस्य प्रथमवरमे ।
स्यादिना वक्ष्यमाणो जसि विकल्पः ॥ नेमे । नेमाः ॥ उभयस्यैव तयवंतत्वात्तथैव विकल्पः ॥ उभये ।
उभयाः ॥ सर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधरा लिंगव्यवस्थायामसंज्ञायां । व्यवस्थेसवज्ञापेक्षत्वं ।

सा॰ २६ 26

स्वमन्तातिषनाख्यायोः। आत्मात्मीययोरित्यर्थः। अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। अपुरीति वच
नं। अंतरायां पुरि। उपसंव्यानं परिधानवस्त्रं। एष्वर्थेष्वेते सर्वनामसंज्ञाः। जसित्तु वा तत्सं
ज्ञाः। इस्तु नयचपाठात् भावर्थौ। पूर्वे पूर्वाः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा। स्मात्स्मिनौ स्यातां। पूर्वस्मा
त् पूर्वात्। पूर्वस्मिन् पूर्वे। स्मे सुटौ तु नित्यं भवतः। पूर्वस्मै पूर्वेषां। त्यदादीनामः। द्विपर्यंता
नामेंगानामेंसस्यस्याद्विजको। अतो गुणे। अपदांतादतो गुणे संज्ञके परे सह पररूपं स्यात्॥
तदोः सः सावनंत्ययोः। त्यदादीनां तकारदकारयोः सः स्यात्सौ परे। अंत्यवर्जितं स्थितयोः दा राम
पः। स्यः स्यार्थः। स्यः स्यौ स्ये। सर्ववद्रूपं। यो वा स्यो वा न वा स्मद्। त्वस्य दौ छं द सा विसे के। यः यौ। २६
सः तौ। स स्य षत्वं एषः एतौ। किमः कः। विभक्तौ स्यात् अकच सहितस्याप्ययमादेशः।

दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं च पौरु
षं। स्तौ ना ता तपुत्रौ वा २

कः कौ। संबोधने त्यदादीनां प्रायेण प्रयोगः। सर्वनाम्नः स्मादुस्यस्यास्मावंतादंगा
त् ङि. तौ स्मा ट स्मात् स्याप स्य ङ् ङस्यः। सर्वस्मै सर्वस्याः सर्वस्यां आमि सर्वासां। शेषं पुंक्लीव
त्। पूर्वादयोपि द्विविधां रूपविकल्पाप्राप्तिः सर्वावत्। उभयीशब्दो ङीवंतः शेवीवत्। त्यदा
दिभ्यः स्यादौ सदा घत्वे कृते दासर्वावद्रूपं। स्यात्वेत्याः सर्वे सर्वा परत्वाभ्रष्टशासोष्यि॥
सर्वालिशेषं पुंवत्। अड्डुतरादिभ्यः पंचभ्यः। अड्ड् इतरादिभ्य इति स्थिते त्वेन निर्देशः।
षंढे स्वमोरड्डादेशः स्यात्। ड इति लोपार्थः। कतरत् कतरद्। कतमत् इतरत् अन्यत्
अन्यतरत्। टेर्लुमत्वा संबोधने एङ् ह्रस्वादितस्मात्पापिः हे इतरत्। शेषं सर्ववत्। ए
कतरादड्डादेशो नेष्यते एकतरं। न लुमतांगस्य। सहात्येत्यानि। किम् के कानि। इदमो

पु ४

ह्न॰
२७
27

मः।मस्य मः स्यात् सौ।त्यदाद्यत्वापवादः।इदोय् पुंसि।इदम इद्गगस्या पुंस्यात्सौ।
अयं।दश्च।इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ।इमौ इमे इमं इमौ इमान्॥अनाप्यकः।अक
कारस्येदम इद्गगस्यान् स्यादापि विभक्तौ।टादिः सुप्पर्यंतँ आप्प्रत्याहारः।हलि लोपः।
अनोपवादोयं।अनेन।आभ्यां।नेदमदसोरकोः॥भिस ऐस् न स्यात्।पदिः।भिसत्वात् अथ
मं स्मे प्रभृतयः।तेन हलि लोपः स्यात्।अस्मै आभ्यां।एभ्यः।अस्मात् आभ्यां एभ्यः।अस्य
नयोः एषां।अस्मिन् अनयोः एषु।पः सो।स्त्रियामिदमो दस्य यः स्यात् मस्य पुंलिं
गवत्॥इयं।द्विवचनादौ अत्वटापो।इमे इमाः।इमां इमे इमाः।अनया आभ्यां
आभिः।अस्यै।अस्याः।अनयोः आसां।अस्यां।आसु।इदम् इमे इमानि।क्वचिदेतत् इद

राम
२७

मोः समानं रूपं तद्दृश्यते । द्वितीयाटौस्स्वेनः । अन्वादेशविषये एतददिदमोरेनादे
शः स्यात् । पुनर्निर्दिशोन्वादेशः । एतं प्रणमाथो एनं पृच्छ । एतौ एनौ ॥ एनेन । एन
योः । एनोस्त्रिषु पश्य । अमोलुकोनदित्तु पठं व्याख्यानं । एनत् एनेन एनानि । अदस औ
लोपश्च । अंत्यस्य स्यात् तात् दोःसः सौ विति दस्य सः । असौ । अदसो से र्दादु दो मः । अ
से रितीकारः स्युस्तोम्मारण्यर्थः । असकारांतस्माददसो दात्परस्य उः दस्य च मः स्या
त् । उश्चायं विधीयमानो विसर्गेण आहकइष्यते ॥ ततो ह्रस्वस्य ह्रस्वाद्दीर्घस्य च दी
र्घः । एतई इद्दुवचने ॥ पूर्ववदर्थः अस्य च सूत्र रूपस्य परत्वात्प्रथमं प्रवृत्तस्यापि
त्वं चासिद्धमिति त्विरूत्वात्कार्यो तरेषु सतेषु प्रवृत्तिः । अमू अमी अमुं अमू अमून्

रा। २८ 28 म्न्वा। नमुने। नेनादेशे कर्त्तव्ये मुत्वाबोसिद्धो न स्यात्। नेपरे मुपि वे त्वपि कर्त्तव्ये
मुत्वावस्यासिद्धत्वं नेष्यते। मुना। मूभ्यां मीभिः। अमुष्मै। मुष्मात्। मुष्य। मुयोः। मी
षां। मुष्मिन्। मीषु। साकचस्त्वस्य विभाषा। श्रौत्वमोत्वाभावे वतदोः सः साविति सत्ता
त्सकारात्परस्यच उत्वमित्युक्तिः। असकौ। असुकः। स्त्रियां सोपुंवत्। द्विवचने नासे
त्यदाद्यत्वटापौ। असौ। अमू। अमूः। मुयां। मूभ्यां। मूभिः। मुष्यै। मुष्याः। मुयोः। मूषां। मुष्यां
मूषु। विवर्त्तिपाति चपासकौ। रहत्वं। असुका। सोर्वौत्वं न कृतं। साकच्च स्यापिप्र राम
त्यय स्यात्कादिती त्वेवमाद्येऽसिकौ इति रूपं प्रसंगात्। षंढे अदः। असेरित्युक्त्वा २८
अकारस्सेर्येस्य इति वहुव्रीहिणात्र तत्यदाद्यत्वविवक्षितत्वादुत्वमत्वयो रप्राप्ता

व३

वः। अमम् अम् नि० अमुकः अमुकी अमुकशर्मेत्यादि तु चिंत्यं। समासे विभक्तेर्लुकि
त्यदाद्यत्वाभावाददः शर्मा। साकचश्चदकः शर्मेति सिध्यति। द्विवचनादौ त्वमुकौ।।
अमुके। स्त्रियां अमुके। अमुकाः इत्यादि युज्यते। डीपस्तु प्राप्तिः द्विशब्दो द्विवचनांतए
व। त्यदाद्यत्वं कृत्वा शुक्लवत ज्ञेयः। तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामत्वोपसंख्यानं। द्वितीय
स्मै द्वितीयाय। द्वितीयस्मात् द्वितीयात्। तीयस्मिन् तीये। अस्मानिव शुक्लवदेव। एवं
तृतीयः।। विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां। ङितां स्याट् ह्रस्वश्च स्यात्। टाव् कस्मादेः स्त्रत्र मल
मिति न स्त्रत्र वैयर्थ्यं। तीयस्यै तीयायै तीयस्याः तीयायाः तीयस्यां तीयायां। प्रथम च
रमतयास्यार्द्धकतिपयनेमाश्च। जसि वा सर्वनामानि स्युः। प्रथमे प्रथमाः तयप्र

मद० त्यपांतादित्यय इत्यादयः॥ स्त्रियां प्रथमाद्याः शुक्लावत्। द्वितीयाद्याः शेवीवत्। युष्म
२९ दस्मदोर्ङसो ऽश्॥ शः सर्वादेशार्थः। ङे प्रथमयोरम्॥ ताभ्यां ङे इत्यस्य द्वयोश्च विभ
29 क्त्योः प्रथमाद्वितीययोरादेशः स्यात्। शसो नः॥ अमोऽपवादः। भ्यसोऽभ्यम्॥ भ्यं॥ पंचम्या
अत्॥ भ्यसः स्यात्। एकवचनस्य च॥ तस्याप्यत् स्यात्। साम आकं॥ युष्मदस्मदोरना
देशे॥ अनादेशादौ विभक्तौ आत्वमंतस्य स्यात्। योऽचि॥ पूर्वस्यापवादः। आदेशादाव
प्यात्वविधानार्थो ऽनंतरसूत्रद्वयं। प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां॥ द्वितीयायां च॥
वचनत्रयेपि स्यात्॥ शेषे लोपः॥ आत्वं यत्वं च यत्रोक्तं ततोऽन्यः शेष उच्यते। लोपस्त राम
त्र विभक्तौ तु दस्यस्याद्युष्मदस्मदोः॥ त्वमावेकवचने॥ तयोर्मपर्यंतस्य स्यातां॥ पत्रा २९

कवः आत्विस्त्र आदेशाद्बहिस्तास्यावस्थानायमर्थ्यं जनावश्चिकरणं तन्मध्यपतितस्तद्ग्र
हणेन गृह्यत इति हि न्यायः। युवावौ द्विवचने। त्वमयोरपवादात्पोत्तरा त्रिसूत्री। त्वाहौ
सौ। अस्मदो हइति गोरवमपात्वस्यापि विधानं। तुभ्यमह्योङः यि ङे। इत्यस्मिन्निमर्थः
। तवममौ ङसि। षष्ठ्येकवचनेस्यतां। यूयवयौ जसि। स्त्र। अमि पूर्वः। त्वां। अहं। युवां अवां।
यूयं वयं त्वां मां। युवां आवां। आदेः परस्य। परस्य स्थाने विहितस्तस्यादेरलः स्यात्। यथा
ईदास इत्यासः परस्य शानवो विहित ईकार आकारस्य भवती मासीन इति। तेन शसो
कारस्य नः। ससंयोगांतत्वाल्लोपः। युष्मान् अस्मान्। त्वया मया युवाभ्यां। तुभ्यंम
ह्यं। युवाभ्यां आवाभ्यां। युष्मभ्यं अस्मभ्यं। अभ्यमित्यकारादेशविधानाद्बहुवचनेक्त

स्॰ स्मेतु इत्यस्य प्राप्तिः। अतो गुणे त्वत्। मत्। युवाभ्यां। युष्मत्। तान्। तव मम। युवयोः। अस्तु
३० द्कस्मे वा मश्चाकम् इति कृते दस्य लोपः। सा म इति तु ससु द्कस्य निर्देशो दलोपे कृते प्राप्तस्य
30 सुट आकम् इति प्रवेशद्योतनाय युष्माकं त्वयि मयि। युवयोः। युष्मासु॥ त्रिषु समानस्य
मा वौ। युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पदात्परयोः श्लोकादीनां पा
दस्यादावर्तमानयोः समग्रस्य पदस्य वाम्नौ इत्यादेशौ स्यातां। बहुवचनस्य वस्नसौ।
तासां बहुवचनस्य यो रित्यर्थः। ते मयावेकवचनस्य। स्य। त्वामौ द्वितीयायाः। एकवच राम
नस्य योस्त्वामौ स्यातां। ते मे इत्येतयोरपवादौ। इदं ते स्वं। एवं मे। वाम्। नौ। वः। नः। राजा ३०
ते दास्यति। एवं। मे तरे। दवीत्वास्त्वतु। एवं मा प्रभृतयः॥ पदात्परयोरित्यायुक्तेः। तवे
स्वं। नूनं ते शत्रवो भयाममापि न तु शत्रव इति। अन न्वादेशे वा नावादयो वेति वक्तव्यं। १

इदं ते स्वं इदं तव स्वं। अन्वादेशे तु नित्यमेव। इदं ते क्षेत्रमथो ते गावः॥ नवबाहाहैवयुक्ते॥
चवाहः अहः एव एते र्योगाने स्युः। इदं हतव स्वं। अहतवे वंदशा। इदं तवैव क्षेत्रं। पश्यार्थै
श्चानालोचने। ज्ञानार्थैश्च योगे न स्युः। अहं तव हितं समीक्ष्य ब्रवीमि। अनालोचन इत्युक्ते
श्चाक्षुषज्ञानविवक्षायाम निषेधः। अहं ते मुखं समीक्ष्य तत्र तः। आमंत्रितं पूर्वम विद्य
मानवत्। संबोधनपदात्परत्वं वास्मादेर्नेनिमित्तमित्यर्थः। विप्र तव स्वं। समानाधिक
रणेत्वामंत्रणे सामान्यवाचि पूर्वं नाविद्यमानवत्। विशेषवचने तु ताद्दशिवहुवचनां
तं पूर्वं वा तथा स्यादित्युक्तिः॥ छात्रो गुणिनो वां स्वं। एवं वः छात्रा विष्णुकृष्णरामा वः स्वं॥
युष्माकं वा। सामान्यवाचीत्युक्ते ईश्वरत्नजटिलतव स्वं। आ सर्वनाम्नः इत्यादौ भवच्छब्द

रू॰ ३१ 31

स्यसंज्ञोपयोगः। विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ। सर्वादीनि तत्संज्ञानि स्युः। दिङ्नामान्य
न्तराले। कौणे वाच्ये समस्यते स समासो बहुव्रीहिसंज्ञकः स्यात्। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दि
शो यदन्तरालं तस्यै दक्षिणपूर्वस्यै दिशे दक्षिणपूर्वायै वा। पुंवद्भावो वक्ष्यते। न बहुव्रीहौ।
अन्यस्मिन्बहुव्रीहौ तानि तत्संज्ञानि न स्युः। प्रियसर्वाय। अस्माच्चामेपि नेष्यते। नमः सर्व
स्मै तेतत्त्वदिदमतिसर्वायचन नमः। तृतीयासमासे। स्त्रा। मासपूर्वाय वाक्येपि नेष्यते। मासेन
पूर्वाय। द्वन्द्वे च। सू। वर्णाश्रमेतराणां। विभाषा जसि। द्वन्द्वे स्युः। वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः॥ राम
समसिमौ सर्वपर्यायौ गृहीतौ। तेन समे देशे यजेत। व्यवस्थायामित्युक्तेरानुकूल्येर्थे ३१
दक्षिणा गाथकाः। संज्ञायामुत्तराणां कुरूणां [illegible] प्रकुपिताः स्वाः प्रसादनीयाः। प्रभुता

नांस्थानां दाता। अंतरा उत्तरीयपटाः। शीतं हरंतीति॥ ॥सर्वनाममाला॥ ॥त्रयः त्रीन्
त्रिभिः ३ त्रेस्त्रयः। आमि स्यात्। त्रयाणां त्रिषु। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ। विभक्तौ स्या
तां। अचि र ऋतः। तयोर्ऋकारस्य रः स्यात्। गुणदीर्घापवादः। न षट्स्व[illegible]दिभ्यः। षट्संज्ञके
भ्यः स्वस्रादिभ्यश्च स्त्रीप्रत्ययो न स्यात्। स्वसा ननंदा दुहिता च माता याता च तिस्रश्चतस्रस्तथा च त
स्रः ३। तिसृभिः। न तिसृचतसृ। एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात्॥ सृणां। सृषु। त्रीणि ३ चतुरनडु
होराम् उदात्तः। शि सु धामामः स्यात्। चत्वारः चतुरः। तुर्भिः षट्चतुर्भ्यश्च। षट्संज्ञकेभ्यश्च तु
रः शब्दाद्वा मो नुट् स्यात्॥ तुर्णां। रोः सुपि। तुर्षु। षंढे च त्वारि ३ ष्णांता षट्। षकार नकारांता
संख्या षट्संज्ञा स्यात् षड्भ्यो लुक्। जश्शसोः स्यात्। पंच ३ पंचभिः ३ नोपधायाः। नांतस्यांग
स्योपधाया नामि दीर्घः स्यात्॥ पदसंज्ञा नलोपो। चानां। वसु। षट्संज्ञास्त्रिषु सरूपाः। षट् २

रू॰ ३२ षड्भिः। परोनुनासिक इति णः। नामोनस्य ह्रुत्वं। षण्णां। षट्सु। अष्टन आ विभक्तौ। विकल्पे
नेष्यते। अष्टौ। कृताकारः अष्टनो जश्शसोः स्यात्। अष्टौ २ अष्टाभिः ३ अष्टानां अष्टासु पक्षे
अष्ट। अष्ट भिः। अष्टानां अष्टसु। एकादयो दशांताः संख्येय एव वर्त्तन्ते। तल्लिंगाश्च। तेषु अष्टा
दयो बहुवचनांता एव। दशपर्यायः पंक्तिशब्दो विंशत्यादयश्च नवत्यंताः कोटिश्च स्त्रियामेव।
शताद्यः षंढ एव। एते च पंक्त्यादयः संख्या मात्रेपि वर्त्तन्ते। स्वगते कत्वादौ चैकवचनादि
भाजः। संख्येयास्तु बहुवचनांता एव। विंशतिर्घटाः घटानां वा। एवं विंशती विंशतयः। बहु
शब्दः प्रायेण बहुवचनांतस्त्रिषु॥ बहुवचनं किं बहुनेत्यादावेकवचनांतोपि॥ उतिच। डतसं राम
तं च षट्संज्ञं। कति २ कतिभिः ३ कतीनां कतिषु। बहुवचनांत एवायं संख्याभागः॥ ॥इत्य ३२
[illegible]वेप लिंगाः शुक्लादयो दर्शिताः॥ ॥केचित्तु विशेषाकांक्षित्वादनियताभिधेया अ

मि।

पि नि यत लिंगाः। यथा विषयगोचरादयः पुंस्येव। उपादानकारणं त्रिधापी प्रकृतिशब्दः त
था प्रजेत्यादयः स्त्रियामेव। आस्पदप्रधानादयः षंढ एव। नियतानि विधेयेष्वपि मंडल विस्फु
लिंगादयः स्वभावतस्त्रिषु। केचित् द्वयोः। यथा वा तु क्लीवे दिवसवासरौ नपुंस्यर्द्धिः। तिथयो
द्वयोः। तेषु येषां विशेषस्ते प्रदर्श्यंते। सखिपत्यादयश्चानियतानि विधेयान्यपि षंढे प्रयोगरहि
ता इतीह लिख्यंते। अनङ् सौ। अघौ सखिशब्दस्य स्यात्॥ उपधाया दीर्घो दि। सखा। सख्युरसं
बुद्धौ। सखिशब्दात्परः सुट् णिद्वत्स्यात्। वृद्धिः सखायौ। सखीन्। असखी त्वके र्धि कार्यणा
वः॥ ख्या खिस्यां। ख्ये। ख्यत्यात्परस्य॥ आस्यां ङ. सिङ. सोरस्योत्वं स्यात्। सख्युः। पत्युः। असिद्धौ
न तस्मात् सादिस्याहपाणिनिः॥ व्याकरणत्वं मन्वानः सख्युः पत्युः सखीः पतीः। सखीप

सा० तिपती [illegible]सो यौ ङ्क्तिवं । तौ तयो वि दुः ॥ सख्युः सख्योः सखीनां । औ त । इदुद्भ्यां परस्य ङेः स्यात् । सख्यौ ।
३३ हे सखे । पतिः पती पतयः । पतिः समास एव घि संज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्यौ ॥ विश्वपतिना ।
३३ तयेतिः । तौ । तृन्वत् क्रोष्टुः ॥ असंबुद्धौ शि सु इति तृजंतवत् ऋकारांतः स्यात् । विभाषा तृतीयादिष्व
चि । क्रोष्टा ष्टारौ ष्टून् ॥ ष्ट्रा ष्टुना । ष्ट्रे ष्टवे । ष्टुः ष्ट्रोः ष्ट्वोः ष्ट्रोः ष्टूनां । ष्टरि । ष्टौ । वर्षाभूस्तुल्यवनीति
वर्षाभ्वः । भेके मंडूके वर्षाभ्वः । तथा पुनर्भूर्दर्दुरा इत्यमरसिंहः । वर्षाभ्वश्च ॥ अचि यण् स्यात् ।
वर्षाभ्वौ । पिता पितरौ । ना नरौ । नृवा । नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणां नृणां । गौः पुंसि स्त्रियां वसुधो राम
वत् । सा वनडुहः नुम् स्यात् । अनड्वान् । स्वाहो । दुहः दुहा दुह्यां ॥ असंबुद्धौ । आमोपवादः ॥ ३३
हे अनड्वन् । तुरासाह् शब्द इंद्रवाची । हो ढः । ढो ढे लोपः । सहेः साढः सः । साढ् मन्त स्य सस्य

चः स्यात्। तुराषाट्। तुरासाहौ इत्युक्तेः तुरासाहौ। साहः। साहाषाड्भ्यां। अर्वा। अर्वः अर्वणस्त्रसावनञः॥
असौ विनञ्ज्ञावंत्यस्य तृ स्यात्। मघवा बहुलं। अस्य वा स्यात्। अर्वन्तौ। शं त्रं वंत। अनञः इत्युक्तेः॥
अनर्वाणौ। मघवन्। मघवानौ। श्वयुवमघोनामतद्धिते। भसंज्ञानां संप्रसारणं स्यात्। नांतानामेवेष्यते।
मघवतः। वता। वद्भ्यां। मघोनः। मघोना। मघवभ्यां। अर्वमघोनोस्तु ङ्क्रां दसइ इति नाप्यं। शुनः। शुना। यूनः।
यूना। न संप्रसारणे संप्रसारणं। अश्मिन्स्मरे न स्यात्। तेन यस्सतद्भावः। पथिमथ्यृभुक्षामात्।
पथिन्मथिनृभुक्षिन् इत्येषामन्त्यस्य आत् स्यात् सौ। इतोत्सर्वनामस्थाने॥ एषां स्यात्। थो न्थः॥ सुटि पथिमथोः स्यात्। त्रो
विसर्गः। पंथाः। पंथानौ। सर्वनामस्थाने इति दीर्घः। भस्य टेर्लोपः। पथ्यादेः स्यात्। पथः। पथा। पथिभ्यां।
ऋभुक्षाः इत्यादि। ऋभुक्षाणौ। स्त्रीः। इत्यादि सां। विट्। विड्। विशौ। उशनाऽष्युरुः॥ उशनसो हे उशनः हे
उशनन् हे उशन॥ पुरुदंशोनिरुक्तौ ङकमी स्वेतौ इत्यादि। पुरुदंशाः। अनेहा। कालः। यावेतपोः

दौसः। पंथाः। ऋभुक्षाः विड्वि ७।

रूप॰ सांतत्वेवाहिपुत्तुरंशः। पुंसोऽसुङ्। शिसुटिस्पात्। उगित्वान्नुम। सांत महत इति दीर्घः। पुमा
३४ न् पुमांसौ। पुंसः पुंसा। इत्यादौ नश्चापदांतस्येति मस्यानुस्वारः। पुंभ्यां। पुंसु इत्यादौ। संयोगांते
35 लुप्ते मोनुस्वारः। हे पुमन्॥ ॥ अथ स्त्रीलिंगाः॥ ॥ हे रमे अंब हे अक्क हे अल्ल। जरा पाजरसंस्य
तरस्यां। अचि विभक्तौ स्यात्। जरा जरसौ जरे। जरसः जराः हे जरे स्यान्निर्जरसौ निर्जरसौ जरा
याजरसित्यतः। यथैकदेशविकृतमनन्यवद्भिद्यते। हल्ङ्याभ्यो दीर्घवचनमनन्यथा स्यान्नि
र्जरंकं। स्यान्निर्जरासिनेत्याङि। भिसि निर्जरसैरिति। ङसो निर्जरसादौ ङि स्त्रियां निर्जरसीइति
नपुंसके निर्जरसंस्मो। शेषंयथा विधि। बुद्धिः बुद्धी। ङिति ह्रस्वश्च। ई दूतौः संबंधी ह्रस्वइप रामः
ङ ठ व ङ स्या नो चेदीदूतौस्त्र्याख्या एते ङितिवा नदीसंज्ञाः। बुद्ध्यै बुद्धये। बुद्धीनां। इदुद्भ्यां। नदीभ्यां
ङे राम स्याते। नद्या त्वात्सि हृ पिष्ट थ कर्वेन मोदित्यस्यापवादार्थौ। बुद्ध्यां बुद्धौ। स्त्रीः श्रियौ श्रियो वाभि। ३४

वा। स्त्रियै।

पं ३

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यावीदूतौ वा नदीसंज्ञौ। श्रीणां। श्रियां। ङे श्रियां श्रियि। नेयङुवङ्स्थान
वस्त्री। ईदूतौ शावीदूतौ न नदीसंज्ञौ। स्त्रीशब्दवर्ज्जं। स तु नद्येवेत्यर्थः हे श्रीः॥ ध्यायतीति धीः॥ स्त्रियाः।
स्त्रीशब्दस्यांगस्यावीयङ् स्यात्। वाम्शसोः। स्त्रः स्त्री। ङ्यंतत्वात्सुलोपः। स्त्रियौ। स्त्रियः। स्त्रियं। स्त्रीं। स्त्रि-
यौ। स्त्रियः। स्त्रीः। अस्त्रीस्तुकेर्नित्यं नदीत्वं। स्त्रियै। स्त्रियाः। स्त्रीणां। ङौ स्त्रियां। हे स्त्रि। लक्षयतीति लक्ष्मीः।
लक्षेर्मुट् च। लक्षेरी प्रत्ययः प्रत्ययस्य च [illegible] मुट् स्यात्। उणादिक ईकारप्रत्ययो मुडागमश्चात्र
ङ्यंतत्वात्सुलोपाभावः। तशब्दं शैवावत्। हे लक्ष्मि एवं अवीः। तरीः। तंत्रीः। रजस्वलानौ श्चाघ्रवो
रर्थः॥ क्रुस्त्वांतो वितरि शब्दोऽस्ति। धेनुर्बुद्धिवत्। भ्रूः। श्रीवत्। हे भ्रूः। मा भ्रां ग्ली विभ्रमं सुभ्रूः।
सुभ्रुत्वं कुपिते त्वयाऽस्तं शाने। मित्यादि चिंत्यं। पुनर्भवतीति पुनर्भूः। पुनर्भ्वश्चावियणि लु-
क्किः पुनर्भ्वौ। अस्य स्त्रीलिंगस्वभावत्वान्नदीसंज्ञा। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः॥ एकाजुत्तरपदे णः इति णत्वं।

पुनर्भ्वां॥ म २

रू॰ ३५ नृणां ॥ डोर्मी ॥ हे पुनर्भु ॥ स्वसा स्वसारौ स्वसः ॥ तुपनप्त्री सुपातत् ॥ न होतृः ॥ क्लिप दांते च स्या
त् ॥ न हो न ध्यां ॥ दिव औत् ॥ सो स्यात् ॥ द्यौः दिवौ ॥ दिव उत् ॥ पदांतस्य स्यात् ॥ द्युभ्यां ॥ द्युषु ॥ गृ शब्दे
॥ गृणाति ॥ र्वोरुपधाया रेफवकरांतै धातो रुपधाया इको दीर्घः स्यात् ॥ गीः गिरौ ॥ गीर्भ्यां गीर्षु ॥ पूर्यं
त इति पूः पुरौ ॥ सीमन्नू प्रवृत्तौ मन इति ङीपि निषिद्धे वा ङाव् सुपर्ववत् ॥ सीम्नः सीम्ना इत्या
दि विशेषः ॥ अहन्नजीति दीर्घः ॥ आपः अपः ॥ अपोभि ॥ अपो गस्य तः स्यात् भकारे परे ॥ अद्भिः ॥ अ
पां अप्सु ॥ वहुवचनांत एवायं ॥ दिकू स्त्र गुष्णिह् दृः क्विन्नताः ॥ आशासन माशिस्र रेफे कृते वोरु
पधाया इति दीर्घः ॥ आशीः ॥ शासि वसि घसीनां च ॥ निमित्तात्स र स्यापदांतस्य सस्य षः स्या राम
त् ॥ आशिषौ आशीर्भ्यां आशीःषु ॥ आशीष्षु ॥ ॥ निपत बंढे ढि गंतेषु उ वत्ता वा भावो विशेषः ॥ ३५
वारि ॥ वारिणः वारिणोः वारीणां मधुने ॥ अस्थि दधि सक्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्तः ॥ टादावचि स्या

त्। अल्लोपोनः। अस्थ्ना। अस्थिभ्यां। अस्थ्नां। अस्थ्नि। अस्थनि। सकृथ्यस्तु। वाः वारी। वारि॥
अहन। पदसंज्ञस्या ह्नोरुः स्यात्। अहः। अह्नी। अहनी। अहानि। अह्ना। अहोभ्यां। अहस्सु। दीर्घा
हाः कालः इत्यादौ तु त्वस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घः। लोपे तु कृतेऽपि ह्नोरेफ उत्वयोर्नास्ति हृत्। तानेषा
ते। हे दीर्घाहो ग्रीष्मे इत्यादौ तु बुद्ध्यादिवन्नवतिरोस्तु पीस्यस्याप्राप्तेः। न च त्रसोऽर्थकः। किंतु लोप
स्ते न सुप्परते च। हविस्सु चन्द्रमः प्रभृतयः उणादिकप्रत्ययान्तास्तेन षत्वं। हविषी हविंषी॥
हवींषीत्यादौ तु नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति षत्वं। हविर्भ्याम् इत्यादौ तु पदान्तत्वात् षत्वाभावा
त्॥। हविः षु हविष्षु वा॥ ॥नियतलिंग माला॥ ॥ छंदसि देवासइत्यादौ जसोऽसुगागम
मः। घासुपर्णा इत्यादावौकारस्यात्वं [illegible] जतोर्विरेतुरित्यादौ प्रथम
योः पूर्वसवर्णः कर्णेन्द्रिरित्यादावेतोऽनावः। परमे व्योमन्नविभ्या ऽमृतानीत्यादौ ङिश्यो

कृ.
३६
36

लोप इत्युक्तिः॥ तथा शसप्रभृतिष्वन्यतरस्यां मासनिशयोरंत्यलोपो दोषोऽनंततांईतस्य दद्दादे
शो नाशिकायानशादेशश्च छंदस्यत्युक्तो भाषायामपि दृश्यते। मासि मासे। निशि निशायां। दो
ष शब्दः पुंल्लिंगो बाहुवाची। प्रत्ययांतत्वात्सत्वं। दोः। दोषौ। दोषः। दोष्णा। दोषा। दोर्भ्यां। दोष्षु दोः
षु वा॥ ॥ छांदसमाला॥ ॥ निपातसंज्ञाधिकारसूत्रं। चादयो सत्वे। चा इत्येवं वर्तमाना इत्युक्तेः
स्वाहायै स्वधायै अग्रादयः। स्तु। ऊर्ध्वादयश्च बहवो ग्त्राधिकारे पठिताः॥ किंरूपेभ्यः. त्योगिणा
वसाकल्यार्थौ विघ्नौ निपातौ। कश्चित। कश्चन। स्वरादिनिपातमव्ययं॥ निपाताश्च स्वराद राम
यश्च स्वर्गादि द्रव्यवाचकाश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। अव्ययेषु बहवस्तादयोऽनेकाः। स्वयमादयो
नर्कंतविभक्त्यर्थाः आत्मनेति स्वार्थः। यत्तद्यावमावद्दादयः प्रातिपदिकांतरस्य। उच्चैर्बिना ३६

दयः सुवंतस्य। अस्मादय आख्यातस्य। नानापि वनस्यादयः समुद्रा यस्य प्रतिरूपकाः। क्वचेजनं
तः स्वातो स्तुन्कस्तुनः॥ एतेष्वव्ययसंज्ञा॥ एअंतः क्त तवोसुन्के सुनोच छांदसाः। मांतः लुमुन्न का
र्मु। [illegible]मुलन्नोर्ज भोजं। आमः स्वरादिषु पाठादव्ययत्वं। एधांचक्रे। तद्धितश्चासर्व [illegible] विभक्तिः
सर्वा विभक्तिर्यदंतान्न संभवति तादृशो ऽव्ययसंज्ञः॥ स्पष्टदृश्यते। किं सर्वनामबहुभ्यो ऽव्यादि
भ्यः अधिकारसूत्रं। स्वरादिषु पाठात्किमः पृथग्ग्रहणं। पंचम्यास्तसिल्। तदंते स्यः प्रत्ययः स्यात्
सर्वतः ततः अमुतः बहुतः तसिलादेर्विभक्तिसंज्ञत्वात्स्यदाद्यत्वादि। पर्य्यभिभ्यांच। नसि त्वस्मा
त्। परितः अभितः आदिग्रहणादितिव्यस्तसार्वविभक्तिकस्यतसिलमात्रस्यैक्तिः॥ आदिमार
ध्येत्यर्थः आदितः स्वरूपेण स्वरूपतः। वस्त्वेव वस्तुतः पृष्ठ पृष्ठतः॥ यत्रतत्रेत्यर्थे यतः ततः

स० ३७ 37 सममपास्त्वलास्त्रसर्वत्रअमुत्रावउत्राएतदोशिमादिनिरादेशविधानादिदमोह इत्सादिनि
स्त्रलाघपवाहाद्वा अतः अत्र स्मेतदः इतः इह इतोदमः किमः कुतः कुत्र कुत्रे स्पर्थे ह्वो स्पपि॥
प्रकारवचने थाल्॥ सर्वेणप्रकारेणसर्वथा॥ किमः कथं। इदमेतदोः इत्थं। सवैकाल्ये किं
पत्तदः कालेदा। सर्वस्मिन्तेभ्यः कालेथेस्मात्। सर्वस्य सदेत्यावि। किंपदोः कर्हि पद्मो स्यपि। तदा
तर्हि तदानी मितितदः। एतदः एतर्हि। इदम्रूइदानीं अधुना इति। सद्यः परुत्सरार्यैषमः प
रेद्यवक पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥ निपातस्य राम
त्रं। समानेह्नि सद्यः पूर्वे पूर्वतरे स्मिं वर्षे परुत्परारि ऐषमः॥ परस्मिन्नह्नि परेद्यवि। अस्मि ३७
न्नह्नि अद्य। पूर्वस्मिन्नह्नीमारोपूर्वेद्युः रादन्यो। ओउभयद्युश्चेति वक्तव्यं। एकौणावेति
रा।

शेषः।संख्यायाविधार्थेधा।विधाप्रकारस्तत्र्चीशतधा।ऐकध्यं।एकधावैकस्मात्द्वैधंद्विधा।
द्वैधेति त्रयः एवं त्रेधमाद्यः।द्वैधंत्रेधास्यां स्वार्थेणप्रत्ययइष्यते।तदंतयोर्नामयत्वं।द्वैधानि
फलानि।आन्येवविनक्तिनागेवपमाणएनश्प्रत्ययः।अत्रैव्यमानाश्ववत्पादयः।तेनतुल्यं
क्रियावेद्वतिः।ल्तीयांनाष्ठुल्यमित्यर्थेस्यात्।येनतुल्यातुल्यत्वंसधर्मः।क्रियारूपभेदेवव
ति।राजवद्वर्त्तते विप्रवद्धीते पुत्रवत्पश्यति।तत्रतस्येव।सप्तमीषष्ठ्यंतात्सामिवार्थेवतिः
स्यात्।काशीवद्वंत्यांप्रासादाः।राजवत्प[illegible]नीभ्यो।।वद्धल्यौछस्कारकाद्न्यतत्सा।श
स्प्रत्ययःस्यात्।वहूनिवहुभिर्वहुत्योवहुषुवावहुभ्योददाति।भूरिशः।स्तोकशः।अन्य
तरस्यांग्रहणंमहाविभाषास्मरणार्थं।संख्यैकवचनाच्चवीप्सायां।संख्यायाश्चैकार्थवाच
काच्चकारकात्स्यात्।एकशोद्विशः।पणंपणंपणशः।प्रस्थशः।अभूततद्भावेकृभ्वस्ति

सा. योगे संपद्यकर्त्तरि च्विः॥ स्रा वेरपृक्तस्य। शुक्लीकरोति। अस्य च्वौ ई स्यात्। अनव्ययस्येष्य
३८ ते। अतो दोषाभूतमहः संपद्यते॥ कर्त्रखिन्नमानादिषु केरपवादो भूतात् च्विर्न भवति। यथा श
३९ य्यायामासन्न। शय्यायां भवती स्तत्र शय्यादिशरेभ्यः शय्यास्यल्लविशिष्टस्य हि संपद्यतिक
र्तृत्वमेतेवनतद्भावकाः। च्वौ च दीर्घः स्यात्। पटू भवति। रीङृतः। अकृत सार्वधातुकयका
रच्वौ च स्यात्। मात्रीकरोति। अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च। च्वौ चं सस्य स्यात्॥ अरू
करोति। अरुर्व्रणः। मनीकरोति। तच्चक्षूस्यात्। नीरजीवभूव। विभाषा साति कार्त्स्न्ये। च्विवि
षये साति प्रत्ययः स्यात्॥ पक्षे च्विः। भस्मसात्करोति। भस्मीवा। तदधीनवचने। तदायत्तं तत्स्वा राम
मिकमित्यर्थः। संपद्यकर्त्तरीति निवृत्तं॥ कृभ्वस्तियोगे सातिः स्यात्॥ विप्रसात्करोति। सा ३८
तो संपद्यते रव्यनुप्रयोगो क्तिः। भस्मसा संपद्यते विप्रसात्संपद्यते॥ समया च्व यापनायां

गमनिकायांडाच्स्यात्कृञेकस्ययोगे। सप्रयाकुरुते व्याघ्रिः सपत्रनिःपत्राभ्यामतिव्यथनोप
त्रपर्य्यंतं निमग्नः शरः सपत्रः। पत्रमपि निर्गतं यस्य देहात्स निःपत्रः। तादृशं करोति मृगं यांतं दि
वमपि सपत्रा कृत मैमिलन्त्र तु गौणः प्रयोगः। मद्रात्परितवापने। डाच्स्यात् मुंडनार्थे मद्राकरोति
मद्राकरोती स्तुक्तिः। संख्यायाःगुणांतायाः। कर्षणार्थे स्यात्। द्विगुणाकरोति क्षेत्रं। कृष्णो द्वितीय
त्ततीयशंवजीजात्कृषो। स्या। द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति। तिर्यक्कर्षणं करोति। शंवाक
रोती त्रुं वीजेन सहकर्षति वीजाकरोति। सम्पादसपथ्ये। स्या। सम्पाकरोति सपथ्येनु। सत्यं करोति।।
सुखप्रियादानुलोम्ये। प्रियाकरोति। सुखाकरोति। दुःखात्प्रातिलोम्ये स्या। दुःखाकरोति। कुन्द सः
परचित्ताराधनादावेवमेवतीमेवमर्थमानुकूल्यग्रहणं तेन सुखं करोमोषधमित्यादौ न भव
ति। ...मकाद्धकराणाच्छजवरा... इतितौजम्भ्रे। ... वचावक्षेति ... तदवरा... यस्या...

डी १

सकृं ३९ द्य जवराद्धं। अनेकाचूड्इत्यर्थः।।तस्मात् तल्लम्बस्ति योगेस्यात्।।उ।।विवद्धलं प्रकृतेर्द्धित्त वलनइति
वक्रव्यंसिन्नि सिमाप्नवति। खरटखरटाकरोति। अनेकाचः प्रत्युदाहरणं। कालकरोति। सिमी
39 तिकरोति। अव्यक्तानुकरणस्येति तोपररूपत्वोक्तिः पटत इति पटिति। [illegible]
[illegible] गाते [illegible] वीक्षितस्य तकारमात्रस्य पररूपता।।
सापि विकल्पेनेत्युक्तिः। पटत्पटेति पटत्पटेति वा।उ।वितस्यासतकारस्य प्रकृतेराद्यद्वि
रेणसहनित्यं पररूपतोक्तिः। पटपटाकरोति। किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षेत्तर राम
तमपोघः। एतौ घसंज्ञौ। किमएकारांताद्घति उ।दे आयोघस्तस्मादामुस्यात्। उक्तघारणार्थः ३९
तमपोघः। पूर्वाह्णेतमां। अत्रशक्तेरतिशयः सप्तम्यामलुग्वक्तव्यस्तेपचतितरां। उच्चैस्तरां
किंतरां। किंतमां। पूर्वाह्णेतमां। अत्र शक्तेरतिशयः सप्तम्यामलुग्वक्तव्यस्ते। पचतितरां। उच्चैस्तरां
गायति। द्रव्यप्रकर्षेत्तु उच्चैस्तरोऽश्वः। गुणादिद्वारक एव हि द्रव्यस्य प्रकर्षो न तु स्वरूपेण।।

यत्र लोपे दत्ते अव्यये च प्रकर्षस्यैवासंभवस्तत्र तरपमपावपि न तवतः। अव्ययात्सुपः
लुक् स्यात्। आपो लुक् तत्र शालायामित्यादौ॥ ॥अव्ययमाला॥ ॥प्रातिपदिकाच्चिय्यामि
त्यधिकृत्य॥ अजाद्यतष्टाप्॥ अजप्रभृतेर्गणाद्दन्तावस्यात्। जात्याद्याः सामान्यग्रहणार्थाः पः॥
तस्याविघातापदः। उक्तं लिकानुबंधकग्रहणे इत्यादि॥ अजाश्वाकोकिलाबालावत्सादौ
त्रिफलादिके ङीपादेरपवादार्थं भजादेर्ग्रहणं द्रष्टव्यं॥ गं गाम्बु क्ता। हलंतादपि वा गा
देष्टाप प्रिष्ठति मागुरिः। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः। अतइत्स्यादापि परेपा
लिका। गणिकाः सुपः परे त्वपि ने लुक्के वहुपाच्चकाशाला। मामकस्योपसंख्यानं। मामिका॥
नष्टकाद्येनिबेचोक्तिः॥ अनुपसर्जनात्। वक्ष्यमाणप्रत्ययांतात्संज्ञाऽऽदंतीप्यविकारः। तेनैककर्तु
कारानगरी॥ बहुव्रीह्युपलक्षणं न नारी हि हाणान्त्र द्व्यसवद्व प्रस्मात्र नयपट्ठं ठञ्कञ्क्वरप्

रूप. खञ्जुनां। प्रत्ययः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीः स्यात्। टाङ्पोऽपवादत्वात् द्युमतेऽस्यामिति द्युहूादो
४० हनी स्यात्। ली। यस्येति वा इस्य अप्रत्ययः। तस्य पः स्यात् ईकारप्रत्यये तद्धिते भसंज्ञानिमित्ते परे।
40 औङः श्यादेशो भवति षिणोः वकारस्य। टितो पिशानजादेर्ङी नेष्यते। पचमाना। अण् शेवीड
सो निर्जरः। तत्र जाते प्रत्ययः। औत्सी। ठक्। वैनतेयी। द्वयैव्ठ उड दृप्तसी। दघ्नञ् जानुदघ्नी
। लयपूर्द्धितपी। ठकुलान्तिकी। ठञ् गौपुच्छिकी। प्रादेशमात्री। समितया। कञ्जादि। ताद्दृशी
इत्वरी। आढ्यंकरणी। नञ्स्नञ्ईकक्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्। स्त्रैणी। पौंस्नी। शाक्तीकी। सा
धारणात्स्वार्थेण विकल्पो ङीपोऽपि कल्पः। साधारणी। साधारणा। पञ्चश्वा। ... हल राम
स्तद्धितस्य। हलः परस्योपधाभूतस्य यस्य लोपः स्यात् भसंज्ञानिमित्ते तद्धिते ईकारे च ४०

परे। वयसि प्रथमे। कुमारी। अचरमे मात्रोपलक्षणात्तरुणी। अत इति मंडूकप्लुत्या
यथासंभवमनुवर्तते। तेन शिशुः। द्विगोः। त्रिलोकी। हायनान्ताच्च। संख्यादेर्बहु
व्रीहेर्ङीप् स्यात्। द्विहायनी। हायनान्ता वयस्येवा। त्रिचतुर्भ्यां वनस्य। एकहायनी त्रिहायणी।।
अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। निर्देशादेव सिद्धत्वात् ङीप् स्यान्नुगागमश्च। गर्भिणीजीवयोरेवेष्यते
अन्तर्वत्नी पतिवत्नी। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। नकारादेशः स्यात्। यज्ञफले पतित्वं यस्याः स्यात्प
त्नी। यज्ञफलसंबंधे सतीत्यर्थः। ग्रामस्य पतिः स्त्री। दीक्षारहितायां पत्नी समयोग उपचारात्।।
बहुव्रीहेरूधसो ङीः। शान्तदंतात्स्यात् षः स्वरार्थः। ऊधसोऽनङ्। आदेशो ङीविषये स्यात्। घ
टोध्नी। षिद्गौरादिभ्यश्च। षिद्भ्यो गौरादेश्च ङीष् स्यात्। नर्तकी। गौरी। आमलकी। अनडुही।

स्त्र्य०
४।
५।

अनड्वाही वा। अनडुहः स्त्रियामाम्वेति। जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्। सू। ब्राह्मणी कठी।
छागी घस्ती नागी। पङ्क्ति एणादिरपृशद्दः निपतन्त्री लिङ्गवर्ज्ञं नान्यद्विका। शतमूली। शंखपुष्पी
स्यादनुक्तिः। अयोपधोक्तेर्वैश्या। गौरादित्वाङ्ङव मी हयी। अत इत्यनुवृत्ते राखुः। स्त्रियां वा क्रो
ष्टुस्तृज्वत्स्यात्। तन्न क्रान्ते सोऽङीश। क्रोष्ट्री श्वनी राज्ञी। अर्यक्षत्रियवैश्यो वीऽङीवानुको टाश्च
वेति। आर्याणी आर्या वा। क्षत्रियाणी। क्षत्रिया वा। इतो मनुष्यजातेः। न्यजातिवाचकात् ङीः स्या
त्। दाक्षी शार्ङ्गरवादिभ्यो ङीन्। तदुक्तिः। नस्वरार्थः। शार्ङ्गरवी। कापटवी। गोत्रविशेषोऽर्थः। पुंयो
गादाख्यायां। सू। महामात्री। गणकी। गोपालिका टेनेति। पुंयोगे भूष्यप्योभुद्गाजात्सर्यैऽ राम ४१
जादिपाठतः। अत इत्युक्तेर्ब्रह्मविप्रादिभ्योऽसाधिः। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमा

रण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्।। ङीष्स्यादानुगागमश्च। इंद्राणी ब्रह्माणीति हिमांसं
ह्वेमहद्वेदोषेयवलिपौचार्य्येहिमादिकात्। मातुलस्यवैमातुलानी मातुली वा। आचार्यादनु
क्णत्वनिषेधौवक्तव्यः।। आचार्यानी। उपाध्यायस्यानुग्वेति। उपाध्यायानी। उपाध्यायी।। स्व
यंतथाध्येत्रीत्याचार्या। उपाध्यायानुङीषोविकल्पोक्तिः।। उपाध्यायीउपाध्याया वा। वृषाकपा
यी वा स्या यी मनायीवृमनाय्यपि। पूतक्रतोरैच। सू। वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः।।
सू। मनोरौवा। सू। वोतोगुणवचनात्। सू। पद्धीपटुः।। संयोगोपधान्नेति। पांडुः वभ्रुः। भीरुप्र
भृतेस्त्वविजेतीत्यादिनाक्रियायोगेनप्रवृत्तस्यगुणवचनत्वाभावादेवङीषोऽप्राप्तिः।। बह्वादि
भ्यश्च।। सू। बह्वीबहुः।। चंडकल्याणपुराणसैवङीषोविकल्पोक्तिः। चंडीचंडापिशंगी

रूप. ४२

४२

[illegible]णी पिशंगादुपसंख्यानं। शबली काली कल्माषी नित्यमिष्यते। शोणी शोणेति वा। नीलालौ
षधिप्राणिनोर्मता। लोहिता लोहिनी मा दैतस्मनोङी च णा नवेत्।। एतः कर्बुरवाच्येवं शेतः श्वे
तार्थकस्तथा। हरितो रोहितश्चैवं पीतश्वेतादयो न तु। असिक्नी च पलिक्नी चेत्यसितापलिते
ति वा। नार्यपि पाणिगृहीती स्यात् कामुकी मैथुनार्थिका। क्रीतात् करणपूर्वात् ङीष्यात्। ध
न क्रीती। सा हितस्य धनक्रीता माणेल्पो विगरीयसी स्यादेवं तस्य न ङी बह्वच्तद् स्वनुह
नैः। कारकाणां कृद्भिः समासः स्वाकृतैः प्रागिष्यते। क्तादल्पाख्यायां। करणपूर्वात्क्तांताद
ल्पार्थे वर्त्तमानात् ङीष्यात्। अभ्रविलिप्ती जिह्वा। हृदिकारादक्तिनो ङीषित्यके। राजी
राजिः। अक्तिनः सर्वस्मादिकारादित्यन्ये। तेन प्रुवती प्रुवतिः। प्रुवस्यत्वामेवं कतिनप

राम ४२

ति मुवीर्षिः हरणतो सख्य शिश्वी भाषायां। नास्ति शिशुरस्याः इत्यर्थे निपात्यते। छंदसि सखा
सप्तपदीनं वसखा हजायेत्यादि। स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्। तसं इस्वांगांतात् ङीष्वा
त्। चंद्रमुखी चंद्रमुखा वा।। निःक्रांता केशान्निःकेशी। सूका निःकेशा वा। अत्रोपसर्जनत्वं
वस्नते। अप्राणिस्थमप्यत्र वद्धं रोगं च वर्जयेत्। स्वो के लक्ष यथा। दीर्घमुखा शाला बहुको
पा स्त्री। बहुस्वेदा। बहुस्फोटा प्राणिस्थं गत्वन्यत्रस्थित मपि तत्स्थितिक्रुतिंगं ह्रीपात्। बहुकेशी
रथ्या बहुकेशा वा एवं पृथुस्तनी प्रतिमा। नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च। स्त्रा। बह्व
च्यो निषेधं वस्नति। तदपवादाय नासिकोदरे। विंवोष्ठी विंवोष्ठा वा। अंगगात्रकंठपुच्छेभ्यश्च
ति। दीर्घपुच्छी दीर्घपुच्छा वा।। नक्रोडादिबह्वचः। क्रोडादिभ्यो बह्वचश्च स्वांगेभ्यो न स्या

सू० ता। स्तुक्रोडा॰ पृथुजघना सहनञ्विद्यमानपूर्वा च। स्वांगान्नस्यात्। सकेशा अनासिका।
४३ विद्यमानपुच्छान्स्वस्तुखा संज्ञायां। अप्रायां न स्यात्। शूर्पणखा। पूर्वपदादिति णत्वं। का
43 लमुखा। इतुतः। उदन्तान्नृजातिवाचिन ऊङ् स्यात्। ङ स्वरार्थः। ब्रह्मबंधूः। दिवगुरूः। अं
तादिवच्च। एकादेशः पूर्वप्रत्ययंतवत्स्यात्। ततः ऊङंतात्स्वादयः। परं प्रत्यादिवत्तेन नस्तुबीप
दूः इत्यादिः पदत्वं। भीरूरित्यादेरूङन्तजातौ प्रचुरप्रयोगतयात तद्वाविलोपवारात् प्राक
एव भीरूरुदितानितवागतोस्मि। बाहन्तात्संज्ञायां। नियमसूत्रं। तेन वृत्तवाहुः। उरूत्तरप राम
दादौपम्ये। करभोरूः। वामोरूरित्यादौ वोक्तिः। यूनस्तिः। तिः प्रत्ययः स्यात्। युवतिः स्वा
दिष्विति पदसंज्ञा ततो नलोपः। अस्य तद्धिताधिकारे विहितत्वात्स्वादयः॥ ॥ ॥ ॥ ४३

॥ स्त्री प्रत्यय माला ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। एभ्योतिरिक्तस्या
र्थस्याविवक्षायां स्यादित्यर्थः। प्रस्थादिशब्दानां परिमेयार्थप्रधानत्वे परिमाणं तत्रातिरि
क्तं प्रतीयत इति पृथङ्निर्दिष्टं। वचनशब्दाद्धर्मिप्रतीतौ नियमेन प्रतीयमानस्य गोः पाचा
क इत्यादौ जातिक्रियादेरपि धर्मस्योपलक्षणार्थं। एकत्वादिकं तु न तथेति वचनशब्देन
पृथगुपात्तं। लिंगमपि दाराः कलत्रं जायेत्यादि शब्दधर्मत्वाद्द्वित्वादिष्वोसत्वाच्च न तथा।
द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने॥ द्वित्वैकत्वयोरिति विवक्षितत्वाद्द्व्येकयोरिति निर्देशः। बहुषु
बहुवचनं॥ ह्रा। वा। का। हि। देवः। देवता। दैवतं। प्रस्थस्तंडुलाः। प्रस्थौ। प्रस्थाः॥ संबोधने च।
अभिमुखीकरणे च स्यात्। हे देव संबोधनद्योतकं हे इत्यव्ययं॥ कारके। ह्रा अनभिहिते॥

मे ८

सू० ४४ अधिकारस्त्र्ते।तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनुक्ते कर्मादौ कारके द्वितीयाद्या विभक्तयो ज्ञाः
तेन क्रियते कृतो वा श्लोको विप्रेण। करोति कृतवान् श्लोकं विप्रः। पच्यते ऽनेनेति पवनो
ग्निः। दत्तो बलिर्यस्मै स दत्तबलिर्यक्षः। पतितं फलं यस्मात्स पतितफलो वृक्षः। दंडोस्यास्ती
ति दंडी पुरुषः। कूपोस्यामस्तीति कूपवती भूमिः। इति सर्वत्र श्लोकविप्राग्न्यादिष्वेन भवति।
कर्मणि द्वितीया। सू। कर्तुरीप्सिततमं कर्म। क्रियाफलै रुत्पत्तिविकरसंस्कारप्राप्तिनिर्वा
ज्यितुमिष्टतममभिसंधेः। पर्यटनमात्रस्य वतन्तद्देशप्राप्तेश्चेष्टतमत्वविवक्षाभेदेनारा
ध्यैवं [illegible] यासरीन्। तथायुक्तं चानीप्सितं। ईप्सिततमवत् क्रियाफलेन युज्यमानमनप्सद राम
पि कर्मस्यात्। गां गां ह दु प्रसारितनेत्रौ जनानपश्यत। अन्नं भक्षयन् तस्मिन् दृष्टं विषमम ४५
२ पर्यटत्पर एवं पर्यटन [illegible] तीसा इ प्रयोग नेदसि श्री तमं ग्रह णाम्। श्लो
कं करोति हन्ती भानुवीदीन प्रो नेति २ प्र।

त्र्यपत्। अकथितं च। कर्त्रादिरूपेणानुक्तं कारकं कर्म स्यात्। दुहिप्रछिक्रियाद्यर्थाधि
गायाश्रपि कुत्रवित्। द्विकर्मका धातवस्तु। दुहिनीह्रहृञ् वहस्तथा। धर्मं ब्रूते ज
नान् निसं पुष्पाणि चिनुते रूनः। पणं जयत्यसौ धूर्तो। श्वोरं शतमदण्डयत्। गतिबुद्धिप्रत्य
वसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ। एषामण्यन्तानां यः कर्ता स ण्यन्तानां क
र्म स्यात्। प्रत्यवसानं भोजनं। वेदं बटूमपाठयत्। स्वधर्मस्थापयत्सपटून्। अन्येषां तु
प्रयोज्यः कर्त्रैव। पाचयत्योदनं बटुना। हृक्रोरन्यतरस्यां। हृ। कारयति कटं भृत्यं भृ
त्येन वा। नीह्यादिषु प्रधाने स्युरप्रधाने दुह्यादिषु। एषां ते च ण्यन्तकर्त्री द्विकर्मके एपर्यंतउ
द्यपः। पंथानं पृच्छति पांथः। पुष्पाण्युच्चीयंते ततरूः। ग्राममानुष्यते शाखा पापछिंते वद
वःस्मृतिं॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म। एषामाधारः कर्म स्यात्। वृषमध्यास्ते। तमधिशेते।

सू० ४५ उपास्ते आरोहतीत्यादौ उपसर्गबलादर्थांतरवाचिनां सकर्मकता ॥ उपान्वध्याङ्व
सः ॥ सू० ॥ गिरिमनुवसति वसेरभोजनार्थस्येति । उपवसत्यर[illegible] एकादशीमुपव
45 सतीत्यादौ त्वसंतसंयोगे द्वितीया । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं षष्ठत्वं चेति । शीघ्रं पा
ति ॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । स्वा ग्रामं गच्छति । ग्रामाय वा ।
चेष्टायामित्स्मायुक्ते वीचा गच्छति जाह्नवीं । सुदूरं याति पंथानमनुपानस्याविनाध्वय
त्रित्यादौ न चतुर्थी । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । सू० । लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवी
प्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ तत्संज्ञाः स्युः । लक्षणे तावत् । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृक्षं राम
परि वृक्षमनु इत्थंभूताख्याने । यथा त्वां परि । त्वामनु साधुस्त्वां प्रति । भागे । यथा मम ४५
प्रति यो मम भाग इत्यर्थः वीप्सायां ग्रामं २ प्रति । अभिरभागे । इतरेषु त्रिष्वर्थेषु त
त्संज्ञः स्यात् । तृतीयार्थे । सू० । हीने । सहार्थे चानु ॥ १

स्यहीनत्वद्योतने चानुरुपसंज्ञः स्यात्। यानु त्वा मन्तु। अन्वर्जुनं वीराः॥ अपपरी वर्ज्जे
ने॥ सू॥ आङ्मर्यादावचने॥ सु॥ अपि विवर्याव पीष्यते। क्रियायुक्तस्यांकाल्प्य्मेन च्याप्ति रपि
विष्णुः। एषु तत्संज्ञः स्युः। अत्र द्वितीयापवादः। पंचम्यपाङ्परिभिः॥ सू॥ अपपर्या मा हृषी
आ मा मा मुक्तः मपर्य्यंतं तत् मपि आप्यचेति वार्थः। एनपा द्वितीया॥ सू॥ दक्षिणोत्तराधरेभ्य
सप्तमी मध्यमांते स्य एनप्प्रत्ययो न्ययसंज्ञस्तेन योगे स्यात्। षष्ठ्यपीष्यते। दक्षिणेन ग्रामं
ग्रामस्य वा। अंतरांतरेण युक्ते॥ आभ्यां मध्यपर्याभ्यां युक्तात् द्वितीया स्यात्। अंतरा त्वां
मां च हरिः। एवमन्तरेण आवयोर्मध्ये ऽस्ति हरिरिति द्वयोरप्यर्थः। द्वितीयस्य वांतरेण विया
किं कुरुते। विषयाविन्नेत्यर्थः। समया निकषा हा धिक् परितः सर्वतोभितः॥ तद्योगेप

सा० तद्युक्तैर्वीप्सितैः पर्य्यधोऽधिभिः॥ समया ग्रामं। एवं निकषा॥ अध्यधि समीपे ग्रामस्ये
४६ ति त्रयाणामर्थः॥ संबोधने तु हायोगे धिग्योगे च प्रथमेष्यते। कालाध्वनोरत्यंतसं
46 योगे। द्वितीया स्यात्। मासमधीते। क्रोशं पर्वतः॥ अपवर्गे तृतीया। फलप्राप्तौ क्रिया
निवृत्तौ यो सायां पूर्वस्यापवादः॥ मासेनाध्यायोऽधीतः॥ क्रोशेनाधीतः॥ कर्तृक
रणयोस्तृतीया। स्य। स्वतंत्रः कर्त्ता। क्रियायाः सिद्धौ प्रधानत्वेन विवक्षितः कर्त्रर्थः॥ य
तु मीमांसकैः फलस्य प्राधान्यमुच्यते तत्क्रियायाः तदर्थत्वादिति विवेकः। पच्यते
बटुना॥ तत्प्रयोजको हेतुश्च। तस्य प्रेरको हेतुसंज्ञश्च कर्तृसंज्ञकश्च स्यात्। पाच्यते राम
बटुनोपाध्यायेन। साधकतमं करणं॥ क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं तत्संज्ञं स्यात् ४६

ता॥ शरैर्हन्ति। प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं। प्रकृत्याभीरुः। नाम्नाचैत्रः। सहयुक्तेऽप्रधा
ने। सहहार्थेन युक्तात्स्यात् तृ। पित्रा सह आगतः। आसनेन सहोपायाति। शब्दतः पितुरप्राधान्यं॥
एवं साकं सार्द्धं समं। येनांगविकारः॥ अंगशब्देन लक्ष्योदेहो विवक्षितः। तद्विकारोक्त्यै येनावय
वेनाभिमित्रभूतेन तस्मात्स्यात्। अक्ष्णा काणः। इत्थंभूतलक्षणे। सा। पाशैर्व्याघ्रमद्राक्षीत्॥
हेतौ। सा। धनेन कुलं। विभाषा गुणेऽस्त्रियां। गुणे हेतौ पंचमी स्यात् तृ। जाड्याद्बद्धः जाड्येन वा। अ
स्त्रियामिति सु केर्बुद्ध्याछिन्नं। षष्ठीहेतुप्रयोगे। सा। धनस्य हेतोर्वसति। सर्वनाम्नस्तृतीया च। हेतुशब्द
स हितस्मात्स्यप्रयोगे द्वे स्यातां। केन हेतुना। कस्य हेतोः। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायशोदर्शनम
पीष्यते। कस्माद्धेतोः। कस्मै हेतवे। कस्मिन्हेतौ। चतुर्थी संप्रदाने। सा। कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदा
नं। दीयमानेन संयोजयतीत्यर्थः॥ विप्राय ददाति। उपसर्गाभ्यासाभिसुष्टप्रको[illegible]योरुक्ते[illegible]श्री

रू० प० रस्य रजकस्य वस्त्रं ददाति। क्रियया यमभिप्रैतीत्यपि वक्तव्यं। मित्राय कथयति। प्रणम्य शितिक
९७ ण्ठाय। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। एषां प्रयोगे [illegible] यं तत्संज्ञः स्यात्। कृष्णाय स्वदते दधि। स्पृहेरीप्सितः।
47 स्पृ। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः। असहिष्णुत्वं ईर्ष्या दोषारोपो
गुणेष्वसूया कोपः। तुभ्यमीर्ष्यति मह्यमसूयति। श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। ह्नुङ्. [illegible]क्तिः मित्रा
नु ५ यनिह्नुते। क्रुधद्रुहो[illegible]पसृष्टयोः कर्म। उपसर्गवतोः प्रयोगे कर्मसंज्ञः स स्यात्। पुत्रं संक्रुध्यति। ता
दर्थ्ये चतुर्थीति। यूपाय दारु। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च।। एतैर्युक्ता स्यात्। अलं
कर्णायार्जुनः। अलमिति पर्याप्त्यर्थस्य ग्रहणात्। अलमन्नेनेति।। अपादाने पंचमी।। सू।। ध्रुवम राम
पायेपादानं। विश्लेषे बध्नीतया विवक्षितमित्यर्थः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानां च विषयस्सोपाध्य
ख्यास्यति तः। पापाज्जुगुप्सते। भीत्रार्थानां भयहेतुः। सू। व्याघ्राद्बिभेति चोरात्त्रायते। पराजेरसो ९७

ढः। सू। अशक्तो व्यापार इत्यर्थः। अध्ययनात्पराजयते। अंतर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। सू। यत्कर्तृक
स्य दर्शनस्याभावमित्यर्थः। चौरान्निलीयते। वारणार्थानामीप्सितः। सू। निवृत्तविषयत्वेनेष्ट इत्यर्थः।
कूपादंधं वारयति। आख्यातोपयोगे। आदरेण ग्रहणे सति वक्तापादानं स्यात्। हिता संशृणुते।
जनिकर्तुः प्रकृतिः। जायमानस्योपादानकारणं तथा स्यात्। बीजादंकुरो जायते। भुवः प्रभवः। प्रा
दुर्भावस्य कर्तुः तस्यानं तथा स्यात्। हिमवतो गंगा प्रभवति। ल्यब्लोपे पंचमीति। ल्यबर्थे विवक्षिते वि
तदप्रयोगो लोपशब्देन विवक्षितः। प्रासादात्प्रेक्षते। प्रासादमारुह्येत्यर्थः। अन्यारादितरर्त्ते दिक्
शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते। एतैर्योगे सा स्यात्। आराद्दूरसमीपयोः। अ मा ग्रामात्।। ऋते मित्रात्।।
मित्रेण विनेत्यर्थः। दक्षिणस्यां ग्रामात्। दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्याश्रयणात् देशकालादाव
पि प्रयुक्तस्य पूर्वादेर्योगे पंचमी। दक्षिणं ग्रामात् चैत्रः। पूर्वो मध्याह्नात्।। प्राच्यां ग्रामात्।। दक्षि

रूप. ४८

46

णोत्तराभ्यां प्रथमांताभ्यां सप्तम्यंताभ्यां चाऽपंसञ्ज्ञा अत्व्प्रत्ययस्मादिक्प्रत्ययश्चत घो गो ३ दक्षिणा
आ मात्। बहिर्योगे पीष्यते। बहिर्ग्रामात्। प्रत्ययविशेषाणां तानां तु दिक्शब्दानां योगे पंचम्यास्य
पवादः षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। दक्षिणोत्तराभ्यां प्रथमापंचमीसप्तम्यंताभ्यां मध्यमसंज्ञोऽतसुचप्र
त्ययः। अस्य स्येवार्थेताभ्यामवेराच्चातिप्रत्ययः। परावराभ्यामस्तातिरतसुच्चा। लक्षणं तरैश्चाधरस्या
धोपत्स्यादिति अधो अधैः। अवरस्य तु अवः। अवस्तात्। पश्चादि सत्यानि त्रीणि। पूर्वस्य पुरः पुरस्ता
दिति द्वावेव। ऊर्ध्वस्याप्युपरि। उपरिष्टादिति द्वावेव। प्राच्यादीनां वा सौ ई पंचलुकि प्रागाधमपंसं
यद्यते। लुकद्धितलुकि। स्त्रीप्रत्ययस्य लुकस्यात्। तौ तत्र प्राच्यामादिसादौ पूर्वस्मिन्वक्ष्यं च उत्तरपदानां दिक् राम
शब्दत्वेपिदृष्टगुपादानात्। इतरैर्योगे षष्ठी स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य। एवमधरात् अपरस्तात्पुर तो ४८
श्चालंतं दक्षिणात् तद्धोगे दक्षिणा ग्रामस्यैवरस्तात् अवरतो ग्रामस्यलादि। दृष्टग्वि नानीपि

२॥अंचेर्लुक॥ परस्यास्ताते [illegible] नै८ ना।

स्यात् २

स्तृतीयान्यतरस्यां। स्तृ। पञ्चेपंचमी। हस्तक्रपटेनवटः। परा द्दा विनायोगे द्वितीयापीष्यते। विनावातं
विनावर्षं। दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां। एतैर्युक्तात् षष्ठीपंचम्यौ स्यातां। दूरांतिकार्थेभ्यो द्वितीया
च। एतेभ्यस्तु द्वितीयातृतीयापंचम्यः स्युः। दूरं ग्रामस्य दूरं ग्रामात् एवं दूरेण ग्रामादि। सप्तम्यधिक
रणे च। दूरार्थेभ्यः सप्तमी स्यात्। दूरे ग्रामस्य ग्रामाद्वा। विशेष्यसहितात्तु दूरादेर्विशेष्यवदिष्यते। दूरः
पंथाः दूराय विषाय। आधारोधिकरणं। कर्तुः कर्मणो वा आधार इह विवक्षितः। कटे शेते। स्थाल्यां
पचति। विषयेपीष्यते। तर्के चतुरः। निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमीति। चर्मणि द्वीपिनं हंति। सीम्नि पु
ष्कलको हतः। पुष्कलको नाम कश्चित्तुतुषः। यस्य च भावेन भावलक्षणं। यसंबंधिन्या क्रियया
क्रियांतरं लक्ष्यते तस्मात्सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानास्वागतः। गां दुहति गोपाले समागतः। षष्ठी चाना
दरे। अस्मिन्नद्यो ये तस्मात् द्वे स्यातां। क्रोशतस्तु गतः क्रोशतां वा। तानना दृत्यैव प्रवर्धः। स्वामीश्वराधि

रूप० ४६ पतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। एतैर्योगे द्वे स्यातां। गोषु स्वामी गवां वा। विष्णुसाक्षी विशां वा।
गोषु प्रसूता एते गवां वा। यतश्च निर्द्धारणं। यतः समुदायाज्जात्यादिभिरेकदेशस्य पृथक्करणं ततो द्वे स्या
५१ तां। ब्राह्मणो मनुष्येषूत्तमः। मनुष्याणां वा। पंचमी विभक्ते। निर्द्धार्यमाणस्य यस्माद्विभागो क्षितस्मा
त्वास्या ह ब्राह्मण इतरेभ्य उत्तमः। षष्ठी शेषे। संबंधे स्यादित्यर्थः। राज्ञो गृहं। तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां
तृतीयान्यतरस्यां। तुलोपमाव्यतिरिक्तैस्तुल्यवाचकैर्योगे तृतीयाषष्ठ्यौ स्यातां। तुल्यश्चैत्रो मैत्रस्य।
मैत्रेण वा। एवं सदृशः। अपि रूपइत्यादि। मूर्खमित्रो उपमेत्यादौ न तृतीया। स्फुटोपमं भवति सि
तेन शंभुने मास्होतुल्यत्वमात्रार्थत्वाददप्राप्तिरेवास्य सूत्रस्य। तृतीयात्र सहार्थे। अधीगर्थदये राम ४८
शां कर्मणि। इकस्मरणे नित्यमपि पूर्वैः। तदर्थानां दयतेरीशेश्च कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते ष
ष्ठी स्यात्। मातुः स्मरति पित्रोः स्मर्यते॥ कर्मविवक्षानात्तीति भावे लकारः। कर्मविवक्षायां

तु मातरं स्मरति। पितरौ स्मर्यते। कृञः प्रतियत्ने संस्कारे वर्त्तमानस्य कर्मणि षष्ठी स्यादु॥
दकस्योपस्कुरुते। अत्र सुटोप्युक्तिः। हिंसार्थस्य जासनिप्रहणपिनष्टादेः कर्मणि षष्ठ्युक्तिः।
चौरस्योज्जासयते। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे। अस्यार्थः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगण
ने कृत्वसुच्। अनेन संख्यावाचिभ्यो व्ययसंज्ञोयं प्रत्ययो विहितः। अस्यापवादः। द्वित्रिचतुर्भ्यः
सुच्। सु। एकस्य सकृच्च। आदेशश्चस्यात्। संयोगांतत्वात्सुचः सस्य लोपः। बहुशब्दस्य बहुधा
बहुकृत्व इत्युभयोक्तिः। एषां प्रयोगे कालेऽधिकरणे शेषतया विवक्षिते षष्ठी स्यात्। पंचकृ
त्वोह्नो भुंक्ते। सकृन्निशायाः। चतुरह्नोश्नाति। कर्तृकर्मणोः कृति। शेष इति निवृत्तं। कृति प्रयु
ज्यमाने एतयोः षष्ठी स्यात्। भवत आसिका। पुरां भेत्ता। उभयप्राप्तौ कर्मणि। कर्मण्येव स्या

रूप ५०
50

ता। कुमारी सिर्गवां दोहो विस्मयं तनुते ममा। स्त्री विहितस्याकाकारप्रत्ययस्य च प्रयोगे नायं नि-
यम इष्यते। नेदि कादासस्य काष्ठानां। चिकीर्षा सस्य कटानां। शेषाणामपि प्रयोगे विभाष्यते। वे२
विचित्रं शब्दानामनुशासनमाचार्येण। आचार्यस्य वा। न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां॥
ल उ उक इति च्छेदः। एषां प्रयोगे कर्तृकर्मणोः षष्ठी न स्यात्। लादेशाः शत्रादयः। कटं कुर्व-
न्। क्रियमाणः कटो दासेन। उ। कटं चिकीर्षुः। तदंतस्याभिग्रहणात् कन्यामलंकरिष्णुः॥
उक। आत्रियमभिलाषुकः॥ शतृ उकः कामुकप्रयोगे त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। दास्याः कामु-
कः। अव्ययसंज्ञः कृत्। कटं कृत्वा। ओदनं भुक्त्वा। निष्ठा इयं। चैत्रेण कृतः कटः। चैत्रः कृ- राम ५०
तवान् कटं। दुःकरो भवता। दुःपानो भवता। आढ्यंभविष्णुः स्मर विंदानि मुग्धेत कमुखभ्रियं।

कोशदंडसमग्राणां किमेषामस्ति दुःकरं। इत्यादेरस्य लोकपरिगृहीतत्वात्॥ नास्ति दुष्क
ता। उक्तं हि सरस्वतीकंठाभरणे। इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसेवतसां। अपशब्दवद
मातिनवसो मा यमुल्हृति। इति। तन्न श्रोतुर्वितंत्रीरिवताड्यमानावीणेव वणशीलस्य
मे र्थ इवेत्यर्थः। द्विषः शत्रंतस्य प्रयोगे वेति। द्विषन्मुरं मुरस्य वा॥ लमुन्नाखुलोइत्यस्या
कः प्रयोगे प्रतिषेधोक्तिः। ओदनं पावको व्रजति। क्तस्य च वर्त्तमाने। अत्र हि विहितस्य प्र
योगे षष्ठ्याः प्रतिप्रसवः। राज्ञो मतः। अधिकरणवाचिनश्च॥ क्तस्य प्रयोगे सा स्यात्॥
एषामासितं तोयं ग्रामः। कृत्यानां कर्त्तरि वा॥ एषां प्रयोगे त्र का षष्ठी स्यात्। कर्त्तव्यः कटो
भवतः भवता वा॥ उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी नेति। कष्टश्चाग्रामं त्वयों [illegible] का। अस्मदो
द्वयोश्च। वादेकस्मिंश्च बहुवचने वा स्यात्। वयं कुर्मः। आवां कुर्व इति। वयं ब्रूमः।

रूप.
५१

अहंश्यांत इति वा॥ मद्द मिश्रा इत्यादौ तु बहुलोपचारात्॥ ॥कारकमाला॥ ॥भ्व
ादयो धातवः॥ ॥भ्वादयः क्रियावाचिनो धातुसंज्ञा भवंति भ्वाद्य इति संधौ युक्ते
भ्वादीनां वकारोपं मंगलार्थः भपुजपत इति वृद्धाः। अमृतात्मा प्रसिद्धो सा वागमि
तेन सिंचति। धातून् शोषशब्दानां बीजभूतान् महामुनिः। वागति गंधेन योरितिवा
द्वितीयो निर्दिष्टः प्रथम गणमात्र प्रथम व्याहृत्यै। वर्तमाने लट्। धातोः स्यात्। लकार
मीणिच भावे वा कर्मकेभ्यः। सकर्मकेभ्यः कर्तरि कर्मणि वा कर्मकेभ्यः कर्तरि भावे च
दशविधा लकाराः स्युः। कर्तरि कृदिति कर्तृमात्रे प्राप्ते तदपवादो यं। लट् प्रस्तुती
नां स्वराविशेषणार्थाः। टङौ टङि त्का पाथौ। तिप्त स्कि सिध्व स्य मिव स्मस्तातां झथा

राम
५१

श्री ३

साधांच मिद्धहि महिङा। लस्य स्थाने स्युः। पः पित्कार्यार्थः। टो विशेषणार्थः। ङः तिङ्तङोः
प्रत्याहारयोर्ग्रहणार्थः। अनुदात्तङित आत्मनेपदं। अनुदात्तेतो ङितश्च स्यात्। स्वरितेत्रि
तः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। कर्त्तारमभिप्रैतु प्रगच्छति एतादृशे फले विवक्षिते तस्मात् ल
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं। स्यात्। तङानावात्मनेपदं। आनेति शानच्कानचौ। लः परस्मैपदं। ल
ङिति इतरे लादेशाः। पदस्य स्य संकेतः। युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः।
कर्त्रादिवाचिना तिङा सहैकार्थ्ये प्रयुक्ते प्रयोक्तुमिष्टे वा मध्यमः पुरुषः स्यात्। अस्मद्यु
त्तमः। स्यात्। शेषे प्रथमः। स्यात्। तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः। त्रीणि त्रीणि वचनानि स
मुदितानि म्रत्वो मयो लिङः क्रमेणैवं संज्ञा स्युः। कर्त्तरि शप्। कर्त्रर्थे सार्वधातुके प

रूप॰ धातोः शप्रत्ययः स्यात्। तिङ्शित्सार्वधातुकं। आर्द्धधातुकं शेषः। धातुभ्यो विहितानां
५२ प्रत्ययानामेते संज्ञे। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः इगंतस्यांगस्य गुणः स्यात्॥ गुणवृद्धी प
52 रत्वादियङादिकं बाधेते। भूसत्तायां। भवति भवतः॥ झोंतः। प्रत्ययस्य झस्य स्यात्। अ
तो गुणे। भवंति। भवसि भवथः भवथ। अतो दीर्घो यञि। अदंतस्यांगस्य सार्वे स्यात्। भवामि
भवावः भवामः। अनद्यतने लङ्। अतीतमर्द्धरात्रमारभ्यागामिमर्द्धरात्रपर्यंतो द्यतन
स्तद्यतिरिक्ते भूते स्यात्॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। धातोरडागमः स्यात्॥ आडजादीनां। स्म राम
इतश्च। ङितां परस्येतो लोपः स्यात्। अभवत्। तस्थस्थमिपां तांतंतामः। तश्च मइति छेदः। ङि ५२
तां स्युः। नित्यं ङितः। उत्तमस्य सस्य लोपः स्यात्। अभवतां। संयोगांतस्य लोपः। अभवन्। अ
अभवः अभवतं अभवत अभवं अभवाव अभवाम। लोट् च। विध्यादिषु स्यात्। लोटो लङ्व
तान्ङित् स्तान्न्ताः सलोपश्च स्युः॥ एरुः॥ लोट इत उः स्यात्॥ हिन्यौर्नेष्यते। भवतु भवतां।
सेर्ह्यपिच्च। लोटः सेर्हि स्यात् अतो हेः॥ १

।शीघ्र२

भवता५ भव४ ना२

लुक् स्यात् । भव भवतं भवत । आडुत्तमस्य पिच्च ॥ मेर्निः ॥ लोटः स्यात् । भवानि भवाव भवाम ।
आशिषि लिङ्लोटौ ॥ स्तात्तु ह्योर्लात् तङोऽन्यतरस्यां ङकारः स्यानिवत्त्वाद् ब्रा इत्यर्थो नतु अंत
देशार्थः । तेन स्तातो हेरित्यादि ... लुगपि न स्यात् । परत्वाद् स्तिश्च स्तुते हस्तेऽर्ही इत्याद्यपि न स्य
त । भवतु द्वा भवतात् ॥ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ प्रवर्त्तनामा
त्रं विधिरिति माहाः प्रवर्त्तकमात्र मित्यन्ये । प्रवर्त्तकमपि केचिदिष्टसाधनं केचित्तद
तिरिक्तं नियोगापरपर्यायं कार्यत्वेनास्मांगीकृतं । विधेरेपाधिकामेदाः प्रेषामंत्रणाध्येष
णाख्याः । तथाचोक्तं । कार्यमेव तु क्षणं ज्ञापयः समकनीपसां प्रवृत्त्यपेक्षया भेदास्तेषामादि
व्यपदेशभागिति । एतेष्वर्थेषु तथा पर्यालोचने याज्ञा या च लिङ् स्यात् । पाक्षु हृपरस्मै
पदेष्वृदात्तो ङिच्च ॥ लिङः स्यात् । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ सार्वधातुकलिङो नन्त्यस्य सलोपः स्या

रूप॰ ५२ त्। अतो येयः। अदंतादंगात्परस्य याइत्यस्य इयादेशः। लोपो व्योर्वलि। वयोः। झेर्जुस्। लिङः स्या
त्। जो विशेषणार्थः। भवेत् भवेतां भवेयुः भवेः [illegible] भवेतं भवेत। भवेयं भवेव भवेम। हृषतिति
ह्वायां। अदंतः शपीत्येके। उभयपदी। हृषति हृषते। श्रिञ् सेवायां। श्रयति। टित आत्मने
पदानां टेरे। टेः स्थाने एत्वं स्यात्। शानच्कानचोर्नेष्यते। श्रयते। सार्वधातुकमपित्। ङि
द्वत्स्यात्। आतो ङितः। अदंतादंगात् ङित इयादेशः [illegible]ः। श्रयेते श्रयंते। थासः से।
टितां स्यात्। यसे येथे यध्वे। अतो गुणे। श्रये श्रयावहे श्रयामहे। अश्रयत अश्रयेतां। अश्रयंत। अश्रयथाः। ये रा॰ ५२
थां। यध्वं। आद्गुणः। अश्रये। क्ङिति चेति निषेधः। संधिर्नेष्यते। अश्रयावहि अश्रयामहि। आमेतः। लो
ट एत आम् स्यात्। सवाभ्यां वामौ। सात्परस्य एतो वामौ स्यात्। एत ऐ। लोट उत्तमपुरुष
स्य [illegible] स्यात्।। श्रयतां। श्रयेतां। यतां। यस्व। येथां। यध्वं। ये यावहै यामहै। लिङः सीयुट्।

तऊः स्यात्। अयेत अये यातां। क्रुस्परन्वा स्त्र। इटोत्। लिङः स्यात्। येरन्त्य ये थाः ये याथां। ये ध्वं
येय यवहि येमहि। स्त्रुष्टौ ऐचिंतयां। स्मरति ध्यायति। चिन्तस्य इच्छ यां वा वि। हृपते। शुद्रदी सौ।
अनुदात्तेत्। पुगंतस्य लघूपधस्य च। एतयोः सार्वधातुके आर्धधातुके च गुणः स्यात्॥ शोभते। वृतु वर्तने॥
वर्तते। वृदु हर्षविलक्षे ऊहते। स्मात स्म। ओहत भिरसपा क्रायां। शि दते। खि वु गत्यां। वाल्वादेः धूपः॥
स्वपि स्वजि रिस्व रुस्व वद्धि मस्य राः। स्त स्त स्थे वद्धित वर्गपरा॥ स्मि स्वि दि स्वं जि स्वप पश्च कोप
देशाः। नाम धातुस्थि वु ष्ठक्षी नांनेनि। सेधति। णीञ् प्रापणे। णो नः। धात्वादेः स्यात्। नयति॥
उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य। पाठे णकारवतो धातोर्नस्य उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णुन
र्णः स्यात्। नतिनंदनर्दिनक्तिनटिनाघनाछवर्ज्जं णोपदेशा णिदे स्वन्त्वविकल्पोक्तिः प्र
णिंदति। प्रणिंदति प्रणयति। उपसर्गाः क्रियायोगे। प्रादयस्तत्संज्ञाः स्युः॥ ते प्राग्धातोः प्रो

[illegible] ५४ 54 पावापाङ्गराव्यष्ठाप्ति प्रत्यति निपर्य्यपि । स्वनुत्सं निर्दुरल्लोपस्त्ववाप्योर्भागुरेर्मते । वतंसः
कर्णिभूषणं । पिधानं । उपसर्गवलेनान्योप्यर्थो धातुभिर्लभ्यते । पांतिर्वार्थानुसारेण सकर्मि
त्वमकर्मकाः । गंधमन्तुभवति । निष्ठीवतीत्यादिषूपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । टुनदि समृ सि ४
द्धौ । इदितो नुम्धातोः । नन्दति । ष्ठिवुक्लम्वाचमां शिति । दीर्घः स्यात् । ष्ठिवु ष्ठेष्मा.. र
सने । क्लमु ग्लानौ । चमु अदने । निष्ठीवति क्लामति आचामति । क्रमु पादविक्षेपे । क्रमः परस्मै
पदेषु । शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति उपक्रमते । इषुगमियमां छः । शिति स्यात् । इषु इच्छायां राम
गम्लृ सृप्लृ गतौ । यम उपरमे । नियच्छति । छे चेति तुक् । पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदस
दां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः । शितिस्युः । पा पाने । पिबादेशस्याकारां ५४
तत्वाल्लघूपधगुणप्राप्तिः । पिबति । घ्रा गंधोपादाने । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शांखं धम

सर्त्ति ३

तिलोर्ह यम तिष्ठा गतिनिवृत्तौ। म्ना अभ्यासे। मनति दाण दाने। एवो विशेषणार्थः। प्रपच्छति दृशि
र प्रेक्षणे। अस्ट गतौ अस्छति धावति। वेगितायामेवायमिष्यते। गतिमात्रे तु। सरति शद्लृ शात
ने। पातन इत्यर्थः। शदेः शितः। शिद्विषयात् ऊ आदिः स्यात्॥ शीयते। षद्लृ विसरणगत्यवसादने
षु। शैथिल्ये गतौ नाशे चेत्यर्थः। दंशसंजस्वंजां शपि। नलोपः स्यात्। रंजेश्च। स्वा। दंश दशने। षज
संगे। व्यति षजति। षंज परिष्वंगे परिष्वजति रंज रागे रजति॥ ॥अद प्सा भक्षणे॥ अदि प्रभृति
भ्यः शपः। लुक् स्यात्। अत्ति। अत्स्याति। अदः सर्वेषां। अदः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य सर्वेषां मते
अडागमः स्यात्। आदत्। आतां। आदन्। अनु अत्तात्। हुझल्भ्यो हेर्धिः। स्यात्। अद्धि। अत्तात्। ता६
उस्य पदान्तात्। अवर्णादुसि सह पररूपं स्यात्। अद्युः। पा रक्षणे। पाति। इङ् अध्ययने। ङिति
च। गुणवृद्धी न स्यातां॥ नित्यमधिपूर्वः। अधीते। इयङादेशश्च। अधीयाते। आत्मनेपदेष्वन
२ या प्रापणे॥ याति। अयात्। लङः शाकटायनस्यैव। आदंता झेर्जुस् स्याद्वा। अयुः। अ
यान्वा याद्धि यातात्॥२

रू.प. तः परस्य ङ्कोत्स्यात् । अध्यैयत । लङि । अध्यैत । परत्वादियङि लृता पश्चादाट् । अध्यैयाताम् ।
५५ लोटि उत्तमे गुणः । अध्ययै । अध्ययावहै । अध्ययामहै । अधीयीत । अधीयीयाताम् । इण गातो-
55 र्विशेषणार्थः । एति । इतः । इणो यण् । उ यङोऽपवादः । यन्ति । इ... दि कृइति । अधियं-
ति । ऐत् । ऐताम् । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । परस्मिन्निमित्ते विहितोऽचः स्थाने आदेशः स पूर्वत्र
वर्णाश्रये विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्स्यात् । इणो गा लुङि । स्यादेस्य विषयभूते निमित्ते विधा-
नान्न स्थानिवद्भावः । हल्त्वाविंतयेदमुक्तं । असिद्धवदत्राभादिति एव प्सते । ततः आडाग-
मः । आयन् ॥ इह द्विः आङ् पूर्वात् ॥ एहि शीङ् स्वप्ने । शीङः सार्वधातुके गुणः । क्ङित्वेपि राम
स्यात् । शेते । शयाते । शीङो रुट् । झादेशस्य स्यात् । शेरते । शुभिश्वसो । ऊर्णोतेर्वृद्धिर्लुकि ह- ५५
लि । लुकि विकरणे । ऊर्णोतेर्विभाषा । स्याद्गुणो हल्के । ऊर्णोतेः स्यात् यो ति । ङित्विवा ।

युतः युवंति। लङादि ङित्वं न तत्रिङां पासु ङोडित्वविधानात्। अपीत अयुतं योतु युतात्।
तुर्णु ञू आच्छादने ऊर्णोति ऊर्णौति वा। ऊर्णोत्। ष्टु ञू स्तुतौ। स्तौति। हलः पितः सार्वस्य तु
स्तुः स्यामीटो विकल्पोक्तिः स्तवीति स्तुतः स्तुवंति। छांदसमित्येके। षूङ् प्रसवे। सूते सुवाते। भू
सुवोस्ति ङि। सार्वे गुणो न स्यात्। सुवै सुवावहै सुवामहै। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ब्रुव ईट्। हला
देः पितः सार्वस्य स्यात्। ब्रवीति ब्रूतः। परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः लिटः
स्थुः अथुस अइ इति छेदः। णोलाश्चानुबंधाः॥ ब्रुवः पंचानामादितः आहो ब्रुवः। ब्रुवः परे
षां लटस्तिवादीनामादितः पंचणलादयो वा स्युः ब्रुवश्चाहादेशः। आहतुः आहुः आहमुवो
री ङ्वियौ स्यानिवर्जीनो नेष्यते। आहस्थः। थादेशो हलि स्यात्। आत्थ आहथुः जागनि द्राह

आह २

रूप· ५६

56

ये जागर्त्ति जागतः ॥ अदभ्यस्तात् । झोन्तापवादः परस्मैपदेषु बहू । जाग्रति । लङि ति
प्योर्हल्ङ्याब्भ्य इति लोपः । अजागः अजागतां । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ङिल्लके र्जुस् स्या
त् । जुसि च । इगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः जागृहि । लिह आस्वादने । हो ढः । झ्ल
झषस्तथोर्धोऽधः । दधातिवर्ज्जं झषः परयोः स्यात् । ष्टुत्वं । ढो ढे लोपः । झ्लाले ढि ढ्रलोप इति
दीर्घः । लीढः । लिहंति । षढोः कः सि । प्रत्ययासे स्यात् । म चुलि ह्नुइस्यादौ फलौ जशोन्न इतिक
र्त्वे कत्वेऽसिद्धो भवति । तस्य चजशष्ट्वं । लेक्षि । लेढि । अलेट् । हेर्द्धिः । लीढि लिहात् । अदुह
प्रपूरणे । प्रवासप्रस्थानादिवत्पूरणे विपरीतस्ताव एवे वर्त्तते अन्यथा भाण्डस्य कर्मता प्रा राम ५८
प्तिः । दादेर्धातोर्घः । दोग्धि दुग्धः । न घूनाबः धोक्षि दुग्ध्वे अधोक् अहनहि सागतो; हसादौ गस्य

र्थं ताहंति। अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति। पाठेऽनु
दात्त इत्यपदिष्टानां वनतितनोत्यादीनां च स्यात्। हतः। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्य
नङि। अङ् वर्ज्जिते जादावुपधायाः स्यात्। हो हन्तेरिति त्वं। घ्नंति। अहन्। हन्तेर्जः हौ स्यात्। अ
सिद्धवदत्राभात्। आङः भाभिविधौ इतः सूत्रात्प्रस्येत्यधिकोपरिसमाप्तिपर्य्यंतं कार्य्यमस्यो
न्यं प्रत्यसिद्धवत्स्यात्। तेनाभो हेरिति कर्त्तव्ये जत्वस्यासिद्धत्वाज्जहि नाभा। एतत्रासिद्धत्वं
विभिन्नाश्रयं नेष्यते। ततस्तुश्च इत्यत्राबिविभक्त्याश्रयं संप्रसारणं। क्ङिदाश्रयश्चाल्ले
लोपः तं प्रति नासिद्धवत्। मृजूष् शुद्धौ। मृजेर्वृद्धिः गुणापवादः श्नश्चादिना षत्वं। मार्ष्टि
मृष्टः। मृजेरजादौ क्ङिति वा वृद्धिरिष्यते। मार्जंति मृजंति। लङि वावाभ्यासान्न इति षस्य ढः। अ
मार्ट्। हेर्धिः षत्वं। झलां जश् झशि। त्यने नषस्य डः। मृड्ढि। मार्ज्जानि। विद ज्ञाने। वेत्ति। विदो

रू.प. लटो णलातिबादीनां णलादयो वा स्युः। वेद विदतुः विदुः वेत्थ विदथुः विद वेद [illegible] वि
५७ द्व विद्म। अवेत्। अविदां अविदुः। दध्य। पदांतस्य हिपिनुर्वा स्यात्। अवेः अवेद्या। वचपरि
57 भाषणे। चोः कुः। वक्ति वक्तः। कर्तृसार्ववहुवचने लस्याप्रयोगः। अवक हो वन्धि ईशाए श्व
र्थ्य। ईड् स्तुतौ। आम्यांसे ध्वेस्य न यो रिडागमो क्तिः। सचैकदेशविकृतमिति न्याया। ल्लोडपि
भवति। लङि। या घिः ई हे ई शाते ईशिध्वे ईट्टे। ष्टु त्वन ल्वे। वशकान्तौ। कांतिरिच्छा। वष्टि। उ
ष्टि। उशावपि क्थिवष्टि विवति ह श्वति ह छूति म उशतीनां ङिति च किति च संप्रसारणं स्यात् उष्टः
उशंति। अवट्। संप्रसारणं सर्वस्माद्धल्ली पहृष्यते। ततः आट्। औष्टां औशन्। उद्दिहि। स्कोः सं राम
योगाद्योरन्ते च। पदांते च संयोगात्परे झलि च लोपः स्यात्। च दरुद्ध्य कायां वाचि। आचष्टे ५७
आचक्षाते चक्षोः कः सि। आचक्षे घस्पडः चक्षु ष्ठुलं। आचद्दे हिघस्या। लड्डोके र्जु स्वास्या

त्व५

त्वाद्विषश्च अप्रीतौ। अद्विषुः अद्विषन्वा। आस उपवेशने आस्ते सस्य जश्त्वेन दः आद्ध्वे
वकास्त दीप्तौ। चकास्ति चकास्तः चकासति। तिप्यनस्तेः। पदान्तस्य सस्य दः स्यात्। अचकात्। छंदस्यकोस्त
थासं मनाद्दूर्ज्ञेनं। सिपि धातो रुर्वा। पक्षे दः स्यात्। सिपि वेत्येतावति वाक्ये। शेषमनुवृत्त्यानु
वृत्तौ॥ अचकात् अचकास्तां। अचकासुः। सिपि अचकाः अचकात्। हेर्धिः। सस्य जश्त्वं च
काद्धि। शासु अनुशिष्टौ॥ शास्ति॥ शास इदङ्हलोः। उपधाया इत्स्यात् अङि हलादौ चक्ङिति।
शासिवसिघसीनां चेति षत्वं। शिष्टः शासति। अशात् अशिष्टां अशासुः॥ शाहौ। शासः स्यात्॥
धादेशे कर्तव्ये निमित्तत्वात् तस्य थमं स्तत्स्याप्यसिद्धत्वात्॥ शाधि शिष्यात्। असमनुविधान्यर्थे वर्ततेद
त्वर्थः॥ अस्ति। असोरल्लोपः। अतो लोपः क्ङिति सार्वधातुके स्यात्। स्तः। सन्ति। तासस्त्योर्लोपः। सस्य मस्त
नसि स्यात्। असिसि वोऽप्रक्ते। सार्वधातुके ईट् स्यात्॥ आसीत् आस्तां आसन्। ध्वसोरेद्धावभ्यासलोप

असि।

रूप· श्च। घुसंज्ञानाम सेश्चात्यस्य हेरपत्स्यात्॥ दाधा घ्वदाप्॥ दा णदुदाञौ दोवाखंडने देऊरद्द
५८ णे दै पृशोधनेइतिवाल्वे ह्रते। दाडव नइति चदाञ्पात्तेर्थं मौर्ज्जनीयो। डुधाञ्धेटौ धारू
58 पौ। पघित्सात सं। अत्तानि। स्यात्॥ रुदिर श्रुक्षविमोचने। रुदादिभ्यः सार्वधातुके। वलादे
तस्येट् स्यात्। रुदिः स्वपिः श्वसिः अनिजक्षि इति रुदादयः। रोदिति। रुदितः। रुदश्च पंच
भ्यः। ईट् स्यादपृक्तस्य सार्वस्य। अड्गार्ग्यगालवयोः। रुदाम् रोदीत्। अरोदत्। अरुदितां।
हो रुदिहि। जिघत्स्यये। घ्वसंपार्णने। अनवेष्टार्थो। जक्ष भक्षहसनयोः। अनितः प्रादि
स्कानिविनाञ्तो णत्वोक्तिः। मालिति दरिद्रा दुर्गतौ। श्नाभ्यस्तयोरातः। क्ङिति सर्वै लोपः स्या राम
त्। इद्दल्यघोः। लोपापवादः। इद्दरिद्रस्य। स्तुः। श्नाभ्यस्तयोर्यं निर्देशः। दरिद्राति। दरिद्रितः। द ५८
रिद्रति। दीधीवेव्यो छांदसौ॥ ॥ हुदाने। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। शपः श्लुः स्यात्। श्लौ। धातोर्द्वि

त्वं स्यात्। एकाचो द्वे प्रथमस्य। स्हा। अजादेर्द्वितीयस्य। अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो रूपं वस्य॥
द्विर्वचनप्रकरणेऽविकारादेतो। [illegible] ।कुहोश्चुः। अभ्यासस्य स्यात्। पूर्वोऽभ्यासः। द्वितुक्त
स्य पूर्वो भागोऽभ्याससंज्ञः। अभ्यासे वर्गे। जश्भवफलां स्यात्। वर्गद्वितीयानां च स्वचतुर्थानां जश्
तीष्यते। जुहोति जुहुतः। हुश्नुवोः सार्वधातुके। अनेकाचोऽसंयोगस्य तयोरसंयोगपूर्वस्याकार
स्य विपः स्यात्। जुह्वति। अजुहोत्। अजुहुतां। अजुहवुः। हो जुहुधि। जुहुयात्। हूयाः॥
अभ्यासस्य स्यात्। डुदाञ् दाने। ददाति दत्तः ददति। दत्ते। ददाते ददते। अददात्। अ[illegible]ददुः। अदत्त॥
अददां देहि दद्यात्। ददीत। डुधाञ् धारणपोषणयोः। दधाति। दधतः धत्थोश्च। झषचं
तस्य दधातेर्वशो भष् स्यात्। धत्तः। धत्ते दधाते। ह्री लज्जायां। हलादिः शेषः। अभ्यासस्य हिस्वतो
हल् परिशिष्यते। अन्ये लुप्यंते। जिह्रेति। जिह्रीतः। जिह्रियति। जिह्रीयात्। बिभेति। पिकाम्

रूप.
५८
५७
तरस्यां। हलादौ ङ्किति सार्वे इत्यादिः। जहातेश्च। ह्रः। आ च हौ। इश्च ई अघ्रतस्य स्यात् त्वविभि
तः। विभीतः। परनेकाच्च इति यण्। बिभ्यति। भियोऽन्यतरस्यां धारणपोषणयोः। माङ् मा
ने श्रो हाङ् गतौ। एको भ्यासस्येत्स्यात्। भृञामित् श्लौ स्यात्। अर्तिपिपर्त्योश्च।। ह्ल। आ गतौ। उरदत्वं उरपरत्वं।
हलादि शेषः।। अभ्यासस्यासवर्णे। इति विघो रियङ्। वकौ स्यातां। इयर्ति। इयृतः। इयति। ऐपृ
ऐष्टतां। ऐयत्रु। इष्टहि। इयृयात्। पृ पालनपूरणयोः। पिपर्ति। अर्तिपिपर्त्योश्च। ह्रदतः स्यांग
स्य स्यात् परत्वाद्गुणवृद्धी सा वाध्यते। उद्भिः रणं तु ऋवर्णस्य ऋकार इति निर्देशात्। उदोष्ठ्य
पूर्वस्य। इत्योपवाङ्ः हलि च। रेफवकारान्तस्य धातो रुपधाया इको दीर्घः स्यात्। पिपूर्तः। पिपु
रति। पिपूर्हि। केचित्तु पिपृयात् ऋकारान्तं पठन्ति। तन्मते पिपृतः। पिप्रति। पिपृहि। विभागीविश्रते
मि मीते मिमाते मिमते। आमिमीत। आमिमातां। लिङि मिमीत। जिहाते। जिहते। ओहाक् त्यागे। राम ५८

जहाति जहीतः जहितः जहति जहाहि जहिहि जहीहि जहाहि। लोपो यि। यादौ क्ङिति सार्वे जहातेरा-
तः स्यात्। जह्यात्। निजां त्रयाणां गुणः श्लौ। णिजिर् शौचे विजिर् पृथग्भावे विष्लृ व्याप्तौ एषामभ्या-
सस्य स्यात्। नेनेक्ति नेनिक्तः अनेनेक् अनेनिक्तां अनेनिजुः। नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके। उप-
धाया गुणो न स्यात्। पितीत्युक्तेरर्थात्। अनेनिजं अने[illegible] निक्तं हे नेनिग्धि। उत्तमे नेनिजानि। वेवेक्ति।
वेविष्टि॥ ॥ दिव् क्रीडादौ स्यादौ। दिवादिभ्यः श्यन्। शपोऽपवादः। हलि चेति दीर्घः। दीव्यति। जृ-
ष वयोहानौ। जीर्यति। इषु गतौ। अन्विष्यति। ञिमिदा स्नेहने। मिदेर्गुणः। क्ङित्यपि स्यात्। मेद्यति
मेद्यतः। दोऽवखण्डने। ओतः श्यनि। लोपः स्यात्। द्यति। षो अन्तकर्मणि। अवस्यति। जनी प्रा-
दुर्भावे। ज्ञाजनोर्जा। इति स्यात्। जायते। रंज रागे। अनिदितामिति लादि रज्यति रज्यते। व्यध ताड-
ने। विध्यति। शमामष्टानां दीर्घः श्यनि। शमिर्दमिः तमितमी। क्लमिर्भ्रमि मदी भ्रमिः शमेउ शमे॥

।१८माप।

रूप· शाम्यति। तुद व्यथने। ग एक्षमोग्रे दर्शयिष्यते। इहत्वं गसाम्यं नुरोधात्॥ कुक्षमेणापि गणा
लिख्यंते॥ ॥तुदादिभ्यः शः॥ सः। तुदति तुदते। दृङ् व्यायामे। रिङ् शयग्लिङ्क्षु। अदंतस्यां गामस्मैत्॥ स्या २
६० लि ङि तु पाद्यावाद्धौ। रिङः इकारस्येयङ् व्याप्रियते। भ्रस्जो पाके। सस्य श्चुत्वेन शः। तस्य जश्त्वं भृज्जति
भृज्जते। शेमुचादीनां नुम् स्यात्। मुच्लृ सिच् विद् लुप् लिप् कृती खिद् पिश्। मुचऌ मोक्षणे। मुं
चति मुंचते षुञ् अभिषवे॥ ॥स्वादिभ्यः श्नुः॥ सुनोति सुनुते हुश्नुवोः इति यण्। सुन्वंति। उत
श्च प्रत्ययाद्संयोगपूर्वात्॥ हेर्लुक् स्यात्। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः॥ इह वर्तते। प्रत्ययस्य उकारस्य लोपो वा स्या
त्॥ सुन्वः सुनुवः सुनोमि तत्र पत्वात् न णः। अभिषुणोति। सुनुते हौ सुनु उत्तमे सुनवानि। स्यादय
त्॥ सुन्वः सुनुवः सुनोमि तत्र पत्वा न णः। अभिषुणोति। सुनुते हो सुनु उत्तमे सुनवानि। स्यादय राप
व्याप्तौ। आप्नुवंति। आप्नुवः। आप्नुहि। श्रुव। श्व। श्नु। संयोगे स्यात्। लोपः॥ तनु विस्ता ६०
र॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ तनादिभ्यस्तथा सोरिति त्रत नादिकाव्याप्ते ह इत्यक निर्देशः। तनोति
के स्या ४ व ४

तन्वः तनुवः तनुते। डुकृञ् करणे। धातोर्विकरणनिमित्तः सर्वत्र गुणो विकरणस्य लघूपधस्येव।
करोति। अत उत्सार्वधातुके। करोतेः क्ङिति स्यात्। कुरुतः। नित्यं करोतेः। उप्रत्ययस्य वो लोपः
स्यात्। ये च। म्लः। न न कुर्युः॥ न संज्ञानां कुरुछुरोश्च वो रुपधाया दीर्घो न स्यात्। कुर्वः। कुरुते।
संपर्युपेभ्यः करोतावर्थे भूषणे। करोतेः सुट् स्यात्। अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट्। संस्करोति। अकरोत् सम
स्करोत्। हो कुरु। कुर्यात्। कुर्वीत। लविलतौ। खिवि प्रीणने। इदितो नुम्। खिन्विक्लिक्री स्व। कर्त्तवा
क्षिणि सार्वे उः प्रत्ययः स्यात् अथ्वांत्यादेशः। उप्रत्ययस्याः धातुकत्वादतो लोपः। ऋणोति। ऋणु
घृणोति घृणुतः॥ रुधिर् आवरणे॥ रुधादिभ्यः श्नम्। मिदचोऽन्त्यात्परः। रुणद्धि। श्नसोरल्लो
पः। रुन्धो रुन्धन्ति धात्वन्धस्य लोपः। परत्वात् ऋतस्य खस्यासिद्धत्वादनुस्वारः। तदादेशस्य नस्या
सिद्धत्वात् पुनर्णत्वाभावः। रुंधः रुंधे रुंधाते। अरुणत्। अदच्। अरुणः अरुणद्। हौ रुंधि। रुण

धानि। तृह हिहि हिसि हिंसायां। भंजो आमर्द्दने। श्नान्न ● लोपः। अनेन नुमोनुषंगस्य च लोपः॥ हि
नस्ति हिंस्तः। भनक्ति। तृणह इम्॥ तृहः श्नमस्य हेर्हलादौ पिति सार्वधातुके इमागमः स्यात्। तृणे
ढि तृंढः। डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये परिवर्त्तन इत्यर्थः॥ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना॥ क्रीणाति क्रीणीतः क्रीणंति
क्रीणीते क्रीणाते। ज्ञा अवबोधने। जानाति। प्वादीनां ह्रस्वः। शिति स्यात्। पूञ् पवने। पुनाति। लूञ्
छेदने। लुनाति। स्तृञ् आ ● च्छादने। आस्तृणाति। ज्या वयोहानौ। अस्य संप्र० हल इति दीर्घे कृते ह्र
स्वः। जिनाति। बंध बंधने। बध्नाति॥ हलः श्नः शानज्झौ। हलः परस्य श्ना इत्यस्य स्थाने शानच् आदेशः स्या
त्॥ अतो हेः। बधान। ग्रह उपादाने। गृह्णाति गृहाण॥ ॥ चुर स्तेये। सत्यापपाशरूपवीणातू
ल श्लोक सेना लोम त्वच वर्म वर्ण चूर्ण चुरादिभ्यो णिच्॥ अनेन चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच्। सनाद्यं
ता धातवः। सनादिप्रत्ययान्तस्य पुनर्धातुसंज्ञायां लडादि। णिचश्च। कर्त्तृगामिनि क्रियाफले तङ् इः

छायां। क्षीवु लज्जायां। मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः। तर्ज भर्त्सने। एजृ कंपने। टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घो
तैल ४ षे। स्फट पट स्फज व्रज वंचु धज दुम्लुचु गतौ। वल्लामाणे च। अजहे पणौ। लषि शोषणे॥ स्कंदि
र गतौ च। कुटि खञ्जि गतिवैकल्ये। नद नर्द स्तक कूज गर्जी गुञ्जि स्वन क्वण कुष शब्दे। बु
कि श्व। अमवे कूजो म्लेच्छ बित्तये। म्लेच्छ श्लेश शब्द संघातयोः। गर्हि दण्डे। मडि भक्षणायां। मुडि खंड
नादि। अपवदने कदेशो। गं उति। कपोल नपेण परिणमती त्यर्थः। वुविनक्रो संयोगे। कुडि प्रतीघा
ते। कुथि क्लेशे। वटि विभाजने। मुट मर्दने। खन खनसंभजने। एम मस्कले। नृत्ये। तपसंतापे।
त्यजहानौ। लष विलेखने। जभ मैथुने। ईर्ष्य असहने। दल भेदे। पीड लो अर्द पावने। श्रुति
रक्षुति तृणो। घष संघर्षे। रक्षपालने। अव प्रीणने च। उक्ष स्थमि हसे मने। उष प्लुष दह
हादे। लस ललविलासे। शर्त्स्यं मनर्दरि षलक्षी बुधी हिंसायां। अर्द्ध स्थे। शंसु स्तुतौ। की

शृंङ्गि ।

रूप। ६३ 63 इखिल विहारे हू हि इक्षौ। जीव प्राणधारणे। हस स्खो। दष सहने। क्षि क्षये। फुल्ल विकाशे। फ
ल निष्पत्तौ। कील बंधने। स्खल चलने। मंथ विलोडने॥ मील निमेषणे। तदूल चूतन्करणे।
कुंचु कौटिल्ये। गै देषू परस्मै॥ ॥ चा बुगतिशुद्ध्योः। दुप। हृपान्ध्यां। चाप्ट द्रूऊ निशामनयोः। श्वेश्व
लने। दुप वधप्यां। मज सेवायां। शप आक्रोशे। खन्डु अवदारणे। लघद्धायां। कष हिंसायां। हुन्र
मन्न घन्न स्खे। दाश्ट गुहू उमप। फल शुज दाह्नो। रुच प्रीतौ च। मिमिदा स्नेहने। मिक्षिदा गात्रै हू प्र ५
रणे। स्कुम संचलने। शुंज विश्वासे। भ्रंसा। ध्वंसा। भ्रंस्त्र अधःपतने। वृतु वर्तने। ऋधू वृद्धौ। श्वध्य कु
त्सिते शब्दे। स्पंदू स्त्रवणे। लष क्षतादि। घट चेष्टायां। व्यथ दुःखे। प्रथ ख्याने। क्रदि वैक्लव्ये। राम
आत्मने। ज्वर रोगे। क्रथ हिंसायां। लगे संगे। षगे संवरणे। दृनयो। कण रणघ नशब्दे। क्कण ष्टनो ६३
चात्रैके। न पञ्चल्पे अनुकारे तुनाटपति। गल सेवने। परस्मै। घटादयो मितः। गण स्त्राणि चा

त्रा। उत्कंठायां स्मरयति स्मृतौ स्मारयति। कंपने चलति। चलयति। उत्थापने तु चालयति॥ जिह्वाकं-
पने ललललयति विलासे तु लालयति। हर्षग्लेपनयो मदी। मदयति शत्रुं मित्रं च। अल्पत्वे ल-
ना दयति॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा। पशुं संज्ञपयति गुरुं विज्ञपयति अन्यत्र ज्ञापय-
ति॥ निशामनं चाक्षुषज्ञानं। आनन्दजूषः। ज्ञपयति। कम्यमिचमिवर्जं मकारांताः। दमय-
ति। शमयति। दर्शनादन्यत्र शमो न। दर्शने तु निशामयति। चमनमो ज्वल ह्वल ह्मल अनुपसर्गा-
द्वा॥ सोपसर्गास्तु नित्यं मितः॥ ग्लास्नावनुपसर्गौ वा मितौ। सोपसर्गास्तु त्वादेर्मित्वं वा। वि-
न्ने प्यते। उद्घाटयति॥ घटादयोंतरगणत्वेन मित्त्वमात्रार्थं पठिता न तु शब्विकरणार्थं। फण
गतौ। स्यम स्वन शब्दे। परभेरा। राजृ दीप्तौ। स्खदिर ते। टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ। आ ताने॥
फणादि। ज्वल दीप्तौ। कुश रोदने आह्वानयोः॥ रुह जन्म नि। बुधस्य। ततो हलंता नपि स निबो

धा.प.
६४

घत्तः(क्कथे निःपाके। मथे विलोडने। टुवम उद्गिरणे। वल ह्वर भ्रमु चलने। षह्व परस्मै। ष
हमर्षणे। रमु क्रीडायां आत्मने। शल पल्ल क स्गतौ। परस्मै ज्वलादिः। ज्वल तिक संतेस्मो
णः। ष्टप जदेव ष्वजाहो। दुवप्र वीजतंतु संताने। वह प्रापणे। वे ञ् तंतु संताने। व्ये ञ् संवरणे।
ह्वे ञ् आह्वाने उभय। वस निवासे। वद व्यक्तायां वाचि। टु ओश्वि गति वृद्ध्योः परस्मैपदः
दिः। भ्वादिः। ईर गतौ। आङः शासु इच्छायां। वस आच्छादने। कसि गतिशातनयोः कंसो।
ष्वी संपर्चे। ह्नुङ् अपनयने आत्मने। डु ह्युउ कु शब्दे [illegible] तौ। स्नु स्तरणे। लव त्रि हिंसायां
निष्ठु। तो ति त वीति द्राकुत्सायां मानने। सं माति। मादी तौ। श्लो शौचे। रा दाने। ख्या प्रकथने।
णा पाके। दृक दापू वा परस्मै। दिह उपचये। दुह लिह द्विषः। उभय अदादिः। नसत्ते ६४

ल्नू१ लो-श्रा दाने २

नदीस्रोतः। मास्नि जुहोत्यादिषु तंतु संतानेऽन्तती गात्रविच्छेदे। त्रसी उद्वेगे। शोतनूकर
णे। राघट्ट ध्वौ। ति मख्लि मस्त्रादी भावे। वीउ लज्जायां कवैउने चिवूदो परसो। पूउ प्रसवो दूउ प
रितापो। दीङ् क्षये। लीऊ श्लेषणे। मीऊ हिंसायां। रीङ् स्रवणे। डीऊ स्वादय श्रोदितः प्रसूनं उड्डीनः। ईङ्
ऊगत्यां। अन्वीतः सकतिपयैः किरातमुख्यैः प्रीङ् प्रीतौ पीङ् पाने। ततपरेम्य व्यौ दीपादी मेङ्
परीक्षाप्यायने। पदगतौ। खिद दैन्ये। विद सत्तायां पुष संप्रहारे। अनुलुपकामे॥ मनज्ञाने॥
युज समाधौ। क्लिशउपतापे॥ लिशअल्पीभावे लेशः बुधः ग्रातने॥ गाहवंधने भवउ
नपपुषपुष्टौ॥ शुषशोषे। हषलुषतुष्टौ। दुषवैकृत्ये। श्लिषआलिंगने॥ त्नुषबुभुक्षायां।
शुधशौचे। विधूसंराधौ रधहिंसायां। णशअदर्शने। तृप प्रीतौ। दृप हर्षमुह जिंघासायां।
मुह वैचित्ये॥ स्नुह उद्गिरणे। स्निह प्रीतौ। रधादिः॥ शमदम उपशमे॥ मदीहर्षे॥ तमु

रू.प.
८५
65

ग्लानौ॥ श्रमु खेदे। तमु श्रमु क्लमु शमादिः॥ क्षमू च्छेपणे॥ यसु प्रयत्ने॥ प्रयासः॥ कृश तनू
करणे। ञितृषा पिपासायां। रुष क्रुध कोपे। गुप व्याकुलत्वे। लुभ विमोहने॥ लोलुप॥
लुभग शुभ्राकां च्छायाम् क्लिदू आर्द्रत्वे। हृष तुष्टौ। लुभ स्तुभ शिष शिघि दाप्युपादिः परस्मै। काम्या
मल्यास ष्म मुक्ष मु क्षमुत्रसि त्रुटि लषः। ह्न। श्य व्यास्याता त्रुटतेकाशक्ता दादित्वात्॥ त्रुट
ति त्रुष्यति वा। पस्पेशवेचनपवालि दिवादिः॥ ॥ षिञ् बंधने। डुमिञ् प्रक्षेपणे। चिञ् चञ् स्वे॥
स्तृञ् आच्छादने धुञ् कंपने। कृस्वावेतावत्र पठ्येते॥ ततो विस्तृतं विधुतं। ञ्च यद्दिगतो। टुदु
ञ् उपतापे। हप्रीतौ स्फ पालने व शकु शक्तौ ञि ष्ठ घापा गल्भो दंभु दंभे। राघ साघ संसिद्धौ।
आघ स्था हृ॥ तनूकरणे तक्षू॥ स्त्रू॥ अनुः स्यात्॥ व्यधा मात्रे नु शवेव॥ मश्रीणि संतहति। ८५
हं मुक्ते ष्ठ घ्नं मे॥ आ आंप्ना लुवो क्ति: बिष्णु नाति विष्ट भ्नोति वा। परस्मै अष्टउः व्या

मैन्मात्मने। स्वादिः। णुद द्विप प्रेरणे। दिश अतिसर्जने। मिल संगे। तुद दम्र स्त्रालय।। उभय।।
जुषी प्रीतिसेवनयोः। ओविजी भयचलनयोः। ओलजी ओव्रीडने। मृङ् प्राणत्यागे।। दृङ् आद
रे। धृङ् अवस्थाने। आत्मने। स्तन विसर्गे। तुम स्तोम्भद्धौ। मृजो कौटिल्ये। रुजो भंगे। कृ विक्षे
पे। गृ निगरणे। लिख अक्षरविन्यासे। प्रच्छ ज्ञीप्सायां। मिष दर्शने। ऋच्छ गतौ। ओव्रश्चू छेद
ने। व्यच व्याजे। उछि उञ्छे। उछी विवासे। गुफ गुंफ ग्रंथने। षुड सु स्वने मृडः घुर
भीमार्थे घोरः। विष विप्रयाणे। वेषः मृश आमर्शने। विश प्रवेशे। रुश रिश हिंसायां। लिश घूने।
कुट कौटिल्ये। पुट लुट संश्लेषे। स्फुट विकसने। त्रुट छेदने। कुच संकोचे। स्फुर स्खलने।। धू
वि धूनने।। धुवति परस्मै गुरी उद्यमे आत्मने कुटादिः मुच् ऌ मोक्षणे। लुप छेदने। विद्लृ लो
मे। लिप उपदेहे।। छिदिर् द्वैधीकरणे।। उपपक्ती छेदने।। विशम्रवपवेश्व दपरस्मै मुचादिः।

वि३

कृ० ८८ 66 तुदादिः। भिदिर छिदिर विदारणे। रिचिँ विचिर विवेचने। विजिर पृथक्करणे। क्षुदिर संचूर्णने।
युजिर योगे। रुधिर उपमे। त्रिइं धी दीप्तौ। कृष तृषयोः॥ आत्मने पः। समिं चैव समिं घाते। वि
द विचारणे। विं त्रै आत्मने॥ शिष्लृ खिँ सं चूर्णने। भुज पालनाभ्यवहारयोः। उंदी क्लेदने। उनड्
त्रि। अंजू व्यक्ति म्रक्षणयोः। इची परस्मै रुधादिः॥ षण दाने। क्षणु हिंसायां। तनु उ मय वनु या
चने। मन बोधने आत्मने तनादिः॥ श्रीञ् पाके। प्रीञ् मीञ् वीञ् ग्रह पूञ् स्त्रो॥ लूञ् छेदने॥
स्तृञ् कॄञ् वृञ् ग नय मृ हिंसायां। दृ विदारणे। ज्ञा अवबोधे। ग्रू ली। परस्मै पादि ल्वादी॥ दृङ् सं
स्तृञ् वृञ् स्वे ग नय मृ हिंसायां। दृ शवि धू नने अश्म भोजने। मुष स्तेये। पुष पुष्टि मर्द
मन्त्री आत्मने। ग्रंथ संदर्भे मृद क्षोदे क्लिश वि धू नने अश्न भोजने। मुष स्तेये। पुष पुष्टि मर्द ८८
मन्त्रौ आत्मने। ग्रंथ संदर्भे मृद क्षोदे। क्लिशविघूनने। अश्न भोजने। मुष स्तेये। पुष पुष्टि मर्द
चयत्रं धमं य ज्ञा परस्मै क्र्यादिः॥ चिति चिती स्मृत्यां। मन्त्रि गुप्त भाषणे। यन्त्रि संकोचे। चार दल्या
ने। स्पृह इच्छायां। मिश्र संपर्चने। लक्ष दर्शनांकनयोः। वर्ण प्रदीपे। चुद प्रेरणे। डुलभ

रुपेक्षणे। पालरक्षणे। अर्घे पूज पूजायां। पबिविस्तारवचने। पाशबंधने। रुजीवर्जने॥
कथश्लो। गग रासं स्माने। कलगतौ च। मृग मार्गे गवेषणे अन्वेषणे। आघस्पादं तल्वा। क्रुण संप्रा मिश्र
अर्थ पाज्ञायां। स्तव स्तत्र स्तवने। रूपनिरूपणे। सां त्वसामप्रयोगे। खडि भेदने छुद आवर
णे॥ अमरोगे। अप दाने विश्राणयति। तल शौचे। तड आघाते। छद दापो नादं ता स्नातो दृश्नि;
मडि भूषायां। घुडि गुठि वेष्टने। पार सत्प्राप्तौ। रच निर्माणे। वर्चविस्तारे। दकि वधने निसं
कपलि कुहच्छेदने॥ वर्द्धपूरणे च॥ स्तपि स्तेये। भूष अलंकारे। तर्ज्ज पर्सस्वे। कुत्सादिः॥ ॥
धातुपाठमाला॥ ॥भावकर्मणोः॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यः स्ताङ्घेवस्यात॥ सार्वधातुके परे॥
भावकर्मवाचिनि परे स्यात्॥ भूयते घटेन॥ भावे प्रथमपुरुषेकवचनमेव। गं भोनुभू
यते अनुभूयते॥ अत्र सार्वधातुकमो दीर्घः। आस्या मस्य स्मिपे परे ऽजंत स्पांगस्यस्यो

६१

रूप ८१ ता। श्रूयते हूयते क्रियते क्ष्मा। प्रियते। शीङः अत इति शीङोऽनु इति त्यक्कारितो। विधानात्
दीर्घ माद्रः। गुणोऽर्ति संयोगाद्योः रिङुपवादः अर्य्यते स्मर्य्यते आशीर्यते इर्य्यते। अयङ् यि
ङ्गिति। शीङः स्यात् शय्यते। आदेच उपदेशेऽशिति। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात् स्यात् अ
शिति प्रत्यये विषये ग्लायते। घुमास्थागापाजहातिसां हलि। ई स्यात् ङिति आर्द्धधातुके। दीयते।
कैगो गीयते। अध्यवसीयते। पातेरीहाऊ इति ग्रहणात्। पायते ह्रायते। एवं कायते। प्रा
नो ४ यते। तौ ते धे किः न स्यात् वं वा स्यात्। तायते तन्यते। लरमिदा। आर्द्धधातुके लोपः स्यात्। चो
र्य्यते। वचिस्वपियजादीनां किति। संप्रं स्यात्। उ। जिबेमिर्वदृवसो ल्हु स्व व हो व्ये त्राश्वि
वा। मे इति। उच्यते। इज्यते। आहूयते। यून इति वक्ष्ये ओ वस्य संप्रसारणे बा। संवीयते उ ८१
हूयते ऊयते गृह्यते। अस्तेर्भूः। स्या। ब्रुवो वचिः। वदितिङः ख्यात्र। आर्द्धधातुके स्तुमन्

पते। यत्तु कर्मैव सौकर्यात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्त्ता लक्ष्याऽपि कर्मवद्रूपमीरितं॥ स्वयं
भिद्यते काष्ठं पच्यते स्वयमोदनः। कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः। स्थ। कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रि
यः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। कर्मण्येव। काष्ठानि पच्यन्ते। यगागमः॥ ॥ लिङाशिषि। स्थ। लिङ
हतयो लिङार्द्धधातुकः स्यात्। किदाशिषि यासुट् किस्यात्। स्कोरिति सलोपः। भूयात् भू
यास्तां भूयासुः भूयाः भूयास्तं॥ भूयास्त भूयासं भूयास्व भूयास्म। तस्मात्। आर्द्धधातुक
स्ये[illegible]द्वलादेः॥ स्थ। सुट्तिथोः। लिङः सलोपः स्यात्। तीति सिद्धे शः सुट्त्वोच्चारणार्थः॥
अस्य यासुटः सार्वधातुके लिङि। झस्य तस्यापि ङितः सलोप इत्यार्द्धधातुके पिचत्तस्मि तरहते स्कोः संयो
गाद्योरिति यासुटः सस्यापि तिपि च लोपः। एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थां एधि
षीध्वं एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि। एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्। उपदेशे य एकाच् अनुदात्तस्त

प ६८ स्मादि एनस्मात्॥ अनेकाचः ष्विष्विड्डीङ् शी ड्ङ् ष्णुष्णु स्नापुनु स्नुरनाअदूदद्दंतर्ह अहित्वा स्वरांता
अनिटो खिलाः॥१॥ अदंतो वृष्य भावाये हनो देशो वधो मतः॥ अनेका जित्वयं पको व्या वार्थ्ये द्विशि
६८ तः पृथक्॥२॥ हनादेश तया स्व स्मिन्नपि मा प्रोत्यानि डुमः॥ यङ् र्थमामप्ना मा स्मे मतो स्यणु मात्र वत्॥
॥३॥ स्मुकः क्रिती ड्रि वे धा र्थे चांतः संदर्शितः पृथक्क्रौ द्विलादो लुबियातको विज्ञेयो जादिरवसः॥
॥४॥ शक्लृ शक्नो षिच्चि मुचीव चिर्वि विरिबीपचिः॥ प्रच्छिः संजिरु जीरचंजीनि जिविजीस्त जिः॥५॥ दिः॥५
प जिमंजीत्व जि मृजी मस्जिमसजीपजिपुजिः॥ अदिस्कंदि छिदि पिदीह दिः शादि सदी तुंशाद॥
तुदिर्नुदिः पदि खिदी स्विद्यति र्विनि वि द्यती॥ रुधिर्युधिः साधिराधी व्यधिर्बंधिः क्रुधिः क्षुधिः
॥७॥ सिध्यतिः शु ध्यति श्वे व बु ध्यति र्मन्यतिर्हनिः॥ आपिर्व पिक्षिपिस्तपिः शपि लिपि लुपी स्व ६८
पिः॥८॥ क्षिपि सृपि स्रपि दृपी स्तृपि र्जपिर मील भिः॥ य मिर्गमिर्नमिरमी स्पृशिर्मृशिहृ

शीकृ शिः॥ ८॥ नु शिर्वि शि लिशि रिशी दिशिं दृ शि स्त्रिवि दिं धि बि॥ श्लिषि: शिषि: पिष्विवि वि तु षिः स्पृषि दु षी कृ षि:॥ १०॥ पुष्यति वि सिवा सा थे दि हि दि हि दु ही रु हि। लि हि मि हि नं हि व ही दृ लं ते घा मि ला मताः॥ ११॥ मनुते विं दते वे त्ति व स्ते से धति बोधति। शं कि स्वे दति पुष्णाती त्यसा दि दृ स्ताः डि हि को कि ता॥ १२॥ र दि त्वा दि डि कत्वे ष्प ज्ञौ तस्त पि दृ पि। अनुदात्तत्व मा ख्यातं तत्वा मा गमसिद्धये॥ १३॥ स्तजे स्त्व मा ग मो नेष्ट ऊदि त्वा दि द्ध पादि तिकः। क्कान्तस्तं जक्तः पूर्वे विजिरंप ञितं परेः॥ १४॥ दुओश्वि गति वृ द्धोः श्रिञ् सेवायां डीङ् विहाय सां गतौ। शीङ् स्वप्ने। ऊर्णुञ् आच्छादने। ष्णु प्रस्रवणे। क्ष्णु तेजने। षु मि श्रणे॥ स्कुल बने। टुक्षु शब्दे। दुङ् संप क्तौ। दृञ् व रणे सेवः॥ शाल्लृ श क्तौ। ब्रिविर तारणे। मुछ मो हने। वव परिभाषणे। विविर धाम्नावे रचिवि र विरवने। डु पचष पाके॥ ष्वञ्ज ष्ठी प्सा पां। षञ्ज संगे। रुजो भंगे। रंजरागे। षंजपरि

रूप: दर्प

ध्वंगे। णिजिर शौचपोषणयोः॥ विजिर पृथग्भावे। [illegible]लंकारयोः। सृज विसर्गे। त्जँ
वायां। मंजो आमर्द्दने। त्यज हानौ। भुजौ कौटिल्ये। भुज पालनाभ्यवहारयोः। भ्रस्जो पाके। टुमस्जो
२४ शुद्धौ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु। युजिर योगे। अद भक्षणे। स्कंदिर गतिशोषणयोः। छि
69 दिर द्वैधीकरणे॥ भिदिर विदारणे। हृद पुरीषोत्सर्गे। शद्लृ शातने। षद्लृ विसरणगत्यवसादनेषु॥
क्षुदिर संप्रेषणे १ तुद व्यथने। णुद प्रेरणे। पद गतौ। खिद दैन्ये। ञिक्ष्विदा गात्रप्रक्षरणे॥ विद
४ स त्तायां विचारणे च॥ रुधिर आवरणे। युध संप्रहरणे॥ राध साध संसिद्धौ। व्यध ताडने। बध बंध
ने। क्रुध कोपे। क्षुध बुभुक्षायां॥ ३ षिध संराधौ। शुध शौचे। बुध अवगमने। मन ज्ञाने। हन हिं
सागत्योः। आप्लृ व्याप्तौ। टुवपू बीजतंतुसंताने। तप संतापे ऐश्वर्ये च। तिपृ तेपृ सेवने। शप आक्रो दर्प
शे उपालंभे च। लिप उपदेहे॥ लुप छेदने॥ षप्लृ शयने। ४ क्षिप प्रेरणे। छुप स्पर्शे। मंद

यां गतौ वा। तृप प्रीणने। दृप हर्षविमोचनयोः। स्त्र गतौ। यभ मैथुने। तुल मभ प्राप्तौ। रमराजस्था।
य मु उपरमे। गम्लृ गतौ। एमृष प्रक्लवे। रमु क्रीडायां। स्पृश संस्पर्शे। मृश आमर्शने। इषिर प्रेक्षणे।
क्रुश आह्वाने रोदने च॥ पा॥ रिशि हिंसायां। विश प्रवेशने। लिश अल्पीभावे। रिश हिंसायां॥ दिश
अतिसर्जने॥ त्विष दीप्तौ। द्विष अप्रीतौ। श्लिष आलिंगने। शिष्लृ विशेषणे। विष्लृ संचूर्णने। वि
ष्लृ व्याप्तौ। लुष लुष्टौ। शुष शोषे। दुष वैकृत्ये। कृष विलेखने॥ ष॥ पुष पुष्टौ॥ घस्लृ अदने। वस
निवासे। दह भस्मीकरणे। दिह उपचये। दुह प्रपूरणे। रुह जन्मनि॥ लिह आस्वादने। मिह सेच
ने। णह बंधने। वह प्रापणे॥ ७॥ अनिटः अनुकोऽवचिः। स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदितो वा॥ रधा
दिभ्यश्च॥ इडो स्यात्॥ रधि नेशि सृप पिह पी क्लिह ष्णुह मुह द्रुह ष्णुह॥ अशिषी॥ इडभावे व्रश्च
सादिनाम ल्वादि। अशीष्ट। इणः पीध्वं लुङ् लिटां धां गात्॥ इणंतादंगादधां घस्य ढः स्यात्॥ वि

वेश्री ष ३

रूप॰ पाषेट॥ ईटो ऽवधाने वा स्यात्॥ शयिषीढ्वं ध्वं वा यहो लिटि दीर्घः॥ परस्माचिव एव दिठो लिङ्
७० वर्ज्जं स्यात्॥ वृतो वा॥ वृङ् वृञ् अस्मात्परं दंतास्यं वा तथा स्यात्॥ न लिङि॥ वृतो दीर्घो न स्यात्॥ अग्रही
70 षीष्ट ग्रहीषीध्वं ढ्वं वा॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु॥ इकः समीपाद्धलः परौ झलादी किंतौ स्यातां॥
ठख॥ अवर्णान्नाद्यस्तथा स्यात्॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु॥ वृत इड्वा स्यात्॥ वृषीष्ट। वरिषीष्ट
इङः शय लिङ् लुङ्॥ लृ॥ त्रिपात्॥ अस्तीर्षात्॥ आस्तीर्षीष्ट। आस्तरिषीष्ट। तीर्यात् क्रिपात्
षीष्ट कृषीष्ट। रुधिर् आवरणे। रुध्यात् रुत्सीष्ट। वर्तिषीष्ट। वीयात्॥ वेषीष्ट। ल्लूयात्॥ स्तोषी
ष्ट। ईयात्। एतेर्लिङि॥ पादावुपसर्गात्परस्य ह्रस्वः स्यात्॥ उदियात्॥ हनो वधा लिङि॥ आर्द्धधा
तौ। लुङि च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ वधादेशो लुङि॥ अतो लोपः॥ अगोंतस्यार्द्धस्यात्। वध्या
त्॥ एर्लिङि॥ घुमास्थापाहानां पादौ किल्येत्वं स्यात्॥ वान्यस्य संयोगादेः॥ आतस्साथास्यात् देया ७०

तदासीष्टपेयात।पातेस्रूपायात।न्नेयात।घ्रायात।छेयात ध्मायात।। एतसि च सीयुट्ता
स्तेषु भावकर्मणोरुपदेशे ज्ञानग्रहदृशांवा।चिण्वदिट्।। अनिटोऽप्यजन्तेभ्यो हनादेश्च परस्मा
दे: स्यात।। भाविषीष्ट भविषीष्ट।। कारिषीष्ट कृषीष्ट वा।।लङर्थ तेः स्यतासी लृलुटोरपरत्वेव
हतेजन्तत्वं नास्तीति तत्संग्रहायोपदेशग्रहणं।। ननु णिजन्तादीनां व्याहृतप्रोति ष्ठामपि सन्ना
घं ताचात व इति चात् लोपदेशकाल एवाजन्तत्वात् वोरिषीष्ट।। आसि रूपदत्ता भाहि
ति चि एवदिटोऽसिद्धवज्ञावात णेर्लोपः।। पक्षे चोरयिषीष्ट।। आतो युक् चिण्कृतोः।। णि
ति कृति स्यात।। दायिषीष्ट।। दासीष्ट।। अलङ्गप चाणौ।। णिति उति च वृद्धिः स्यात।। घानिषीष्ट अं
गाचिकारस्यास्य चिण्कार्यं स्यातिदेशाद्वधादेशाभावः।। पक्षे वधिषीष्ट।। आहिषीष्ट ग्रहि
षीष्ट वादर्शिषीष्ट दृक्षीष्ट।। स्मारिषीष्ट।। कालब्धसंयोगादेः।। लिङ्सिचोरात्मनेषु स्यात्

रूप. ७१ स्मरिषीष्ट। मार्जिनशोर्कोलिङ्गस्यात्। मृं ह्रीष्ट न शिषीष्ट। रखादित्वा दिङ्किकल्पः॥ ॥आशीर्लिङ्
माला॥ ॥अनद्यतने लुट्। भविष्यति स्यात्। स्यातासिल्लुटोः। परयोः प्रत्यये स्यातां। लुटः प्रथमस्य डारौ
71 रसः। डभयोः पदयोरादेशाः स्युः। डित्करणसामर्थ्याट्टेर्भस्यापि टेर्लोप इष्यते। भविता। रित्वा। प्रत्यये
तासेः सस्य लोपः स्यात्। भवितारौ। भवितारः। तासितास्थः। तास्थता स्मि। एधितासे तासाथे सस्य जस्वं
ताद्ध्वे। हस्पति। प्रत्यये तासत्स्योः सस्य स्यात्। ताहे। तास्वहे। ग्रहीता वरीता वरिता तरीता तरिता वेता। हे
ता। ध्याता घ्राता भो क्वाय स्टा। सृजिदृशोर्झल्यमकिति सू अनुदात्तस्य वर्दुपधस्यान्यतरस्यां। मृजे
कनेष्यति। स्रष्टा द्रष्टा स्प्रष्टा स्पर्ष्टा। बा वर्जिता मृजेर्वृद्धिः [illegible] ऊदित्वा दिङ्किकल्पः मार्जिता ७१
मार्ष्टा। तीषसहलुभरुषरिषः। तादावाऽद्युतस्येड्वा स्यात्। एषिता एष्टा सहिता। सहिवहोरोदवर्ण
स्य। ढलोपे स्यात् सोढा वोढा। विजइट्। ङित् स्यात्। उद्विजिता भावादे भाविता। भवितेस्म

दि॥ ॥लुङ्गागः॥ ॥लृट् शेषे च॥ भविष्यत्सामान्ये शेषः। वा लुङ्मुख्यविषयेपि भविष्यति होष्य
ति भ्रास्यति लेक्ष्यति। घ्नीसतिनहो वः नत्स्यति वत्स्यति। सः स्यार्द्धधातुके। स इति षष्ठी सी
तिसप्तमी स्यादौ परे सस्य तः स्यात्॥ वत्स्यति। मस्जेर्जो ऌर्द्धे नुम्भिष्यते। तेन स्कोः संयोगाद्योरि
तिसलोपः मंस्यति नशिष्यति॥ ऋहनोः स्ये। इट् स्यात्। करिष्यति करिष्यते। हनिष्यति॥
गमेरिट् परस्मैपदेषु॥ स्यादावार्द्धे स्यात्॥ गमिष्यति। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥ वृतु वृधु शृधु स्यं
दूभ्यः स्यादौ पदे इट्न स्यात्। वृद्भ्यः स्यसनोः। पं वा स्यात्। वर्त्स्यति वर्तिष्यते। गाद्यादौ गाविष्य
ते भविष्यते इत्यादि॥ ॥लृङ्गागः॥ ॥लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। लिङ्निमित्ते भविष्यति
कालेधातोर्लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ गम्यमानायां भूते च हेतुहेतुमतोर्लिङ्। यद्यत्र
कूपः स्यात् तर्हि पतनं स्यात् एवमादौ हि लिङ्निमित्तं विद्यात्। तत्र अतिपत्तिः कुतश्चित्का

हेतु २

रूप॰ रणादि निःपत्तिः यदि सुवृष्टिरभविष्यत् तदा सस्यसंपदमलप्स्यत नवाना अलप्स्येतां अलप्स्यंत
७२ अवर्त्स्यत अवर्तिष्यत नावादौ अभविष्यत अभविष्यते त्यादि ॥ ॥ लृङ्गणः ॥ ॥ लुङ् भूतसामान्ये
स्यात्। च्लि लुङि। प्रत्ययः स्यात्। च्लेः सिच्। आदेशः स्यात्। द्वयोरपीचावि संज्ञौ। सिचि वृद्धिः प
रस्मैपदेषु। इगंतस्यांगस्य स्यात्। इट ईटि। इटः परस्य सिचो लोपः स्यात्॥ एकादेशके ... सिज्लो
पो नासिद्ध इष्यते॥ अभावीत् अभाविष्टां अभाविषुः। वीः विष्टं अभाविष्ट अभाविषं। इटो गुण
निवृत्तौ क्ङिः ते न लघूपधगुणाभावः। अचेतीत्॥ अचेष्टां अचेष्ठ॥ अचेकातांसतष्टैकाथां
त्वा। सिचो लोपः स्यात्॥ इणः षीध्वमिति ढः अचेढ्वं चेष्वहि चेष्महि एतांयताष्ट्वः घा ७२
धांढत्वा प्राप्ते रेघि ध्वं। लुङस्तु परस्मैपदेषु। सिच् ... स्यात्। अलावीत् अलोष्ट अ
धावीत् अधविष्ट। अधोष्टवा॥ गाङ् लिटि। इङ आदेशः स्यात् विभाषा लुङ्लृङोः। इङो विशेषणं।

सि॰२१

धीः॥ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्॥ अञ्णित्प्रत्ययो ङिद्वत्स्यात्। ततो बुमादिस्त्रेणोर्ल्व अ-
ध्यगीष्ट॥ पक्षे अध्यैष्ट। अकार्षीत्। अकार्ष्टां। ह्रस्वादङ्गात्॥ सिचो झलि लोपः स्यात्। अकृत। अ-
कृषातां। अकारीत्। सिचि च परस्मैपदेषु॥ ऋत इटो दीर्घो न स्यात्। अवारिष्टां। अवृत। अवरीष्ट। अव-
रिष्ट। अस्तारीत्। अस्तीर्ष्ट। अस्तरिष्ट। अस्तरीष्ट॥ यमरमनमातां सक्च॥ एषां परे सिचि सगाग-
मः सिच इट् च स्यात्। अयासीत्। अयासिष्टां। अमास्त। अमास्तातां॥ वदव्रजहलन्तस्याचः॥ सिचि वृ-
द्धिः स्यात्। इको गुणवृद्धी। इत्यस्याप्यस्यार्थमवद इत्युक्तिः। अतो हलादेरिति विकल्पस्यापवा-
दार्थं वदव्रजोर्ग्रहणं। अवादीत्। अव्राजीत्। अपाक्षीत्। झलो झलि॥ परस्य सिचो लोपः स्यात्। अ-
पाक्तां। अपाक्षुः। अपक्षातां। अपग्ध्वं। भंजो। अभांक्षीत्। अभाङ्क्षीत्। अप्राष्टां। अतौत्सीत्। अतौत्तां। अ-
तुत्त। अतुत्सातां। अतुद्ध्वं॥ नेटि॥ हलन्तस्य सिचि प्राप्ता वृद्धिरिटि न स्यात्। अनंदीत्। अवेदीत्। यमु-

अप क्र २

अयंसीत् । अयंसिष्टां । व्रश्चू । अव्रश्चीत् । अव्रश्चिष्टां । अव्रश्चिषुः । इडभावे स्कोरिति सलोपः । अव्रा
73 क्षीत् । अव्राष्टां । मृजेर्वृद्धिः । अमार्जीत् । अमार्जिष्टां । इडभावे । अमार्क्षीत् । अमार्ष्टां । अतो ल्रान्तस्य ॥
नेटीत्यस्यापवादः । अतो हलादेर्लघोः । अयं तु पाक्षिकोपवादः । अज्वालीत् । अचारीत् । अजापीत् । अ
जपीत् । अवधीत् ॥ अल्लोपस्यानिवत्त्वाद् हलंतलक्षणा वृद्ध्यभावः । ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्वि
दितां । ह्मयान्तानां क्षणादीनां च तथा ॥ एषां नानां केषांचिद्वृद्धिः प्रतिषिद्धं स्वजातथा श्वयतेरेदितां
च सेटि सिचि वृद्धिर्न स्यात् । जागृणिश्विक्षुतिविहृद्धिरित्यस्य शेषेषु अतो हलादेरित्यस्य वा प्राप्ते निषे
धः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टां । अजागरीत् । अजागरिष्टां । हसे अहसीत् । अलगीत् । तनादिभ्यस्तथासोः ।
भ्यः सिचो वा लुक् स्यात् ॥ अनुदात्तेत्त्वादिना न लोपः । अतत । अतनिष्ट वा । अतनिषातां । अतानी घ२
त् । अतनीत् । षणु । मनु । अमत । अमनिष्ट वा । अमंस्त इति तु मन्यतेः । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै ७३

पदेषु। लुक स्यात्। इणो गा लुङि। आदेशः स्यात् अगात् अगातां। आतः। सिचो लुक्। आदंता
द्वपक्षे जुस्स्यात्। अगाधिकाराद् स्वत्वाद अन्नवन्नित्त्व अप्राप्तस्य प्रवृत्ते नियमः। अगुः। इणवदिकइ
ति अध्यगात् अस्थात् अदात् अधात्। गायति पात्योरि हा अहासीत्। अगासीत्। अपासीत्। अल्लुवो
लिङि। अभूत् अभूतां। भुवो वुक् लुङ्लिटोः। अजीघीः स्यात्। अभूवन्॥ स्याद्योरिच्चात्। सिवीका
रादेशः सिच्च कित् स्यात् कित्वात् गुणाभावः अदित अदिषातां। घस्यद्ध। अदिद्धं। शल इगुपधा
दनिटः क्सः। क्सः स्यात् को गुणनिषेधार्थः। विशः अविक्षत् अविक्षतां अविक्षन्। निष्ठीऊदितः स्यात्।
अविक्षत्। क्तः स्याद्वि। अतो लोपः स्यात्। अविक्षातां। अवासीत् अवात्तां सिङ्नोपः स्यात् सिद्धत्वा
त्सस्या ईट्घातके। अवासीत्। आदागंधां। अनासीत् अनात्तां। अवाप्सीत्। अवोढां अवो
ढ अवक्षातां अवोढ्वं। अधुक्षत् अधुक्षतां। लुग्वादुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये तकारथ

सघं वहि धुक्षस्य वा लुक् स्यात् अदुग्ध अधुक्षत वा अधं अदुह्वहि। अधुक्षावहि। गुहू संवरणे। अ
74 घुक्षत् अघुक्षतां अगूढ अघुक्षत वा। उदुपधाया गोहः। कृतगुणस्य गूहतेरचि स्यात् अगूहीत् हिष्टां
अगूहिष्टातां। श्लिष आलिंगने। श्लिषः क्सः स्यात्। आश्लिक्षत्। संश्लेषणार्थे पुषादित्वादङ्।
अश्लिषत्। स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः। त्रिंसः क्सस्य द्वाभ्यां पुषाद्यङोपवादः। अमा
गमात्रस्य वृद्धिः। अस्प्राक्षीत् अमभावे अस्पार्क्षीत् पक्षे अस्पृक्षत्। त्रिष्वनुपस्पृशादी
नां चतुर्थी स्यात् रूपेर्द्दपेः। नदृशः। क्सो न स्यात् अद्राक्षीत्। इरितो वा। च्लेरङ् स्यात्। आदृशो
ङि गुणः। ऋवर्णान्तस्य ग्रहणं तेनऽदृशः पिङ्क्षिदाद ङि ऊरा। अदर्शत् अदर्शतां अदर्शः अरु ७४
धत् अरौत्सीत् अरौद्धां अरुद्ध अरुत्सातां। पुषाद्यच्युतादि ऌदितः परस्मैपदेषु च्लेरङ् स्यात् अ
पुषत् अतपत् अत्रासीत् अत्रातां अतासीत् अतातां। रधादित्वात्पक्षे इट् अतर्पीत्

अतर्प्सिष्टां। द्युतो लुङि। द्युतादिभ्यः पं वा स्यात्। अद्युतत्। अद्योतिष्ट। अद्योतिषातां। अगमत्॥
पतः पुम्। सू। अस्यतेस्थुक्। सू। वचउम्। सू। आ[illegible] स्यात्। अपप्तत्। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्। कर्त्रि
लुङि च्लेः स्यात्। सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च। सू। लिपिसिचिह्वश्च। सू। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां। लिपा
दिभ्योऽङ् स्यात्। निरास्यत्। अवोचत्। ब्रुवो वचेरुभयपदित्वात्। अवोचत। अवोचेतां। अवोचंत।
आतो लोप इटि च। ङ्किति चाजादावार्द्धे स्यात्। अख्यत्। ख्याञस्तङि। अख्यतेत्यादि। असरत्।
अशिषत्। आरत्। अलिपत्। असिचत्। अह्वत्। तङि। अलिपत। अलिप्त वा। असिचत। असिक्
त। अह्वत। अह्वास्त। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्। च्लेः स्यात्। ङो ङित्कार्यार्थः। चो विशेषणार्थः। च
ङि। द्विर्त्वं स्यात्। अशिश्रियत्। अशिश्रियतां। तङि। अशिश्रियत। अशिश्रियेतां। अदुद्रुवत्॥
णिजंतेभ्यस्त्वग्रे दर्शयिष्यामः। श्वयतेश्च रङ्। सिच्च ङो विकल्पोक्तिः। अङि श्वयतेरिकारस्या

75 कारादेशोऽक्तिः अश्वत्। अश्वयीत्। अशिश्वियत्। दिस्यादीनि त्रियाणि रूपाणि। घेटः सि घेङो सि चो लुक स्य
विकल्पोऽक्तिः अधात्। अधासीत्। अधासिष्टां। वजि। अदधत्। चिणते पदः। परस्य क्लेः कर्त्तरि चिस्या
त् ते परे। दीप जन बुध पूरि तायि प्यायिभ्यो ऽन्यतरस्यां। स्त। चिणो लुक्। परस्य तप्रत्ययस्य स्यात्॥
उदपादि चेटः। उदपत्सातां। कमादमुं नाऽरदददत्। अबोधि सः। अबुद्ध। अभुत्सातां। नोदात्तोपदेशस्य
मान्तस्यानाचमेः। चिण्कृतोर्वृद्धिर्न स्यात्। जनिवध्योश्च। व चहिं सामां मित्वेतस्य न ग्रहणं। अज
नि। अजनिष्ट वा अजनिषातां। चिण्भावकर्मणोः। ते परे क्लेः स्यात्। अ... ाविस अन्वता ७५
विषातां। नविच। आलोपुक चिण्कृतोः। अशापि ... अज्ञापि षातां। अज्ञासातां। अप
क्लृ। अपशातां। अपक्लुः। अचोरिषातां। अवोरविषातां। अशापि अशा। पिषातां। ने जे स्म विणि
चि॥ अपशातां। अपंक्लुः। अपंजि। अपंजि सातां। अपंक्लुः। उदपादि चेटे न अवोधसोतेन॥ लु
नलोपो वा स्यात्॥ अनाजि। अपंजि। अपंजि सातां। अपंक्लुः।

ङ्गागः॥ ॥परोक्षे लिट्॥ भूते स्यात् तिवादीनां णलादयः॥ लिटि धातोरनभ्यासस्य॥ द्वित्वं स्यात् अभ्यास
नाद्यं तेभ्यस्या मो भञ्जे वर्जनात्र अते धां द्वित्वस्याद्यस्य पूर्वमनभ्यासस्येभुक्ते॥ भवतेरः॥ अभ्यासस्यति
टि स्यात्॥ असंयोगाल्लिट् कित्॥ अपित्कित् स्यात्॥ इंधिभवतिभ्यां च॥ संयोगार्थमिन्धेः पिदर्थं भव
वतेः पृथग्वचनं॥ इंधेरिजादित्वेनाम्र विषयत्वात् इन्धते भवु को वरं गत्वा कित्वकार्यं नाप्नोति
व्यर्थं सूत्रमिति भाष्यं॥ बभूव॥ बभूवतुः बभूवुः॥ कसभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥ वृङ्क्रोर्थे हणोपि ते
भ्य एव इट् न स्यात् बिभविथ बभूवाव बभूव बिबाव बभूविम लिट् स्तां कयोरे शिरवा॥ स्थाशपाव नुवं
वो दद्द॥ ददाते दधिरे॥ दिधे दाथे दधे॥ दा॥ दिवहे दिमहे॥ आत औ णलः॥ आतः परस्य स्यात्॥
ददौ॥ ददतुः ददुः॥ अवृत्तास्व स्पल्पनिटो नित्यं॥ अजन्तान्नित्यानिट् स्तास्ता विवथ लीट् न स्यात्॥
उपदेशे त्वतः॥ अदुपधात् थे व नितिपवा॥ अतुकः कितीत्यादिभिः कित्तात् भवति शुनित्यानिट्सो

रूप· विप्रपस्यादिस्पस्पासावविद्यमानास्यांचवपिघस्लस्यांचनिषेधामात्स्यैतासिर्दृष्टांतः।ददाथ॥
क्रातोभारद्वाजस्य॥ अतएवानिटस्थलीद्वस्यात्॥ जागर्तेरनिषेधापानिद्रुहणं। अस्मेस्पकृका
78 दिसन्नस्यवर्जंसस्तमतेस्यात॥ ददिथददथुःददद्रौददिव॥ उरता। अस्यासस्य अवर्णस्या
त्॥ रपरत्वं। हलादिःशेषः॥ जहारजह्रतुःजह्रुःजहर्थजह्रथुःजह्र। णलुत्तमोवा। णिस्यात॥
जहारजहरजह्रिवा यकारयकथैचकृवासहुद्धस्यकरोतेः। किस्यविलिटिगुणो[illegible]रीद्धस्य
ते॥ संचस्कारसंचस्करतुःसंचस्करिथ॥ संचस्करिवा। चक्रे। चस्कटः। चकृढ्वे। संचस्कारिढ्वे
वा। ववर्थ। त्रिनिगमेनिपातनात्जागापांववरिथ॥ शर्पूर्वाःखयः॥ अभ्यासस्यशिषतेशरोलु १६
प्तेलुष्टावतुःष्टुवतुः।तुष्टोष्टतुष्टावा।तस्याजलत्पकृभारद्वाजस्यमतेतस्पञ्जिथा। येतुपात्ति
कानिट[illegible]लोपांघलिकस्यापिमतेनास्तेवेट्प्रतिषेधः।पपाथदुधावादुधविथ।दुधुवधुधुवं

न्तात्। अतआदेः। अभ्यासस्य लिटि दीर्घः स्यात्। तस्मान्नुड् द्विहलः। कृतदीर्घत्वादतः परस्य द्विह
लो ऽङ्गस्य नुट् स्यात्। अश्नोतेश्च। द्विहल्यस्य सान्तस्यापि नुट् स्याद्विपद्यमस्योपद्विहत्वं। आनंजिथ। आन
शे। आनशाते। इङ उसर्त्ति अशपतीनां। छन्दस्यपि स्यात् सर्वेषां मते। आदम्भा दिथ। लुङ् सनो घस्लृ
अदः स्यात्। लिट्यन्यतरस्यां। जक्षा ससघपखा लोपः। कत्वषत्वे। जक्षतुः। जघसिथ॥ विभाषा
सृजिदृशोः। थलीट् स्यात्। वा ससर्ज्जिथ। सस्रष्ठ। सृजिदृशोः अमागमः सस्रष्ठ। आवव्रश्चिप
तानि द्धा दृष्ट ताञ्थलीड् वेत्तः तथा लोति ... स्वांसव ते द्रवतेरवि॥८॥ शेका क्रिस्या
न्ति टो ऽजन्ता ... वर्ज्जीत्सृजेर्दृशेः॥ निम्बानि उत्वं तथा ऽपि तदादेशावपीध्विना॥१॥ असर्त्ति
व्यपति स्यश्च दृघस्लृसां तथा वयेः। पाध्निके स्त्रलथा से ज्ञः शे कानिद्रश्च निलमिटू॥२॥
अजन्तम्। अस्त तामिति लिटि ऽह्नः। अयातो ऽत्र दन्ताश्च किति अत्र छतेश्च लघूपधत्वाभावा
सर्वत्रापामो गुणो लिटि विधीयते। आरम्भारत्। आरिथ। आनर्छ। कृ विचकार विचकरतुः। वि

रूप॰ चकरिथ। सस्मार। ऋतश्चसंयोगादेर्गुणः॥ कित्पल्लिटि स्यात्। सस्मरतुः सस्मर्थ। ऋच्छत्यॄतां ऋच्छो

७७ वा। ऋतां गुणस्यापवादः ऌपपार पप्रतुः पपरतुर्वा। एते तासो नानिट स्तेन ऋस्वत्वप

द्वे विथली ऌपपरिथ। शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रयिथ शिश्रिम। ते निनाय निन्यतुः॥

७७ हृरवृङः। अस्यासात्परस्य कुत्वं स्यात्। सन्लिटोर्जेः। स्या विजाभावेः। सन्लिटोः स्यात्स

जिघाय प्रजिघ्यतुः। जिगाय। विकाय विचाय। इयाय॥ अस्यासस्यासवर्णे इतीयङ्। इ

णोपणो। दीर्घ इणः किति। अभ्यासस्य स्यात्। इयेव दिक इति ईयतुः इयपिथ। इयेथ लुला

व लुलुवतुः दं औद च्यतुः दध्वितुः दक्षिपद्याथ॥ नमोलिटि। अभेज ग्रादादेशो नस्या ७७

त्। लिटस्यासस्योत्तवेधांव म्यादीनां ग्रहादीनां वसं प्रं स्यात्। विव्याय विव्यपितिसंप्र।

विव्यतुः विव्यपिथ विव्ये विव्याते। उवाव ऊचतुः [illegible]तुः उवचिथ उवक्थ ऊवे इयाज ईज

तु: ईजु:इयजिथ। इयष्ठ ईजे॥ सुष्वाप सुषुपतुः॥ विवाषायश्वे:॥ किस्य किति च लिटि परि
सुसं प्रं स्यात्॥ एतदकरणपक्षे लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं न भवति। शुशाव शुशुवतुः शुशवि
थ। पक्षे शिश्वाय शिश्वियतुः॥ अभ्यासस्य चा किन्तः संप्रं स्यात्। आजु हाव आजुहुवतुः
जुहवि थ। वेञोवयि:। लिटि वा स्यात्। लिटि वयो यः॥ संप्रं न स्यात्। लिटि हृणं मुत्तरत्रा नुवृत्तो।
वश्वा स्यान्यतरस्यां किति॥ अस्येति यकारस्य लिटि स्यात्॥ उवाय ऊयतुः ऊवतुः। ऊयुः उवयि
अ उवे ... वेञः॥ लिटि वयादेशाभावपक्षे संप्रं न स्यात्॥ ववौ ववतुः ववुः वविथ ववाथ अप्सं
यो गा क्लिश्योक्ते: पप्रच्छतुः व व्रश्चतुः दद्रंशतुः॥ संजः परस्य लिटः किद्वा स्यात्। कित्त्व मित्ये क। पस्वजे॥
॥ अ ... लिटि अभ्यासस्य संप्रं ... स्यात्॥ विव्यथे। जज्ञानजज्ञतुः॥ अभ्यासात्र। इंते ईस्वश्च स्यात्।
ज ज्ञ निथ जघंथ॥ जगाम जग्मतुः॥ औलिटि॥ वाति ऊः स्यात्र स्यात्॥ आचख्यौ आवस्य

व्यो २

रूप. न्तुः स्त्रा व स्मे स्त्रा व व ह्नो। प पा चा। स्त्र त ए क ह ल्म क्षे नो देशा दे र्लि टि। कि ति लि ख स्मा स नि सि

८ त्रा द् श र हि ता देर्ं ग स्ये का कि नो ई लो र्म स्य स्थित स्मा त ए वं स्मा द स्मा स लो प श्च। थ लि ट सि

टि। पे व न्तुः पे वुः पे वि थ प प क्षु पे च प्तुः पे चा। प पा व प प च ए वि व पे चि म। पे वा। न ना ह नेट्थ।।

78 न हो घः। न न ह्नु। से ह से ता ते। ऊ ग द न्तुः। ज गा दि थ।। ज ज्व ला न्तुः। ज ज्व लि थ। न श स द द वा दि

गु णा नां। वा का रा दी नां व क श ष्टु हि स्या फ ट र स्रा ने। ह्ल त गु णा नां व ए त्वा दि र्न स्मा त।। वि श

श स न्तुः। द द दो। व व स न्तुः व व सि व च सा ते। वि द द र न्तुः वि द र न्तुः। [illegible] । ह्ल फ ल भ ज

त्र प श्चा ए त्वा दिः स्मा त।। ते र न्तुः ते रि थ। वा त्र भ नु त्र सां ह्ल। फ णां व स स्रा नां। ए त्वा दि वी ७८

स्मा त।। फ ण स्य म त्र नो न्ना स म्ना स स्या ज श्च रा ज तिः त्रे स न्तुः त त्र स न्तुः रे ज न्तुः र रा ज न्तुः।।

का स प्र त्य पा द भर्म त्रे लि टि। मं त्रे स्मो न्य त्र का सेः स स पां ते स श्चा म प्र त्य यः स्मा त।। स्त्रा

श्री २

मः। परस्य ले लुक स्यात लिटः कृतसंज्ञत्वात्सुः। आमस्क स्वरादिषु काठादत्र पत्वांत
तः सो लुक्। कृत्वानु प्रयुज्यते। लिटि। ल्ला रूम्ब क्षि योग इत्यत्र निर्दिष्टा स्वयो पिकृ न्यइत्सुपल
स्यंते। ते ष स्मत मो लिङ्गं तस्मा मो नंतरं प्रयोक्तव्यः। आमप्रत्ययवत्कृञोनुप्रयोगस्य। आमंत
यातु वल्क रोते रे कस्मात्मने पद नियमः। कांसांचक्रे। बभूव। आस। बाध्यते। आसिथा। अनु
प्रकागे। आसोर्नेर्जावो नेष्यते॥ अपकमंताल्लौ षु। आलु आपप इत्लु इस्सु इति छेदः।
आमंते स्यादिषु लेरपादेशः। चोरयामासापि सपत्तातिरिक्ते स्तोष्मने का। स्य आम्ब क्रेअ।
दरिनामासवका सामास॥ इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः। लिङ्घामस्यात्। दयायास्य॥ दयस्र
य आस इति छेदः॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां। जागर्तेर्स्पर्धः॥ भीह्रीभृहुवः श्लुवच्च।
द्विर्वचनादि श्लुवत्कार्यं स्यात्॥ उत्तांचकार ९ वांचक्रे। भीर्णे नाव॥ ननु द्वाः संयोगादयः।

२८

पं. १९६ द्विती याव यव स्यान दरानद्दि रूच्यंते प्रोर्णु नुवतुः। उपसर्गस्यापतौ। रस्पलः स्यात्॥ पलायां
वक्रे॥ ओष्ठा मासा उवोष। ऊषतुः। आमिवि र्दगुणो नेष्यते। विदांच कार। विवेद जागरांच
कार ज जागार। जागो विविणलि। क्वितिगुणः। जजागरतुः। जजाग रिथ विजरांच कार। विदं
कुर्वंत्वित्य स्यतेरस्यां। लोटिनि पात्यते। पत्तेविदं नु विदांकरो त्विता घपी ष्यते॥ नावा हैव
म वे॥ पपे हएति विदा म है। विद्यामा साते॥ लिड्.गाग॥ ॥ लिङर्थे लेटा च्छंद सिस्यात। वहूप
कारणप स्यन्नूपाणि। ता निक्त जापा पामन्तपयोगादिह न प्रदर्श्यते॥ अमिहोत्रं जुहोतीत्या नं. १९६
दीन्य पि मीमां सका अन्येव रूपाणि छंति॥ ॥पंच म लकार नागः॥ ॥ गुरतिजुक्तं सं सर्वं॥
ण्वार्थे स्यात्॥ गुपू कुत्सने। तिज क्षमायां। कितरोग प्रतीकारे संशये च। मान वद्ध नशानस्यो
दीर्घश्चाभ्यासस्य। मानपूजायां। इह लक्ष्मैन प्रजितो विचारोल स्यते। मान्स्थान दत्त स्योह नोत
त्वं निपातितं। वध वंनिं दायां। दानत्शानत्तेजने। धातोः कर्मणह स्या दिच्छि स्त्रीलशदेन म सति

३ प २ वे २

निर्दिश्यविधीयमानानामार्द्धधातुकसंज्ञेष्यते। अस्यत्वतथा ज्ञावा ज्ञार्द्धधातुकत्वमतोनेट्। सम्म
ज्ञा:। तदंतयोरन मास योर्द्धित्वं स्यात्॥ पूर्वस्वसनः॥ सनंतोत्मनेपदादि: स्यात्॥ जुगुप्सते तितिक्ष
ते। चिकित्सति विचिकित्सति। सन्यतः। इत्वमस्य स्यात्॥ मीमांसते। बीभत्सते। दीदांसते। शीशांसते।
कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। इच्छाकर्मणस्तादृशाद्धातोरिच्छार्थे सन्वा स्यात्। पठि
तुमिच्छति पिपठिषति। उभयत्राप्यस्येव वाशब्दस्यानुवृत्या वाक्यं। पठितुमिच्छति पिपठिषति॥ उक्तार्थानाम
प्रयोगः। पुत्रस्य पठनमिच्छतीत्यादौ तु भिन्नकर्तृकत्वान्नैव। कर्मणइत्युक्तेः पठनेनेच्छामि
च्छतीत्यादौ च न भवति विवक्षति। एदिधिषतीइट् सन्वा स्याद्धित्वं। सनिग्रहगुहोश्च। उगंताच्च स्यात्॥
इको झल्॥ झलादिः सन्किन्न स्यात्॥ हलंताच्च। हलंतात्सावंतश्च। अंतोत्र समीपं इकसमीपा
झलः परो झलादिः सन्कित्स्यात्॥ बुभुक्षति॥ बिभित्सति। न क्त्वासेट्। किन्न स्यात्॥ रुदविद
मुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च॥ सेड्विक्त्वाच कितो स्याताम्॥ रुरुदिषति। जिघृक्षति॥ किरश्चपंच

स्यः कृगृदृदृङ् इ छ्वतिस्यः सनीट् स्यात् पिपृच्छिषति चिकरिषति। अस्ये ले वृतो वेति दीर्घो न च्वतो इटू स
नि वा वृतः स्यात्। विवरिषति। रीवा वुवूर्षति। अज्झनगमां सनि। अनिटि दीर्घः स्यात्॥ तनोतेर्विभाषा।
उदोष्ठ्यपूर्वस्य। हलि च। तितरिषति तितीर्षति। इटू विवृ सति विवर्णिषते। रलो व्युपधाद्धलादेः सं
श्च। उ ऋ ईत तदुपधात् रलन्तात् सन्सेडु वा कितौ स्यातां। दिद्युतिषते। द्योता। द्युतिस्वाप्यो इति संप्रालि
80 लिखिषति॥ लेखा। बुभूषति। किंज्ञोप्य न्सस्य सनश्चेत्प्रेकृते जुहूषति जुहूषते। चिकीर्षति। दीर्घे कृते स्य
त इत्॥ मुमूर्षति॥ म्रियते। लुङ्लिङोश्च। शिद्धि बर्योश्च कर्तरि तङादिः स्यात् इति नियमः॥ जिघांसति। इ
ङश्च। सनि गमिरादेशः स्यात्। अधिजिगांसते। गमेरनू जिगमिषति। इवन्तानां दिवुलिबुप्रवृतीनां स्वु राम.
युङ्क्षि भ्रस्जस्य वृदं भ्रर्णु ज्ञपि सनित निपतिदरिद्रातीनां च सनीटो विकल्पः॥ तितनिषति। तितांस
ति तितंसति। सिसनिषति सिषासति। आत्वं निष्ठाया गेव स्यात्। दिदेविषति। छ्वोः शूडनुनासिके च॥ ८०
तथा दीव्रत्यये क्वौ झलादौ च क्किति शऊठ् इत्यादेशो स्यातां। क्वो विशेषणार्थः। दुद्यूषति छस्य शः प्रश्न
इत्यत्रौ चि यविषति॥ बुभूषति। स्व यातोः सिस्वरिषति॥ सुस्वूर्षति। प्रोर्णुनूषति। प्रोर्णुनविषति। दि

पृते भ्योप्यते
भ्यसत्न ५

दरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्। अनिटि स्यात्। आपज्ञप्यृधा
मीत्। स्व। अत्र लोपोभ्यासस्य। अत्रैस्तु न पत्रैः स्या ईद्घ्राल्कके। प्रमित्सति। मद्दत्सति। [illegible] स्को रि
त्सलोपः। आरिप्सते। शिक्षति। पित्सति। पिपतिषति। पदमत्ति पित्सते। आप्तुं ईप्सति। मारणादि श्रुति
लोके:। कस्वल्वं संज्ञी स्तति सं जिज्ञपयिषति। अन्यत्र जिज्ञापयिषति। अर्धु ईर्त्सति। अर्दिधिषति।।
दंभेः। दिदंभिषति।। धीप्सति धिप्सतीति त्रिधारूपो क्विः। मुचेरकर्मकत्वे मोक्षते वत्सः स्वयमेव।
मुमुक्षते वा। इस्तु न पक्षे क्विः। सकर्मकत्वे तु मुमुक्षते वत्सं गोपः इस्येकधैव रूपं। पौर्के तं सं स्या
सस्यप्याभिवदिश्यते। हावयिकं मि छुतिजुहावयिषति।। ओः पुयण्ज्यपरे। सिन्कवर्णितस्या
भ्यासस्य इत्वं स्यादवर्णपरे पुयणवर्गे जकारे भु। पिपावयिषति एवं बिभावयिषति राशि लाज्ञि
जा।। स्रुवति श्रृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा।। एषामभ्यासस्य इत्वं स्यात् अवर्णप
रे पणि परे। सिस्रावयिषति सुस्रावयिषति। क्विप् ङः। अः अं जः अन्नानि हू स्यात् पि
५ णौ परे यत्कार्यं कृतं तदभ्यासस्य स्यात् निवर्तते।। द्वित्वनिमित्ते णौ कृते यो स्यानिवद्भावाद
भ्यासस्याकाराः तौ सं १ द्वित्वं नसनवादी। ३ प्रा

मोक्षमि
३ वेति ६

कृतषत्वाभावात् ४

२ अत्रा देशसकाराभावात् २

०रूप०
८१

प विषते॥ कर्षकेण वलजात्सुप्रधमा इति पुनाते: वलजाश्रीहयः अरिरिषति। अंजिजिषति॥
अस्यनादेशत्वाद्रूत्वाभावः॥ अर्धिधिषति। कौति पौरवपयस्यासात्। तस्यान्निमित्ता सरस्यापं
ता ना मा देशसस्य तौ तेस्त्र षः स्यात् कृतषत्वे सति। तुष्टूषति। सिषेवयिषति। सुस्रूषते। सिसीरषि
षति। तिष्ठासति। सुषुप्सति सोगरिस्वोप्रने। इणः स्यात्यसनि च। जिगमिषति। वोधने तु प्रतीषिष
षि॥ अजादेर्द्वितीयस्यैतु कः। सन्मात्रस्येह द्वित्वं। सन्यतः इत्वेदकेइति यकि निपठिष्यते त्वया। अ
तो लोपः। आशीर्लिङ्॥ विपठिष्यात्॥ लिटि पि पठिषांचकार। सुप आत्मनः क्यच्॥ सुवंता
दिच्छाकर्मणः आत्मार्थमिच्छायां वा स्यात्। क्यप्रत्ययः। क्यच्व काङ् क्यषांकः सामान्यग्रहणार्थः। पुत्र
मात्मन इच्छति पुत्रीयति। सुपो धातुप्रातिपदिकयोः। अवयवस्य लुक् स्यात्॥ क्यचि वा अ
वर्णान्तस्यांगस्य ईत्स्यात्॥ मालीयति पुत्रकाम्यति। मांतादव्ययेभ्यश्च क्यचो निषेधो वक्तव्यः॥
किमिच्छति इत्येरिच्छतात्याहो न लवति॥ अभ्वहीरहछलवर्णे मालप्रीतौ कवि॥ अस्तुक स्यात्
तमहांतपुत्रमिच्छति। आत्मन इति किं। राज्ञः पुत्रमिच्छति। समासः। ५
१स्तुत्री स्त्रियां छं॥ वाक्यान्ता ... धातुसंज्ञायां प्रातिपदिकसंज्ञायां ... तुगमवेति। तदंतगीतास्त
३ सुपो विभक्तेः
३ ते
१ना १

ऋ: सुस्रूषते
स्प्रेरणोः सुस्रूष
ति ४
८१

अयि
पुंगमि ...६

का १
...दिनका
...व: ४

८१

अस्मतिकका
रेस्यग्रहणनामा
ते ३

उद्धरति ... नट

अतो गुणे। वृषस्यति स्त्री। अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामेवा न्ही रलवणयोर्लालसायामेवेत्यात्मपीत्युक्त्या
वि वक्षितं अत्यंते च्छालालसा। इच्छामात्रे तु वृषीयति क्षीवलः। सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग्
वक्तव्यः दध्यस्यति मधुस्यति क्षीरस्यतिं केचित्। दधिस्यतिप तां तरे त्वकृत्सार्वधातुके दीर्घः दधीयति॥ अशनायोदन्यध
नायाबुभुक्षापिपासागर्द्धेषु। पिपासतेनि गर्द्धे लालसायां। अशनायति उदन्यति धनायति इच्छामात्रे तु
उदक[illegible]कीयतीत्यादि। रीदुक्त्यतः। मात्रीयति। वांतो यिप्रत्यये। ओदौतोर्वा वौ स्यात्। तामिस
र्थः गव्यति। नाव्यति। नः क्ये। क्यच्प्रत्यये परे पूर्वान्तं पदसंज्ञं स्यात्॥ राजीयति॥ हलि नलोपेस्ति इह
यति॥ नलोपः सुप्स्वरेति प्रमादादिश्लाघाश्रवः। पयस्यति वाच्यति॥ पदत्वाद्वा वाङ्त्वकु
त्वचोरभावः॥ उपमानादाचारे॥ कर्मणः क्यच् स्यात्॥ पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति शि
ष्यं। अधिकरणाच्चेति। प्रासादीयति कुट्यां। कर्तुः क्यङ् सलोपश्च। उपमानादाचारे णस्या
त्। अकृत्सार्वधातुके दीर्घः। श्येनायते वं इ मातराजायते। सलोपओजसोप्सरसो नित्यंपय
यसोर्वा।

नि४ २ पुत्रास्तिसकारस्तत्र तत्लोपः। ननु सूयीयते इत्यत्र सलोपः कस्मान्न भवतीतिचेत्। पु
त्वप्रसिद्धौ कर्त्तरि तेषापंचमीसलोपविधौ स्यात्। नपसीतस्या वा लोप पदि
भाषषपापस्य वचोपेनभवितेत्यभिप्राय॥ २

अ्य पु
षु वृष

३ क्लीवे-ऽन्यार्थेभ-सौ
ड् अनादरे। पङ्गौ अ
वेगत्वात् पते ३ वि ३

रू.प. सोविनाकान्निस्यस्त्वमेषांनेतीष्यते। अजायते पपायते पपस्यते वा विद्यानि चाचरति वि
.८२ द्यस्यते। खर्वि: कुमारी वाचरति कुमारायते। रद्धा। कष्टशब्दानि नोऽश्वेति पुंवद्भावः। अस्य क
 ञ्जो विषयेऽन्विप्रमिष्टं त्यके। सवैंनाविचैवति। विधुरयमसवितरति यथादिन्नं तियामिन्यः। या
मिनयंति दिनान्य विसुखदुःखे वशीकृते मनसि क्लीबाद्देन्कान्विवं तादात्मनेपदमिच्छंति ह्री
वते। अववगल्भते। दृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। भवतीत्यर्थे क्यङ् स्यात्। अभृशः भृशो भ्रशत
स्यावे भवतीति घोतनायाध्यंतेभ्यः स्युक्तिः भृशायते कोपः उन्मनायते वधूः। लोहितादिडाज्भ्यः
क्यष्॥ भृशादेः स्यात्। वाक्यषः। तडादिः स्यात्॥ लोहितायतितेवा। सिमिसिमायतितेवा॥
अत्र डाच् कृत्य वृत्तियोगं विनापी ष्यते। कर्मणो रोमंथ तपोभ्यां वर्ति चरोः॥ वर्मिलिंगंतः। वाष्यो ८२
ष्मभ्याम् उद्वमने। फेनधूमाभ्यां चेति। शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे। कण्वं पापं क
रणं कृतिः। सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां। परस्तु सुखादिवेदने मा
त ३

न्द्वित्वेदमर्थं कर्तृपदादुक्तात्सुक्रियात्सु कर्मस्य ते ष्णुः व्यङ्। स्यात् तारोमं थंवर्त्तयतिरोमंथायय
ते गोः। तपसः परस्मैपदं वेति॥ तपश्चरति तपस्यति। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते। कण्वं करोति
कण्वायते। सुखमनुभवति सुखायते॥ ॥ कालोरकाचोहल्लादेः क्रियासमभिहारे यङ्।
।क्रियायाः पौनःपुन्ये भृशार्थे च स्यात्॥ अद्यर्थे शिल्पश्च यङि। ति। गुणो य
ङ्कोः यङि यङ्लुकि वाभ्यासस्य स्यात्। पुनः पुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते क्रोशं न्यपते॥
रीङ् ऋतः। दु ऋस्य चेक्रीयते। कृते कोर्यते। दीर्घोकितः। अभ्यासस्य यङ्लुकोः स्यात्॥ नुगायद्या
गमवतोभ्या वृत्यर्थम कितइलु कां पापच्यते। अशाश्यते। यङन्ताक्कस्य द्वित्वं नुगतो नुनातिकां
तस्याभ्यासस्याभ्यासस्यारंत स्य यङ्लुकोः स्यात्। जपजभदहदंश भंजपशां च॥ पाशिर्द्दूसा
र्थः। वरफलो यङ्॥ उत्तारस्यातः। तयोरतः स्थाने स्यात्। चंचूर्यते। पंफुल्यते। वं भण्यते। तं तन्य
ते। स्या नितानुस्वारस्ये वुलन्धित त्वात् यंयम्यते। गतार्थेभ्यः कौटिल्य एवजपलुपादिभ्यो गार्हत

रूप. ८३ 83

त्व एव पङि. स्तुक्तिः कुटिलं गच्छति जंगम्यते । अटाट्यते । यङि. च । अर्तेः संयोगादेश्च अतो गुणः
स्यात् अरार्यते यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वाप्रतिषेध इति सास्वर्यते ॥ हंते र्हिंसायां घ्नी भावो यङि.
इति जेघ्नीयते । अभि [illegible] तादेश्च जे[illegible]ते । गर्हितं जपति जंजप्यते ॥ नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपत
पदस्कंदां ॥ अभ्यासस्य नीगागमो यङ्लुकोः स्यात् । दनीध्वंस्यते ॥ पनीपद्यते ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ य
अभ्यासस्य यङि. स्यात् ॥ नुग्विकौ च लुकि रीक् तस्य स्यात् ॥ दरीवृत्यते । जरीगृह्यते ॥
रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीवृश्च्यते । जरीजृम्भ्यते । पकारान्ततो लुप्यते । वेः स्वपिचीष्टे योऽस्य पांचक्रे । अतो लो
पे कृते । यस्य हलः । परस्यासिद्धेर्लोपः स्यात् न पदांतस्य तोलोपस्य स्या त्रिवणा व[illegible] निषेधः । पा
पठ्यते पापच्यिषी ष्टं पापचांचक्रे ॥ यङो चिच ॥ पचाद्यविवक्षा लंलुक्स्यात् । बहुलवचनाल्लु थाद ८३
र्शनमप्यत्रापि । यङ्लुगंतं परस्मैपदमादवक्ष्वेति । यङो वा । हलादि पितः सार्वधातुकस्य यङ्लुगंतादी
ड्वा स्यात् ॥ वर्ह्रतीति ॥ वरिवृतीति । नाभ्यस्तस्याचीति गुणप्रतिषेधः । ईडभावे वर्वर्ति वरिवर्त्ति

र्जिवरीवर्जिवरीत्वः वरिहृतः वरीहृत्वः अदस्यत्वात्॥ वईततीत्यादि॥ एवं जर्गृहीति त्रयं॥ जर्गृढि त्र
ये ढलोपः। अचो रहाभ्यां द्वे जर्गृढ त्रये ढलोपे कृते प्पण इत्युके दीर्घाभावः। जर्गृढि त्रये षढोः क
सीति सस्यात्सिद्धत्वात् झत्वाभावः। लङ्। तिप्सिपोः अजर्घर्ड् गृचेर्लङः। सिपि जश्त्वाद्दर सि द्धत्वात् रुफला
वः। पश्चात् रुत्वं। दश्चेति रुत्वं। रेफलोपे दीर्घत्वं अजर्घाः। आतस्थ। अदं तस्य को प्यात ल्ल स्यरुत्रिको
शाक्यङ् लुकि स्तुः। डुकृञ् चर्करीति त्रयं॥ चर्कृत त्रयं। चर्क्रीति त्रयमित्यादि॥ न लुमतांगस्येत्य
त्रांगस्येत्युक्तेरंगाधिकारस्थस्यैव निवृत्तिः। तं प्रस्य त्वतथा प्रतस्यापि वृत्तिः कृवाकरीति वाक
र्तिकीतिः। वा किरति। चो पवीति चो भोति वा प्रतः। उव इनादेशः। बो भुवति। पापचीति पापक्ति पाप
क्तः पापवति। यङ्लुगन्तं छांदसमित्येके। नैव मित्यपरे। भाषायामात्रविषये दिवादेशो कत्वात्॥
सत्यापपाशरूपवीणातूल श्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्॥ सत्यमाचष्टे
सत्यापयति। पाशं विमोचयति विपाशयति। तूलेनानुकुष्णाति। सत्यापयति॥ अर्थापवेदापि सत्योरित्येते॥ अर्थापयति वे
दापयति। अर्थवद्भूवपतेन पातनादृत्युकः।

रौ

कृ२

त्मप॰ दापयति। पाशान्मोचयति विपाशयति। एणाविष्टवत्प्रातिपदिकस्येति टिलोपः। रूपं पश्यति निरू
८४ पयति। वीणयोपगायति उपवीणयति। तूलैरनुकर्षति अनुतूलयति। नर्त्वा श्लोकैः स्तौति उपश्लोक
६५ यति। सेनयाभियाति अभिषेणयति। लोमान्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति। त्वचं गृह्णाति अदन्तत्व
निपातनाद्ध्रस्वाभावः।। त्वचयति। वर्मणा संनह्यते संवर्मयति। वर्णं गृह्णाति वर्णयति प्रशंसायाम
पि वर्णेश्वरो वर्ण्यते। चूर्णैः संयोजयति अवचूर्णयति। प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमि
ति।। घटं करोति घटयति। लघुमाचष्टे लघयति। राजानमतिक्राम्यति अतिराजयति। आख्यानात्
त्कृदन्तात्तदाचष्ट इत्यर्थे णिच् कृल्लुक् [illegible]तोः स्वरूपापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति। कंसवधमाख्यान
णा वचकं संघातयति।। अत्र हन स्ववध इति सूत्रेणानुपसर्गाः कृते णौ वेश्य वधादेशश्च।। पुनः स्व ८४
नुपमानौ तन्निवृत्तिः।। हन्तोऽचि विसलोः।। एलहुर्गिति किति स्यात्।। चित्रि अत्रबाति अव प्रिवा प्रि
वचनाद्धेतौ वि एव द्वि। अर्थानिबन्धनानां।। तदप्यावैव सादृशो सति। अत्र च चित्रानां। वज्रादेशाभावे

मौ२ ज्या४

तु: हन: सिचू। फलाद्दि: किं स्यात् तलोऽन्तुदात्तोपदेशेत्यादिना न लोपः। अहसातां। प्रकृतिवच्च
कारकमित्यत्र हेतुमत्यर्थे वर्तमाना प्रकृतिर्विवक्षिता। ततो राजा गमनमाचष्टे राजानमागमयति।
आम्रवर्णेऽत्र दूरत्वप्राप्तिसंभावनापामर्थ्यतथेति।। काश्याः सार्थे निर्गतो गयायां सूर्योद्गमनं संभा
वयति सूर्यमुद्गमयति। हेतुमतिवा। प्रेरकव्यापारवृत्त्यर्थे णौ णिच् स्यात्। भावयति पाचयति। मितांह्र
स्वः उपधायाणौ स्यात्। ज्वरयति शमयति विसमुलोऽद्दीर्घोऽन्यतरस्यां। एषां तानां मितामुपधायाः स्यात्।।
अशामि अशमि। कथं गणमन्टतीनां चौरादिकानामदंतत्वाद्वृद्ध्यप्राप्तिः।। कथयति गणयति। लौ
वछ्छुपधाया कृस्वः। चङ्परे णौ वंगस्य स्यात्।। नाग्लोपि शास्वृदितां। अग्लोकोपेक्षि येषां मंगंनां
तेषां शासे ऋदितां च न स्यात्। सन्वल्लघुनि चाल्वहरे नग्लोपे। चङ्परे णौ अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं स्या
ल्लघुनि चाल्वहरे परे। सन्वतः दीर्घो लघोः।। लघुनि च ङ्परेऽनग्लोपे अभ्यासस्य स्यात्।। अपीपचत् यथा
ज्यपरे अबीभवत्।। अचकथत्।। ईच गणः।। अभ्यासस्य चङ्परे ईत् स्यात्।। वा लत्वे कारस्थल्लो अ

सन्वद्भावं निवर्तयति १

१ पदं करोती तिलीव न्वतो पोल्नुडादि १ पट या लेप्सु सदावं मेधिपद्भुरा हः १॥

रूप० जीगणत् । अजगणत् वा । अपपदत् । तौ पैटीस्कपरत्वात् हु स्लौ रुतायां तल्लोपइस्यग्लोपिलाजावाद्पीप

८५ ढत् ॥ ऊढ मन्व हूइ तिलिजं ता घुडि । द्वित्वे कर्त्तव्ये ढत्वादेरसि ढः ऊर्णो कृतम न्यासस्येति टिलोपस्य स्थानिवद्भा ऊ ठ हूं ही

65 वाच्च हकारत ॥ कारा णां द्वित्वं हलादिः शेषः । हस्वष्कत्वे न ॥ रुस्यजे श्वं औजढत् पजेरिष्टस्य घत्वासि के तीर्या वः

द्वौ ऐ ज ष्टत् ऊ ढेस्कऔजिढत् ॥ लघुनि यात्व हूरइ त स्याभा वाद्वी घेल्ला मा ष्ठिः । इघे स्कपदं ष्टशदस्त्त्रष्ट पर तीपूर्वी

स्य द्वित्वं । शर्पूर्वाः खयः ॥ ऐतष्टत् ॥ एवं सन्निऊं ढस्य सन्यत इति रुते ऊ जि ढ पिषति । ऊ ढे रप्पे लदेव स्यतेष्व त्वो

त्वा ज्ञा कारः चोरयति स्मोत्पत्नू चुरत् । अन्वलुलोमत् ॥ अपपाचत् ॥ ढौ कैं डुढौ कृतात् द्विर्वचने धि ल्ल । द्वित्वनि भावात

प कोठ राणा मिते ऽचि परे यो ज्ञादेशः स द्विले कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् ॥ अचः परस्मिन्निति स्यपदांतादिषु निषे

द्वित्वे ३ धो क्तिः ॥ तस्यायमपवादः ॥ लोपस्था निवजा वात णिवासा कस्य द्वित्वं । आर्चिवत् । अर्त्ति ह्री ह्री ८५

री क्रूयी स्मा प्यातां पुगणौ ह्लरी क्रूपी तिछेदः ॥ अर्प्पयति ॥ पुगंतत्वा ङ्गुणः । ह्रेपयति ॥ लोपो व्यो र्वलि ।

नि १ क्नोपयति स्मापयति । दैव ॥ दापयति अदीदपत् ॥ संपो गेगुङ्त्र अजिज्ञपत् ॥ की ऊ जी नां णौ । जेवा

बहुत्वाप णो णौ सं पुंडोढः नवस्त पोर्योयिः स्तुना स्तुः दुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ५ सु ५ ऊठे इति स्थिते तनारवात् १ । लु डादि यो सो

लि टलोपः तस्य स्थानिवद्भावात् । वडौ पः माडे ह्री । स्येति हि शंन दयामोपस्य रूपमेः श्रेष्ठा दित्वो दा ३ टेः अत्ले

पि त्वात्सन्व ज्ञा वा भावः । पजेरित्वस्येति निषेधा त्सा ज्ञीड़ि त्वात्संपूर्व से त्सादि ना घत्वं स्तु त्वं । अर्थसिद्धौ

त्स्यात्॥ अनेन वृद्धिरात्त्वे कृते पुक्। क्रापयति। अध्यापयति। क्षौ च संयुक्तोः। इङो गाङ्स्यात्। अधि
जिगापयिषति॥ अध्यापिपयिषति अध्यजीगपत्॥ अध्यापिपत्। चिस्फुरोर्णौ। स्फुरपचत्रा वा स्यात्॥
विभेतेर्हेतुभये। तृ। करणनिरपेक्षात्मके अकर्तृकर्तृमयेप्सतीसर्थो। नित्यं स्मापयते॥ त्रु। हेतुभये स्यात्
निस्थापयति निस्थापयति वा॥ विस्फारयति विस्फोरयति वा॥ नित्यं हेतुभये पुक्॥ एतयोर्लोपः नो ४
स्यात्॥ भीस्म्योर्हेतुभये। एत्वं तयोरात्त्वं वा तदाऽऽदेः स्यात्॥ भापयते भीषयते विस्मापयते हेतुभये
कौ॥ क्रि कुघा भापयति। विस्मापयति। मीनाति मिनोति दीङां ल्यपि च॥ एज्विषये च आत्स्यात्॥ वि मा
लीयते॥ त्रा ग्र च्युत्यये त्वस्यने ष्यते॥ ततो लपनः प्रमापयति विलापयति वा॥ ले हसवी
करणे तु विलीनयती त्वक्रिः॥ वेदूञ्स्वत्रपदेशे छि ति॥ चापयति। लिष्ठते रत्॥ व छुप क्षाया
स्यात्॥ प्रति ष्ठिपत्॥ ग्लाक्षोभ्रमाम्लानावेपां पुक्॥ लो स्यात्॥ मवनायपति स्नापयति। क्रूः तं
मकारणं। एवं तस्य संयुक्तः स्यात् विषयानाम्नः ष्यते। ततो पुकं बाध्यते॥ हं मस्य हृद्धिः लो क

रूप· ८६ 86

तमस्यासस्यस्थानिवत्। अजूहवत्। जुहोतेरप्येवमेव रूपं। सनि। आजुहावयिषति। वेञ्॥
वाययति। लोपः पिबतेरीकाभ्यासस्य। उपधायाः लोपश्च डि स्यात्। अपीप्यत्। पाते र्लुगागमो
क्तिः। पालयति॥ ब्रीङ् घ्रू औ न्डु मिति ब्रीणयति। धूनयति॥ हेबोऐौ कृतगुणस्यादुपेरपे निर्द्देशः; उप
धाया ऊ स्यात्। दूषयति॥ इएगमयति कोपनेतु प्रत्यायपयति। शदेरगतौ तः। लोः स्यात्॥ रुहः; कोप्य
तरस्यां। स्थ शातयति। अगतौ विस्तु क्यासोप्यधो स्त्रीति घो तितां। तत्र गः; शादयति। रोपयति रोहयति
का। उर्ऋत्॥ उपधाया ऋवर्णस्य च ङ्िषये ऋदे वा स्यात्। अमीमृजत्। अममार्जीत्॥ कृती। अची
कृतत्॥ अचकर्त्तत्॥ कीर्त्तयतेस्तु। अचीकृतत्। अचकीर्त्तत्॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडाम
न्यतरस्यां। णौ ङि ह्रस्वो वा स्यात्। अबिभ्रजत्॥ अबभ्राजत्। अदीदिपत्। अदिदीपत्॥ कण्यादीनां चेति ८८
आरीरणत्॥ अररणत्॥ स्फातिस्वाप्योर्णिति संप्रसुष्वापयिषति। स्वापेश्च ङि। संप्रं स्यात्॥ असूषुप
त्। शोश्च संप्रजनी। एवं तस्य श्वयतेर्वा संप्रं स्यात्। शुशावयिषति॥ अशूशुवत्॥ अशिश्वयत्॥ प

यादेरन्त्यासस्य चङ्घ लोक्तिः अपप्रथत॥ अससारत्। विजाघावेष्टिचेष्टोऽ अवचेष्टत्। नमोवरिव
श्चित्रङः क्यच्। स्वार्थे स्यात्॥ पूजापरिचर्याश्चर्येषु धातवः। कंड्वादिभ्यो यक्। कौ गुणाभावार्थः। अनु
वं यकरणसामर्थ्याच्चित्रङः स्यात्। कंड्वादेः रूपं पपदादि। वरिवस्यति मुनुं। चित्रीयते। कंडूयति
ऽऽते वा। महीङ्। पूजायां। महीयते। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः॥ स्वा। रस्त्रणं संतापे गतिर्क्रि वह
रस्कृतौ स्कृति स्वार्थः। यङः स्त्रत्राम्हातोरित्यनुवृत्तेराङ्त्वं ततो गुणः। गोपायति। ऋतेरीयङ्। ऋतीयते॥ गु
ण घृ। ऋतीयते। कमेर्णिङ्। स्तु। कामयते। अचीकमत। आयादयः आर्द्धधातुके वा। सूचिका माचि
एायः। ऋतीयते। कमेर्णिङ्। स्तु। कामयते। अचीकमत। आयादयः आर्द्धधातुके वा। सूचिका माचि
पते। चिकमिषते॥ कमेः केवलादपि वङ्। उक्तिः अचकमत सपल्लवं कां परित्री। वो मृगयिषते। कंडूदे
पते। चिकमिषते॥ कमेः केवलादपि वङ्। उक्तिः अचकमत सपल्लवं कां परित्री। वो मृगयिषते। कंडूदे
र्दृत्वतीपत्य। पचे छंनामधातुषु। कंडूयियिषति। पुपुत्रीयिषति॥ पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति।
जुगुप्सिषते॥ इच्छासन्नंतात्सन्नेष्यते। बुभुक्षयति। बोभूयपति। यङः क्प्रत्ययांते लोऽप्राप्तिरेका

ट्टिं १ अवमत्र कष्टु: १ १=अथातो रितिं तानइति योग विभागेन पुरादशाकार स्वतोपपुरी
२ पद्धे लैं टौं व संती २ ल२ रूपं संपद्यते। अतएवाहपुरायो: इति १ १=अवास:
५ प्. ध्या: १४

रूप०
८७
चामसंपवात ॥सनादि गागः॥ ॥ लको। स्मयोगे भूते स्पात। पजति स्मा दि रि लुङ्चा सोपुरा यो गे लुँङुः टौ
वा र्घी दि पुरा छुब्वा इत्यादि स्मपुके पुरा यो गे लुँ इंवालेस्मपुरा वसंति। या व त्पुरानि पातयो र्लट्रा भवि
ष्यति स्यात। विभाषाकदाकह्योः। ह्रत्याव दा ग छुति तावन्निष्ठा। अलो के ते निपतति पुरा। निपातो र्षयो वं
त अगमि ष्यंति ता वे तैः कदाजवति मे प्रीतिः भविष्यति वा। वर्तमान सामीप्ये वर्तमानवद्वा। प्रत्ययः स्या
ताकदालमागतः। इदानीमागछामि आगतो का कदागमिष्यसि। इदानीं गछामि गमिष्यामि वा। आशंसा
यां भूतवच्च। वा छुर्तमानवद्वास्यात। पर्जन्यश्चेद्र लुटो। उपाध्यायश्चेदागतः। आगछत्। आगमिष्यत्। आगं
ता वा। अथ व्याकरणमध्यगीष्म। क्षिप्रेऽधीमहे। अध्येष्यामहे। अध्येतास्महे वा॥ अमिता नवच ८७
नेल्ट्टा स्ट तिवा चिन्तुपपदे नहतनेभूते स्यात॥ नयदि। यदि हृद्यो गे नस्यात। स्मरसि देवदत्त दशार्णेषु
वनेवत्स्यामः। वनं तत्र द्वनितापहारिणं। यक्ते पि मा वड्दुबल त्र्ता विलंबिलंछलं कां निषाहीनि
व त्र म कान मुंवनं ता

अवयीदित्यत्रार्थे

यिका यनिवर्तनसमर्थः

८३

४३४ मि३

ब्कालि। अपि स्मरसि यत्तत्र न्यवसाम महावने। संज्ञावने विलिङ् क्ङिः। यथादि सविधात्तये त्वा मा ऊऌ
ऊ। ह्य। सर्वलकाराणामपवादः। कोन्नरे लङ्। ल्लानमका ल्लो लो। स्लुः। अऊरैन स्यातां। सातत्कार्थीः। मा
सिकरोः कार्थी वा। क्रियासमे[illegible]हारे लोण्लो द्वि स्वो भाव न सुमेः। तस्य च त्रि षाविपुत्तुबेक्तुत्र पाणस
पिर्वेना नांद्दि स्वो स्यातां। तद्धं विषये। नु कास्यातां। समुच्चये न्यतरस्यां। एकस्याएव क्रियायाः कर्मा
दिभेदे नानिन्नायाः स्वत एव वा सिन्नानां क्रियाणां समुच्चये। तथा स्मात। पक्षे पथ्या सा हं। पथा विश्रनुप्र
योगः। पूर्वस्मिन्॥ यस्मा द्धातोर्लोट् स्ये वानुप्रयोगो विवक्षित कालानुसारेण कार्यः। समुच्चये सा
मान्यवचनस्य। तस्यैव कर्मादिभेदरहितस्य सामान्यवाचा धारणार्थस्य धातोरनुप्रयोगः। समसि स्तारे द्विलं
वस्ते॥ याहि याहीति कायं धा स्मत्य यासीद्याएवं याहि याहीत्येवायातइत्यादि॥ याहि याहीत्येवं
सर्वं याथ। यातयाते तिकाअधी ष्वाधी ष्वेत्ये वायमधीतइत्यादि। अधी ष्वाधी ष्वेति रूपमधी ष्वेअधी

पा।तिर

रू१. घस्म धी स्वामिति वा । समुच्चये गिरिं याहि वनं याहि गंगां याहीत्येव अयं याति । कं दान्नमस्य यपपः विवश
८८ श्रुक्ती स्वादेत्येवायमर्थः । अ हासे त्व मन्यो पपदे मन्यते रुत्तम १क वद्भाव हासे चोत्से मन्योपपदान्म
६८ ते रुत्तम विषये मध्यम । स्यामेत्यत मध्यम वचनं त्रय विषयेषुत्तमे कवचनं स्यात ॥ किन्नु मन्ये पपः पा
स्यासि । पीतं तन्मात्रीरेणए वं पास्यथः पास्यथ ॥ ॥ लकारार्थ प्रक्रिया ॥ ॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे । अ
न्योन्यमेक क्रियासंबंधे सर्वधातुभ्य स्तङादिः स्यात । व्यतिदीव्यंते मनाः व्यतिभवते प्रीतिः । व्यतिल
गर्वः । त्वमपि व्यतिसे चूर्णं । उत्तमैक वचने ह एति । अहमपि व्यतिहे । न गतिहिंसार्थेभ्यः । व्यतिग
च्छंति । व्यतिघ्नंति । हसादीनामुपव्यतिहसंति । एवं पठ जल्पो । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । न स्यात । प
रस्परस्योप । परस्परं व्यतिलुनंति गर्वः । कर्त्रैराशुकि नेगती स्याद्विष नुद स्यो । ते न व्यतिगच्छंते ग्रा
माः । विपराभ्यां जेः । तङादिः स्यात । विजयते । परि व्यवेभ्यः क्रियः । अकर्त्रभिप्राये विस्यात ॥ विक्री ८९
णीते ॥ आङो दो नास्य विहरणे । आस्यं व्याददाति मुखं । विपादिकां वा

दद्यातीति लपवाराः ॥ आङि नुप्रच्छ्योः उपाख्यानुते क्रोशतीत्यर्थः ॥ क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च ॥ आङ उद्य-
मोत्तः । समोकूजने इष्यते ॥ संक्रीडते वालाः ॥ संक्रीडंति शकटानि । समवप्रविभ्यः स्थः ॥ समुह्नः । संतिष्ठते ।
प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ स्वाभिप्रायस्य कथने संशयच्छेदे च प्रयुक्तत्वेन वाच्येति तिष्ठते स्यात् । तिष्ठते दासी छा-
त्रेभ्यः । स्वं प्रति प्रकाशनं तस्यात्र संप्रदानसंज्ञा विभिः ॥ संशय्य कर्णादिस्तु तिष्ठते यः ॥ आङ्यः प्रतिज्ञानद-
ज्ञ ॥ शब्दं नित्यमातिष्ठते ॥ उदोनूर्द्धकर्मणि ॥ उत्तिष्ठते ॥ स्यात् ॥ राज्याके उत्तिष्ठते । प्रयतनत इत्यर्थः ॥ अनू-
र्द्धे किं ॥ पीठादुत्तिष्ठति ॥ कर्मशब्देन चेष्टोक्ते इह ग्रामे शतं निष्का उत्तिष्ठंतीति ॥ उपाद्देवपूजासंगतिकर-
णमित्रकरणपथिष्विति ॥ आदित्यमुपतिष्ठते ॥ अकर्मकाच्च ॥ उपाद्दितिष्ठते स्यात् ॥ भोत्रे-
द्गमुपतिष्ठते । उद्विभ्यां तपः ॥ अकर्मकात्स्वांगकर्मकाच्च स्यात् ॥ उत्तपते सविता ॥ उत्तपते पाणिं ॥ आ-
ङो यमहनः ॥ तादृशाभ्यां स्यात् ॥ आहते दुःखितः शिरः ॥ समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ॥
अकर्मकेभ्यः स्यात् ॥ इत्यादिश्वेति ॥ अविवक्षया च कर्मकता ॥ नेतर्संगच्छते ॥ नानार्थसंपद्यते ॥ संऋ-

सकर्मतेकर्मकात्तुस्मूत्रेहेतुमान् ।

कर्त्रभिप्राये । तिङो यमादप तपतिः मी गतृमुद्यमं करोति ॥ ४ । भासा ।

आतिप्‌ विस्पक
न्वति द्वारे त
२ तप
८६
८९

सतोऽकर्मकस्य ग्रहणं सनीप्सते ऊादेशस्यैव गमेर्ग्रहणं । गृहीर्ष्य आवः संविद्रे । वेत्तेर्विभाषा । कादेशस्याति
रुद्रस्यात् ॥ संविद्रते । संविदते वा । एवं प्रतिविद्रते । अपह्नवे ज्ञः ॥ शतं निह्नुते पमपजानीते । संप्रतिभ्यामन
नाध्याने ॥ स्मरतिव्यतिरिक्तेऽर्थे जानातेः स्यात् । [illegible] प्रतिजानीते ॥ अनुप
सर्गात्‌ ज्ञः ॥ कर्त्रभिप्राये स्यात् । अभिजानीते ॥ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ तत्र स्यात् । भारमुद्यच्छते । अग्रन्थे इति किं ॥
शीर्षाणामुद्यच्छति । अपाद [illegible] दः तत्त्वस्यात् । न्याय्यमपवदते । भासनोपसंभाषाज्ञा
नयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ एतेष्वर्थेषु वदते ॥ भासमानः सन्निरूप्यते ; शिष्यान्वदते ॥ उपसान्त्वयति ५५
त्यर्थः । उपमन्त्रणं रहसि भाषणं । व्यक्तवाचां समुच्चारणे । सहोक्तौ वदः स्यात् । संवदते ॥ विभाषा वि
प्रलापे स्यात् । विप्रतिपन्नानां सहोक्तौ विलपर्थः विमतिमान्त्रेक्तु तउशीव ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ८६
अप्रतिबन्धो वृत्तिः । उत्साहः स्फीतत्वं सर्गः । तायनः स्फीतत्वे विस्तर्थः । तत्रैव क्रमते बुद्धिः । उपपरा भ्यां । निपमस्तु त्रं । सोपसर्गो वृ
त्तेऽथर्थे वा न्याम्नेव परस्मात् स्यात् ॥ तत्रैव पराक्रमते ॥ वेः पादविहरणे । विक्रमते अश्वो पा

२८

न्या
अप्यायस्य
सू

ष्यां समर्थाभ्यां॥ ल्लो आदिकर्मणि समानार्थेऽभिप्रपन्नयोः। उपक्रमते वक्तुं अनुपसर्गाद्वा। वृत्तिसर्गादिष्वतिरि
क्तेऽर्थे स्यात्॥ क्रमते क्रामति वा॥ उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेति॥ निरस्यते निरस्यति वा। समूहते समूहति वा॥ सम्
प्रतिज्ञाने। गिरतेः स्यात्॥ संगिरते। समस्तृतीयायुक्तात्॥ चरतेः स्यात्॥ अश्वेन संचरते॥ प्रोपाभ्यां यु
जेरयज्ञपात्रेषु। ल्लो प्रयुंक्ते मंत्रं। यज्ञेषु न किं यज्ञपात्राणि। अजाद्यदन्ताच्चोपसर्गात् युजेरित्युक्ते नियुं
क्ते॥ प्रजास्तु वृत्तिं यमयुंक्त वेदितुं निर्लिलिकर्त्रीति साधेतन् विषयतिः। भुजोऽनवने॥ ल्लो भुंक्ते उपभुं
क्ते॥ पालने तु नक्ति पृथिवीं राजा। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः॥ सनंतेभ्यः स्यात्। शुश्रूषते॥ व्याङ्परिभ्यो
रमः॥ पं स्यात्। विरमति विभाषाऽकर्मकात्। उपरमः स्यात्। उपरमति कलहात्॥ तेवा अं
तर्भावितण्यर्थः स्यात् कर्मकता॥ तत्र नित्योक्तिः॥ उपरमति स्म संकलहात्॥ ॥ तङादि नियमनागः॥
धातोः वक्ष्यमाणप्रत्यये प्रकृतिकारो यां कृदतिङ्। तेषु तिङात्मनः कृत्संज्ञः। सनाद्यंताः स्यात्। स्यादयः श
ष्ठादयश्चास्मात् प्रत्ययकराः हृहिः लकाराणां त्वत प्रतिविकारविहितत्वात् तदादेशेषु तिङादिषु ह्रासः।

रूप॰ शत्रादयश्च लृटः शतृशानचौ प्रथमासमानाधिकरणे आदेशौ स्यातां सार्वधातुकत्वात्
८६॰ शवादि । विवर्तं पश्य । आनेमुक् । अदंतांगस्य स्यात् ॥ पूज्यमानेन कृतं । अनुरूपमानेन । प्रथमासमानाधि
90 करणे तु लटः इव क्वसुकानचौ विकल्पेन भवतः । विवक्षयं । इश्यमानोयं ॥ पक्षे पिबन् स्वयं । पृच्छते
यं । संबोधने च लटः शतृशानचौ स्यातां । हे पिबन् हे पचमान । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । क्रियांतरस्य चिह्ने कारणे च २४
र्थे वर्तमानाल्लो लटः शतृशानचौ स्यातां नित्यमर्थः । पश्यंतो भुंजते । पचमाना तिष्ठंति ॥ अधीयाना वसंति प्र
थमायामपि विधिरयं लार्थमेते सूत्रे । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ स्नापनस्य पोयं ॥ अतो स्तला
दृशत्वा ताच्छील्यात्मनेपदसंज्ञा । पतमानो मत्तः । भाषमाणः कुमारः । निघ्नानो यत्ता । जीर्यतेरतृन् ।
जरन् जरती स्त्री । शत्रंतं तु जीर्यन्नजीर्यती स्त्री ॥ लटः सद्वा तत्संज्ञौ द्वे शः स्यात्
। सू । ल्ले प्रत्ययः स्यात् । जरन्नजरती स्त्री ... व्यवस्थितविभाषार्थं तेन संबोधनादिव्यतिरिक्त प्रथमायां विकरणे ६०
तो सतास्त । तौ शतृशानचौ वा ग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थं तेन संबोधनादि
न्यत्र नित्यं करिष्यन्त्यं ॥ करिष्यति वा ॥ करिष्यंतं पश्य । एवं करिष्यमाणः । हे करिष्यन् । अध्येष्यमाणो
न्यत्र नित्यं करिष्यन्त्यं ॥

से३ ५४

वसति। लिटः कानज्वा॥ स्वा घ क्वसुश्च॥ ला कानच् क्वसु छन्दस्यादेशौ विहितौ प्रयोगस्तु भाषायामपि दृश्य-
ते। तस्थिवान्। चखिवान्। जाबृक्षामा॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचो कृते तत्रैकाचामादन्तानां घसेश्च वसौ इट् स्यात्॥
आदन्ता ... इति कृते पश्चादेकाचो ऽसिद्धत इति ... गत्ही लोबु सेडोऽज्ञिवान्। तस्थौ वा तस्थिवांसं पश्य। एवं च
काणः संग्रे ... चिवान्॥ पेचिवान्। पपानः। ... क्रमो सति निपात्यते। भाषायां सदवस
श्रुवः॥ लिटः क्वसुर्वा स्यात्॥ आसेदिवान्। आससाद वा। आसेदिवांसं पश्य। एवं ... षिवान्। ... वान्। ऊ
विवान्। नाश्वान्। अनूचानः। इत्याद्यनेनेत्येवं निपात्यते॥ इणः समीयिवान्। ईयिवान्। नियो घ पी-
प्यते॥ वा शब्दात् ... उपेयायाश्वानूचानः॥ कर्तरि कृत्॥ अस्यापवादः॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः॥ भा-
वकर्मणोरित्यर्थः॥ अकर्मकेभ्यो भावमात्रे सकर्मकेभ्य ... ॥ कृत्यप्रत्यये ... तर्प्यादु
रादेः पुरुषस्य लोसमौ। अर्हे कृत्यतृचश्च॥ ... भवति॥ ... कालेषु ...
च॥ ... सर्वप्रकारस्य विधिरूपलक्षणार्थः॥ अतिसर्गो ... ॥ तव्यत्तव्यानीयरः॥ धातोः स्यु॥

तव्यतव्याः स्वरान्तेऽर्थाः। भावे चाएच तान्द्रसितव्यं। व कर्मार्थः पचनीयः॥ वसेः कर्तर्यपि तव्यो ऽपि इत्युक्तमद्
ति॥ काशीवास्तव्यः आवोपत॥ अजन्तात्स्यात॥ चेयं। ईद्यति। आतः स्यात् दिपं॥ गेयं। शक्यर्थ्यौ शक्यार्थे
९१ निपात्येते। कप्यत्तदर्थे विकयापमसारितइत्यर्थः॥ अन्यत्र केपादि॥ वासरूपोऽस्त्रियां। असरूपः ह्ल
ल्लविषये प्राप्तस्य कृदन्तरस्य वा बाधकः स्यात्॥ समानरूपत्ययनियमे नास्ति किंतु विहितोऽपि अन्य
को विनियमे नैवा। चेतव्यं। पोरदुपधात्॥ पवर्गान्तात् स्यात्। लभ्यं। शक्यप्रशस्यादिषु विशेषविधे
यः॥ एवमन्यत्रापि लक्ष्यदर्शनादूह्याः॥ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। इत्यः। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्
आगमः स्यात् इत्यं॥ स्तुत्यं। आदृत्यं। जुष्यं। नानुबंधकृतमसारूप्यं। उपेयं। वीङ्गतावित्यस्मात् ऋदु
पधाच्चाक्लृपिचृतेः। वृत्यं। सामर्थ्याद्वृत्तिहिंसायामेतद्वृत्तौ क्यप् स्यात्। मृज्यं। वदः सुपि क्यप् च। अनुप ९२
सर्गे सुप्युपपदे यत्क्यपौ स्यातां। सत्योद्यं। सत्यवद्यं। ब्रह्मोद्यमिति स्वाक्ते॥ भुवो भावे। भावमात्रेऽर्थे
सुपि क्यप् स्यात्॥ ब्रह्मभूयाय कल्पते॥ हनस्त च॥ तथा स्यात् तश्चान्तादेशः॥ मित्रहत्या। अ हत्यो

र्पितं॥ कार्पो आद्यः॥ कृञः कपोष्णुक्तिः॥ कृसंप्रहेः पक्षपातादौ कपरुक्तिः॥ गुणेऽस्त्यावचने विपश्चि
तः॥ गुणपक्षपातिन इत्यर्थः॥ प्रगल्भं पदं। कृपेरो लः। रस्य लः स्यात्। कृस्यं। कर्पटकार्पासादि व
र्जं सिध्यति। कृपाणादि वर्जं ऋकारस्य लृकारश्च भवति। क्लृप्तं॥ ओरावश्यके॥ उवर्णांतात् ण्य स्यात्॥
यतोपवादः। लाव्यं। अवश्यभाव्यं। अनावश्यके तु लव्यं। न व्यस्य कर्तेर्य निपातनोक्तिः॥ संज्ञाव्ये
तु ण्यिजं ताघतः। सर्वत्र मावश्यकानावश्यकसाधारणं। वजोः कु घिण्यतोः॥ घिति ण्यति च क
वर्गादेशः स्यात्। समाजादौ पाज्यपाअंप [illegible] शोभासौ वनि छेको क्तिः पाकः पाक्यं मा
र्ग्यं। न क्वादेः॥ कवर्गादेर्ध्वतोः चजोः कुर्न स्यात्। संकोच्यं। वचो शब्दसंज्ञायां कुर्न स्यात्। वाच्यं शब्द
संज्ञायां वर्जितात् वाक्यं। अनुवाकः॥ एण्यावश्यको स्थे परे कुर्न स्यात्। अवश्यपाच्यं। प्रयोज्य
नियोज्यौ शक्यार्थे निपात्येते। भोज्यं भक्ष्ये। अन्यत्र भोग्यं। नियोगादि। कर्मकर्ता। ऋकेलिमरः॥ क्ले

रू: ।

कृप० ९२ रूपास्वयंविशिष्टं ते सिद्दे लि मानिकास्थानि । पच्चे लि मा माषाः । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । कृ
च्छ्रार्थत्वं दुरो विशेषणं । अल्पप्रयत्नेन क्रियते ईषत्करः । कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । ईषदाढ्यसुभगेतेक
र्तृकर्मुपपदे भुवः कर्मणि कृञः खल् स्यात् । ईषदाढ्यंभवं भवता । ईषत्स्वंडितं करः शिष्यो भवता । सुमा
गमो वक्ष्यते ॥ आतो युच् । ईषदादिषु स्यात् ॥ ... वीरनाको । प्रत्ययस्य योरनौ वोरकः स्यात् । ईषत्पानः
शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यश्चेति ... युच् । सुदुर्लभं स्यात् । गमनं ॥ करणाधिकरणयो
श्च ल्युट् स्यात् ॥ इध्मप्रव्रश्चनः । गोदोहनी ... बहुलं ॥ अर्थान्तरेऽपि स्युः ॥ स्नानीयं चूर्णं राजभोज
नाः शालयः । ण्वुल्तृचौ । ... तिश्चावपति वापावकः वधकः ... सापांजनिवत्मोस्या ... वध
कः । वाच्छलोटनो । वाचकः घातकः । नोदात्तोपदेशस्य ... मकः नियच्छतीति नियामकः । गमयती ९२
ति गमकः ॥ दमकः शामकोमण्णिश्चिंत्वः ॥ नोदात्तोपदेश ... रंजकः । युगागमः गाय
कः दायकः । ... ताकर्ता कटस्य । तृन् ॥ ताच्छील्ये स्यात् । कर्त्ता कटं ... त्रिषु नः ॥ नलिरवनि

रंजिस्यः स्यात नर्त्तकी। रंजेरि ह्नलोपः इष्यते। रजकः। तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां। उपपदमत्तायां
स्यातां। वक्तुं व्रजति। याजको व्रजति। छंदसि लुमर्थे सेप्रभृतयः। याविनो तुनाद योपि। यावे ह्नि यांवुल्हि
ति॥ आशिकाशापिका। आशिषि वुन्प्रत्ययोक्तिः। जीवतादिस्त्यर्थे जीवकः। नंदकः॥ कालसमयवेला
सु तुमुन्॥ एषूपपदेषु स्यात्। कालो भोक्तुं॥ नंदिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नंद्यादिभ्यो ल्युः॥ तेषु के
चित् एषं ताः॥ नंदनः। रावणः। केचिद एषं ताः। तपकः सहनः। ग्रहादेर्णिनिः। ग्राही। पचादेरच्॥ पचः। वदः
वहः॥ गंधस्य वहो गंधवहः॥ एवं गंगा सरादयः। गंधवाहः। सूत्रधारादयस्तु कर्मण्येवेति॥ अलंखल्वोः प्रति
षेधयोः प्राचां क्त्वा। तदर्थयोरेतयो पदयोः स्यात्। खलु कृत्वा। नवकृत्वा इत्यर्थः॥ प्राचांग्रह
णं वृजार्थं॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले। ईदृश्यर्थे वर्त्तमानात्क्त्वा स्यात्॥ स्नात्वा भुंक्ते। मत्वा हरिति म
नाराध्यमजाते नयविष्णती स्याद्दो नवर्त्तमाने स्यात्। प्राधान्येन समानकर्तृकत्वा॥ सुखं स्वादाय स्वपि
ति। संमील्य रुदती स्यादेतपा। गोपीत्वा। पीत्वा। रदोणार्थे पालता॥ वसति स्वपिति मास्यो पिर्त्ति किति॥

नर रूपपदपो॥ १८ ॥

गद्यौ वोगोष्ठ ८

२ दूकारउच्चारणार्थः न त्वनुबन्धः तेन नुम् न भवति। एवं वव्यादीनामपि। २ तृणगच्यो सि योते रंगत्वाद्धिकितीति त्वपकुष्यते। शर्पण त्वंतरं गाहात्वाचा भवति णायनं२

रूप॰ ९९३ एषामात इत्स्यात्वाता द्वेकिति। दित्वाश्चित्वा। दोदध्वोः घुसंज्ञस्य द्वाइत्स्यादथ्स्यात्तिकिति। दत्वाद यातेर्द्वाति किति स्यात्। हित्वा। जहातेश्च क्वि हिस्यात्। हित्वा। अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति॥ ल्यपि चतिकिति चादेशः॥ स्यात्॥ कृषष्लयोः कृरोकृरि। जग्ध्वा। श्युकः किति। श्रयतेरुगंते सश्चेद्धुस्यात्। श्रित्वा कृत्वा भूत्वा। एकाचोऽनुदात्तेऽजोगरित्वा॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः॥ इड्वास्यात्। पूङश्च। स्ता। कृकृलक्तनिष्ठा॥ स्ता। पूङ्र्मृदेनुवकुषक्लिशवदवसः क्त्वा। स्तु। सेडपि किस्यात्। क्लिष्वा क्लिशित्वा॥ पूङः क्त्वाच॥ वा निष्ठा से सेन किते स्यात्॥ क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थं। पूत्वा पवित्वा। वसतिक्षुधोरिट्। क्त्वानिष्ठयोः स्यात्। अंचेः पूजायां॥ स्तु। उषित्वा। अंचित्वा। जांतनशां विभाषा॥ क्विन लोपः स्यात्। रंक्त्वा। नंक्त्वा। नंष्ट्वा। नष्ट्वा। नशित्वा॥ नोपधात्थफांताद्वा। सेडपि क्त्वा किस्यात्। त्वविद्विषिश्लशेः काश्यपस्य। श्रन्थित्वा। ग्रथित्वा। गुंफित्वा। त्वविस्वात। विदित्वा। उदविदेसा द्विरुदित्वा। रलोव्युपधात्। घतित्वा घोतित्वा। जृव्रश्चोः क्वि। स्तु। इट्स्यात्। उदितो वा। स्तु। जरित्वा। भ्रमित्वा। अनुनासिकस्य क्विझलोः क्डिति। तरं ता ९९३

त्वंर२

गोपयाः क्विपि फलादौ क्विति वा दीर्घः स्यात्। प्रक्रांत्वा रत्वा। रमित्वा। गत्वा। हत्वा। वञ्चा। समासे
ऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबादेशः स्यात्। संमील्य। अमीलित्वा। ल्यपि वा वेञः संप्र न स्यात्।। उपवाय। प्रवाय। अप्य
भूविनाशापरः। प्रवाय। प्रवाय। प्रस्थाय। प्रमाय। हलः। प्रंगाव प्रवाद्य लः परस्य संप्रसारणं त्वस्य संप्रसारणे
दीर्घः स्यात्। परिवीय परिवीय। अपहत्य केशव तीर्थं पवित्र्य दीर्घमाशितः। विजित्य प्रकृत्य। बाल्यपि अ
नुदात्तोपदेशे स्यादिवा स्यात्। प्रणत्य प्रणम्य। प्रयम्य निमाय निपाय्य ते।। आदन्त्यवितत्यापवमत्या। न
ल्यपि। धुमेयादिन स्यात्।। उत्पाय। प्रपाय निपाय पेस्यादितुपीडं क्रपं। जग्धिर्विधौ ल्यपः। दृष्ट्वाऽन्विदेशी
तरंगा गा मपि काम्पर्णी त्यपा वा हापनोयाते न संदायनिधाय। क्षिपः। ल्यपि दीर्घः स्यात्। प्रहीय।
अपक्षिप्य क्षिप्त्वा। संश्राप्य। ल्यपि लघुपूर्वात्। वर्णात् परस्य णेरयादेशः स्यात्। विभाजापः।। आप्नोतेः
परस्य णेर्वा स्यात्। संगमय्य।। प्रापय्य। प्राप्यवा। प्रस्थाप्य। प्रदाप्य। अभीप्सिता ऐषणात्वा। पोनः पु
न्ये णमुल् स्यात्। द्विर्वचनं च स्यते।। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति। भोजं भोजं वा। कर्मण्याक्रोशे कृञः खम्

ऋकितीति

रूप· ९४ ९५ मुक्त्वा। कर्मण्युपपदे स्वार्थे स्यात्॥ ॥ खित्यनव्ययस्य॥ ह्रस्वः। अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्॥ एतयोरनव्यय
स्य चाजंतस्य खिति स्यात्। अरुर्द्विषतो मुमि कृते संयोगांतलोपः। उदाहरणं वक्ष्येऽस्मि॥ सत्यंका
रादौ च। खित्यपि उक्तिः। चोरंकारमाक्रोशति। नाम्न्येवेवोरकरणं स्वादुमि णमुल्। कृञः स्यात्॥
स्वादुमीत्यर्थनिर्देशो मांतत्वं च निपात्यते। स्वादुंकारं भुंक्ते। लवणंकारं। अन्यथैवंकथमित्थंसुसि
द्धाप्रयोगश्चेत्॥ एषु कृञो णमुल् स्यात्। प्रतीयमानार्थत्वात् सिद्धे विग्रहे प्रयोगो यस्य तादृशो यदि
कृञ्। एवं यातीत्यर्थे एवंकारं याति। एवं कृत्वा शिरो याती त्यादौ न भवति। यावति विंदतिजीवोः॥
णमुल्। यावद्वेदं भुंक्ते यावल्लभते इत्यर्थः॥ चर्मोदरयोः पूरेः॥ णमुल्। चर्मपूरं विस्तृणाति। निमूलसमू
लयोः कषः॥ णमुल्। निमूलकाषं कषति॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः। शुष्कपेषं पिनष्टि। समूलाकृत
जीवेषु हन्कृञ्ग्रहः॥ णमुल्। अकृतकारं करोति। अकृतं करोतीत्यर्थः। करणे हनः। अस्मिन्का ९४
रके उपपदे स्यात्। पादघातं हंति। स्नेहने पिषः। णमुल्। स्निह्यति येन तादृशे करणे स्यात्। उदपेषं

टी ^

पिनष्टि। अधिकरणे बंधः। सू। चक्रबंधं बध्नाति। ऊर्ध्वे शुषिपूरोः। कर्तृवाचिनि स्यात्। ऊर्ध्वपू
रं पूर्यते। उपमाने कर्मणि च। कर्तरि च स्यात्। अजकनाशं नष्टः सुवर्णनिधायं निदधाति। कषादि
षु यथाविध्यनुप्रयोगः॥ सू। हस्तग्राहं जीवनाशमित्यादि कषादिषु। उपदंशस्तृतीयायां। तृ म ४
तीयांत उपपदे स्यात्। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां। सू। उपदंशस्त्वेतमारभ्याकासुपपदानि वासेस्य
न्ते। मूलकोपदंशं भुंक्ते। मूलकेनोपदंशं वा॥ दशतौ कर्मणि पि भुजौ करणत्वं। हिंसार्थानां च स
मानकर्मकाणां हिंसार्थस्य तृतीयांते स्यात्। दंडघातं गा नयति॥ दंडताडं। दंडेनोहत्य गोपं वेरोगान्न
पतीत्यादीन भवति। सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः। सू। तृतीयायां च स्यात्॥ भुजोपपीडं परिरभु
का मा। गोष्ठरोधमुपवेशयति॥ समासत्तौ। नेकट्येस्यते तृतीयासप्तम्योः स्यात्। हस्तस्पर्शं दूरमु
पयाति॥ केशग्राहं युध्यंते॥ अपादाने परीप्सायां सू। द्वितीयायां च। सू। परीप्सा त्वरा लक्ष्यते॥
शय्योत्थायं भुंक्ते। लोष्ठग्राहं युध्यंते। स्वांगेऽध्रुवे। द्वितीयांते स्यात्। यस्मिन्नुछिन्ने पि जीवनं तद्

रू.प. ६५ ९५

२३

ध्रुवं ह्रलै पं हसति॥ परिक्लिश्यमाने च। द्वितीयान्ते स्वाङ्गे स्यात्॥ उदरं ताडं क्रोशति। नाम्न्यादिशिग्र-
होः। नामादेशमात्रं द्विधा। द्विभुविनानाने त्पनको श्चेव भ्रकृञोः क्त्वाणमुलौ स मासे वा। भुवस्तू-
ष्णीं निपातितौ। तूष्णीं भूत्वा। तिष्ठति॥ भूपर्यावंका। निष्ठा। भूते स्यात्। कृतः कटः कृतवान् कटं। आदिक-
र्मणिच निष्ठा। प्रकृतवान्कटं। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। स्तृ। याज्ञाव कर्मणोः। प्रकृतः कट-
मद्दत्तः। कर्मणि कटो मया। भावे प्रकृतं मया। गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्य-
श्च। क्तः कर्तरि च स्यात्। तोपसंश्लिषादयः। सकर्मका अपि भवन्तीति दर्शयन्निर्दिष्टाः। आश्लिष्टो
मां त्वं। कर्मणि त्वयाहं। भावे गाढं त्वया श्लिष्टं। क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। स्तृ।
ध्रौव्यार्था अकर्मकाः। प्रत्यवसानं भोजनं। काज्ञाव कर्मणोर्गत्यर्थाकर्मकाभ्यां कर्तर्यपि॥ आ-
सितो यमस्य ग्रामः। अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। आसितोयमस्मिन् ग्रामे। आसितमने-
नअस्मे। नपुंसके भावे क्तः। अभूतेपि स्यात्॥ गाढं तया श्लिष्टं। शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। कर्तरि

रू५

रू५

वृ१

त्वविंद्रायां तु त्वयाश्लिष्टं। आसितं तवा नीतः क्तः। वर्तमाने स्यात्॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥
मतिरभिमतत्वं। नीतः राज्ञां मतः। क्तस्य वर्तमान इति षष्ठी। पस्य विभाषा। अन्यत्र वेट्त स्यानि
ष्टा आनिट् स्यात्। ध्वांतः ध्वांतवान्। पतितः पाचितः योरिष्यते। शुष्यर्थे लुब्धो तं। अवर्णादूढिरश्रुक्तिः॥
आमितादीनि एवं तानां रूपाणि। निष्ठायां सेटि णेर्लोपः स्यात्। एवं तत्वे विशांतदंतशब्दाञ्चनोपदे
निपातनात्। पद्दे शमित दरितः पूरितादिः। आदितो निष्ठायां। श्वयतेरीदितश्च डुस्यात्। देवादिक
डीङो विनेष्यते। आदितश्च। यात आश्वस्तो वांतः। दीपी दीप्तौ। दीप्तः। ऊपी। लोपो व्योर्वलि। क्नुत्तः। वृ
जः। ऊतं। रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। लकारस्य नः स्यात् दकारस्य च नः स्यात्॥ क्षिन्नः जीर्णः।
तवरज्वरोः लाक्षस्य वस्य कौ क्तलादौ च क्विः लस्य देशो क्किः तूर्णः। अदो जग्धिः क्तसस्यां। क्तरो
गरि जग्धं। संज्ञायामत्र मपीष्यते॥ विभाषा भावादिकर्मणोः। भावे वारंभे वादितो निष्ठायामिड्वा
स्यात्॥ निष्ठा शीङ् स्विदि मिदि क्ष्विदि धृषः। सेट् क्किन्न स्यात्॥ पूबाहोति तिनायां॥ ज्ञा उद्दुपधाज्ञा

रूप. ५६
96

वादिकर्मणोरन्यतरस्यां॥ स्न। स्विदितमनेन। स्विदितोयं इडभावे। स्विन्नं स्विन्नः॥ मर्षितं अपमर्षितं। प्र
घोषितं प्रघुष्टं। धातुपारायणे भ्वादिकाडीङोपि निष्ठायां अकित्वमुक्तं॥ उदुपधात्॥ कर्मणि श
केः कस्मिन्निति। शकितो घटः कर्तुं शक्तो वा। लुब्धादेर्मध्यार्थेषु निपातनोक्तिः॥ मंथो विडोडनदंडः॥
समुद्गाशे लु[illegible] मितादि। लुब्धप्रयोगक्त त्रौपचारिकः॥ इमं तु पितलुब्धलुब्धितादावितो विकल्पो
क्तिः॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ निष्ठातकारस्य नः स्यात्। ल्यादिभ्यश्च॥ स्न। ञ्रदित ॥ स्नदितो
दीर्घीत॥ स्न। ग्लानः। निर्वाणः। यण्वत इति किं स्नातः। लूनः। भग्नः॥ ओव्रश्चू॥ स्कोः संयोगाद्योः॥ वृक्णः
मग्नः। न त्वस्मादिङ्कत्वात्कुत्वादि। अश्वादिल्स्नं प्रतिलुतस्य ति कृत्वमिष्यते। ञ्रविजी। उद्विग्नः।
उद्विजिता वृष्टिरिति एवं तस्य। एवं नेदितादिः ञ्रलस्जी। लग्नः। लगे संगे इत्यस्य तु लग्न इति
लुब्धा दिषु निपातितं। निद्रितलज्जितम्रक्षितादितारकितवत्। दुओश्विडबून्नः। द्विवायं तर्गत
स्य स्वादेरोदितो क्तेः प्रस्ननः। उड्डीनः। प्रस्न तादितु गणांतरपाठात्॥ निष्ठायामण्यदर्थे। ण्यतोर्थो

५६

भावः कर्म चा। ततोऽन्यत्र क्तिपो दीर्घः स्यात्। क्षीणः। भावे क्तिं तमनेनाश्रेतं पाके। स्त्राश्राते ऋंपतस्यां पपंत
स्यवक्षीरहविषोर्निपात्यते। अन्यत्र श्रपितः श्राणः॥ छ्वोः शूडनुनासिके च स्यो वा न क्वौ क्ङिः। अदस्त्वक्षा नु
त्रममनुमः। मंतं त्रै न्तुतं वा। न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम्॥ निष्ठानत्वं न स्यात्॥ ध्यातं। ख्यातं तुल्यं तो रूपं॥
पूर्तं पूर्णं तु पूरयतेः। रात्लोपः। छ्वोर्लोपः स्यात्। क्वौ झलादौ क्ङिति। मूर्छितो हस मुक्ता प
यः॥ मूर्तः। तु वी घु र्वी त्वरादिहं सयः॥ तूर्णः घूर्णः। मोनोरिशांतो च निर्वाणोक्ङिः। वने स्याते चवि
नो क्लिर्षिंदते विन्नमन्यथा। क्लिन्ने र्विन्नं च वित्तं च विद्यते र्विन्नमेव च। वेत्ते रूक्ष विदितं रूपं विदित्त्ववं
त्र वस्थितिः॥ स्फायपीङ्प्यायपीवृद्धौ। स्फायः स्फी निष्ठायां। स्त्या। प्यायः पी। स्त्या। निष्ठायां स्यात्। स्फी
तः स्फीतिः क्लृ वंत्यां। पीनः। पचो वः॥ परस्यनिष्ठातकारस्य स्यात्। शुषेः कः॥ स्त्या। पक्वं। भुग्नं। शा
रन्यतरस्यां। इति किति स्यात्। निशितः निश्यातः॥ अनुपसर्गात्नः॥ दोदद्घोः रित्यस्यापवादः। द
त्तं प्रत्तं। प्रादिषिगंतस्यात्त्रदीर्घ क्तिः। परीत्तं स्तत्तं। अवदत्तेत्युपसर्गप्रतिरूपकः प्रः। जनसनखनां

वंम सरः भातो युक्तो ३
पि २

रूप. ॥६७ सन्नूफलोः। फलादौ सनि फलादौ च ङ्गि त्वा त्वं स्यात्॥ येवि भाषा॥ किति स्यात्। खातः उत्खाय याउ
रव न्य वा॥ णौ वा। घञ्स्यात्। पाकः स्यागः॥ अकर्त्तरि च कारके संज्ञायां। स्त्रा। प्रास्यत इति प्रासः॥ कुंता
९७ र्थेः। आदायः चाद संज्ञाया मपि। कोला नोलब्धः॥ वृत्ति वणा व करणे कः॥ रंजे र्न लोपः स्यात्। रजन्या
द्दो वे ति। रागः। रज्यते त्रेति रंगः॥ उपसर्गे स्य घञ्य मनुष्ये बहुलं। दीर्घः स्यात्॥ प्रतिकारः प्रती
कारः॥ अमनुष्याक्ते निर्हाने देशे साघत इति निषादो निल्लाः। एरच्। इवर्णान्ताज्ञावादौ स्यात्॥
जयः आशयः॥ ऋदोरप्। ऋत्वं उत्र्य ऋदूल दन्ता ज्ञावादौ स्यात्। तरः। गरो विषार्थः। अव
करः स्तवः। संभवः॥ उपसर्गे रुवः॥ घञ्स्यात्। विभाषाडि रुस्तुवः॥ स्त्रा। संरावः आरवः॥ आरावः पं७
आस्त्रावः॥ ग्रहो ज्ञाहे च्छ्र्यो भावे शदृस्य विस्तरः। ततो न्य स्य तु विस्तारः इत्यादौ च विशेषणीः।
उपसर्गे घोः किः॥ भावादौ स्यात्। आदि। निधिः॥ कर्मण्यधिकरणे वा कर्म[illegible]एषु पपदेष्व धि
करण एवार्थे स्यात्। जलधिः॥ द्वितोऽथुच्। भावादौ स्यात्। श्वयथुः वेपथुः स्पंदनाः॥

श्वा यो र

ङ्कितः क्तिः। भावादौ स्यात्। अपि निषेधो भावइत्येके। अनिव्याप्तो स्यात्॥ कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियां। भा
वे स्यात्। क्रमनिमितं। क्तिप्रत्ययांताद्भावेऽर्थे स्यात्। तेन निर्वृत्तमित्यर्थे। दृष्टकृत्प्रयोगाभावायेति सोक्तिः। अ
णिनुणः। तदंतात्स्वार्थे णस्यात्। णच स्त्रियामञ्। स्त्र। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतेर्लिंगादिव्यभिचरंत्यपीति घो
तनाय स्त्रियामित्युक्तं। तेन वहुगुडा द्राक्षेत्यत्र वसते। पाकेन निर्वृत्तं पक्तिमं॥ तद्धितप्रत्ययमादेः। ज्ञिणिस्तु
वृद्धिः स्यात्। कितिच। स्त्र। समंताद्भवः॥ सांराविणं। यातोरचो ज्ञिणितीति वृद्धिरनुपसर्गस्य तु प्रादिसमास
ने कपघात्तद्धितनिमित्ता। सांराविणं॥ अन्योन्यं हासो व्यतिहासी व्याक्रोशी॥ स्त्रियां क्तिन्। भावादौ स्यात्। ग्ला
ग्लाज्याहाभ्यो निरिति। म्लतिः। हृनिः। इष्टः क्तिनिनिषेधोक्तिः। रुद्धीति भणित्यादौ त्विष्यते॥ प्रसक्तिः। ... अत्र ज्व
रे रुहा। अवतेस्तृतीयोतेश्चाप्यतेर्निपातिता। कंडूतिः। अत्र कंडूयतेरलोपे कृते लोपो व्योर्वलि। ऋदंताल्वा
दिभ्यश्च निष्ठावत् क्तिन्निति॥ गीर्णिः। लूनिः। हानिः। अः प्रत्ययात्। प्रत्ययांताद्धातोर्भावादौ स्त्रियामकारः

५

रू.प.
६८

प्रत्ययः स्यात्॥ गुरोश्च हलः॥ गुरुमतो हलंतात्तथा स्यात्। चिकीर्षा अशनाया॥ ईहा॥ षिद्भिदा
दिभ्योऽङ्॥ तत्र स्यात्। आतश्चोपसर्गे॥ त्र। प्रजा उपकाभिदा संस्था। प्रमा। प्रभा॥ श्रदंतरोः कृविस्यादिवदिति। श्र द्धद्
स्यात्सिकसमर्थः॥ श्रद्धा अंतर्द्धिः॥ ण्यासश्रंथो युच्॥ एण्यंतेभ्यश्चासेः श्रंथेश्च तत्र स्यात्। भावना। उपासना। श्रं
थद्दर्थे विमोचनयो॥ श्रंथना घट्टोरादिकत्वात्॥ घट्टिवंदिविदिभ्यश्च॥ वंदना वेदना॥ इषेरनिच्छार्थस्य पूजि कथि
कुंबिचर्चिभ्यश्च॥ अहः स्यात् पूर्वोपवादः॥ कथा वर्चा। कुंवा गुहना रतिः। त्रजयजोर्भावे क्यप्॥ स्त्रियां स्यात्।
रुज्या॥ नत्वादेश्चोक्तिः॥ भरणं भृत्या॥ कृञः श च॥ शाक्य पोतत्र स्यात्॥ क्रिया कृत्या॥ इच्छा परिचर्या मृगयादीनां
निपातनोक्तिः॥ आप्तिर्लब्धिर्भित्तिः संस्थितिः प्रमितिरिष्टिः कृतिरित्यादेश्चोक्तिः॥ आक्रोशे नञ्यनिः॥ न सुप
पदे भावे स्त्रियामनिः स्यात्। अकरणिरस्तु ते पापात्। अजननिः॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः॥ स्वा बुध्यत इति
बुधः। खः। किरः॥ ह्रशादेः शप्रत्ययोक्तिः॥ पश्यः गोविंदः॥ ज्वलादेर्णोक्तिः॥ ज्वालः श्यायः॥ कर्मण्यण्॥ क

६८

ने३

मण्युपपदे स्यात्॥ कुंभकारः। ग्रामं गच्छतीस्या दौनेष्यते। अभिधान शब्दाभावात्। आतोनुपसर्गे कः॥ कर्म्म
णि स्यात्। धनदः सोमपः। उपसर्गेत नैव॥ गोसंदायः॥ सुपि स्थः। उपसर्गा प्रयोगे सुवंत मात्रे कः। स्यात्। द्रु
रस्थः। प्रोपसर्गाद्ददातेर्द्धि पादोसुप्या दीव कस्मात्किः। धनप्रदः। हरतेरनुधमनेव। कर्मण्यच् स्यात्। अहीः।
स आक्षुहरः अर्कं धेनं। उद्यमनेतु भारहारः। प्रजा हर्त्ता मणी। फले ग्रहिरात्मंभरिश्चानि पात्मेते। वाल्कु
क्षिंभरिः शीरस्वामी तु दरंभरिमप्युक्तवान्। फलं गृह्णाति स्वार्थं स्यार्थं॥ रजेः खश्। एपंतात्कर्मण्युप
पदे स्यात्। तनुमेजयः॥ उदिकूले रुजिवहोः॥ उद्युपसर्गे कूले कर्मण्युपपदे स्यात्। कूलमुद्रुजः॥ वहाभ्रे
लिहः॥ स्त्र। वहं लिहः॥ स्कंधं वलेदीसर्थः॥ परिमाणे पचः। स्त्र। प्रस्थंपचः। मितनखे च। स्त्र। मितंपचः। नखंप
वः॥ [illegible] अंपंपश्वोग्रंप शपश्च रुंतुद ललाटंतप नासिकंधम नाडिंधम पाणिं
धमस्तु छिं च मस्तनं धया पाघाध्म खस्तु कौः॥ घेट् छित्वात्स्तनंधयी॥ प्रियवशे वदः खच्॥ स्त्र। वशंवदः॥
व्रते काव्वं यमस्योक्तिः। मतान्द्रमवाप्यमः। सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ स्त्र। अभ्रंकषः॥ सर्वसहद्वि
धंतपपरंतपजयंकरा घाध्म खञ्जकाः॥ दोमप्रियमन्दे च। क्षेमे। ...खचौ स्यातां। द्वेषंकरः दोम

रू.प. ऐ।।। ९१ कारेवा सङ्कश्च्छे सङ्गार्थः॥ आशिते नम्न्यते इति भावार्थे आशितोम वत्सने नेति चकरणार्थे आशितंभवुस्मो
क्तिः। भावे घञ् ठता। आशितो भोजितार्थः। कुशापहतमोर्ये दूरगाघाघ्राश्चा [illegible] द्विजा घा श्वडानांचरेष्टः॥ आघारो
पपदात्स्यात् तिरिश्वरः॥ पुरोऽग्रतोग्रेषु सर्त्तेष्टः स्यात् अग्रगतः सरः। अग्रेसरः अलुक्। कृञो हेतुताच्छील्यानु
लोम्येषु। एषु धोत्येषु कर्मोपपदाट्टः स्यात्। दैमाकृपपदात्तु नेष्यते॥ यशस्करः॥ श्राद्धकरः प्रानुकूल्येव
चनकरः। नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु। टो न स्यात्॥ शब्दकारः पदकारः॥ दिवाक
रादौ च टस्योक्तिः॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्। लक्षणोपेते स्यात्। पतिघ्नी एषा। अमनुष्यकर्त्तृके च। अ
र्थे वर्त्तमानात् हन्तेष्टक् स्यात्। पित्तघ्नं घृतं शीरं॥ मनुष्योत्क कर्तरि गोघ्नादिरपप्रयोगः॥ अपस्त्यमांतं गोघ्नात
हत्यादि प्रयोगं दुहः कप् घश्च। सुपि कप् स्यात् घश्चान्तादेशः। कामदुघा। [illegible] ।।।।
[illegible] समर्थः हस्तिघ्नः क [illegible] ॥ [illegible] लितलग्नो
घ्न कर्त्त [illegible] शुन्य। अभ्रं तेषूपपदेषु करणकारके स्यात्॥ अंजुं करणं कर्त्तरि मु
घपि [illegible] स्यातं आढ्यं भविष्णु आढ्यं भा [illegible] ल्यो
वा खिष्णु [illegible] खुकञ्। आ [illegible] ढ्यादिषु स्यात्॥

अजातिका विनितुवंते स्यात्॥ [illegible] भोजी॥ अ [illegible] वेरगा [illegible] परेषु। टोन स्या [illegible]
शद्व [illegible] रः। [illegible] कारः। दिवाकरा टोन्यट स्यो क्रा॥ लदाणे आ[illegible] पत्ना दृवा। लक्षणे घात [illegible]
ना। स्यात्। पा [illegible] प्रा। अ मनुष्यकर्तृके च॥ अर्थे वर्तमानाद्धंते ष्टकस्यात्। पित्त घ्नं ह्ली रं। मनुष्ये
तु कर्तरि [illegible] दिरप त्यो ग॥ [illegible] दुहकापू [illegible]॥ सुविक
प स्यात् घ्यातादे शः। का [illegible] आ। शक्तौ हस्तिकपाटयोः॥ मनुष्यकर्तृके विशक्त्यर्थे स्यात्।
हस्तिनं हंतुं समर्थः हस्तिघ्नः कपाटघ्नः। आढ्यसुभगस्थूलपलिततग्नांधप्रियेषु अर्थेष
चौकन्नः करणे ख्युन्। अध्यंते षूपपदेषु करणकारके ऽर्थे स्यात्। अर्थं करणं। कर्तरि भुवः
खि [illegible] कञौ। आढ्यादिषु स्यातां आढ्यं भविष्णुः आढ्यं भावुकः॥ स्पृशोऽनुदके क्विन्
ल। अजातिका विनिसुवंते स्यात्। उष्णभोजी। अजातु केरभ्यारोहः॥ कर्तर्युपमाने॥
अस्मिन्नुपपदे स्यात्। उष्ट्रक्रोशी॥ आत्ममाने खश्च। सुपि मन्यते र्णिनि खशौ स्यातां॥ पं

ख ३ ल ५

रूप० डितमात्मानं मन्यते इत्यर्थे पंडितमानी। पंडितंमन्यः॥ अनात्ममाने तु णिनिरेवाश्वात्तुः
१०० पंडितमानी॥ करणे यजः॥ उपपदे णिनिर्भूते स्यात्। अश्वमेधयाजी। अश्वमेधेन यागेन स्व
100 र्गं भावितवानित्यर्थः॥ कर्मणि हनः॥ तथा स्यात्। कुत्सायामेव भूते। पितृव्यघाती॥ सोमघाती॥
आदंत आदंतादिभ्यः छंदसि क्विप्रत्ययः स्यात् द्विलादेश्वो क्विः ददिः बभ्रिः॥ सोमसुति प्रमतिर्भीषा
पाम पुक्विः॥ क्विप्॥ सर्वधातुभ्य उपपदे सत्यसति च स्यात्। वेरपृक्तस्य। ऊकास्यालीततः। संस
ते उषास्रत्॥ पर्णी निर्ध्वंसः पुतिपर्णध्वत्॥ वसुसंस्विलादि नादकारः॥ गीः स्त्रव्कोलुर्वी घुर्वी
णं स्रूः स्ररो। लूः लुरो। घूः घुरो। लवरते। लूरो। काष्ठं तक्ष्णोति तिकाष्ठतट्। तक्षो। तक्षं वृश्चति
कस्मिन्नृ॥ वृश्चौ। पदवदर्षट्दूर्षट्डौ। सोनोधातो॥ पदांतस्य सस्य नः स्यात्। अनुनासिकस्य क्वि
तरुवृट्॥ वृश्चौ॥ प्रशाम्यति प्रशान्। नलस्यासिद्धत्वात् लोपाभावः॥ प्रशामौ प्रशान्पां॥ गा — १००
ऽमलो। क्विगति॥ प्रशास्यति प्रशान्। अन्त वृज:॥ वजः॥ वृधातोः कन्वक्रः स्वत्तः अनेन तु कः। पिंडं ग्रसते पिंडग्रः
त्यर्थस्य ह्वजेः चक्रेच्छकृः॥

रू:५

धातुत्वाद्दीर्घाभावः। यसौ।। क्विबंतेषु न हिक्वचादिष्वुपपदस्य दैर्घ्यं क्विः सुगा। विताविचौ गमे
र्दीर्घ इति कृद्वृ। अक्तघूः। घुतो। लावयति णेरानिटितनयोलोः। लावौ। अत्र पुनरौदिशः। वोऽन्त्य पतो।
अतो लोपः। लोपो व्योर्वलि। वो भ्रः। वोभुवौ कटंचिकीर्षति अतो लोपः। रात्सस्य। कटचिकीः।
चिकीर्षौ चिकीर्षः चिकीर्षुः चिकीर्षुषु भ्रष्टति।। वुभ्रः। पदांतत्वात् षत्वाभावः। वुभ्रौ। वुभ्रुः। स
त्सूद्विषद्रुहदुहयुजद्विदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्। सूपिसत्वेवस्यात्। उपस
र्गेपीत्युक्तिः स्वव्यवस्थुपी। सुकृत्याकर्तृप्योन विवक्षितं इति घोतनाय। उपसत् शत्रुजित्। सा
राजि सम्राट्। सम्‌सः स्यात्स्प्रान्तेसन्दारापवादः। सन्धाद् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ हंतेर्भूते
स्यात्।। वतुर्ह्रौ नियमायेदं सूत्रं। ब्रह्मादिष्वेव हंतेः।। ब्रह्मादिष्वेव हंतेरेव। सोपपदे ब्रह्मलये
खुर्चक्विवेव। ब्रह्मादिषु हंतेः।। ततो रिपुहा।। ब्रह्मद्विद्। ब्रह्मघ्नौ नीत्या घस्मा धातु तथा हंतेर्भूत
एव काले क्विपू।। ततो ब्रह्मणां हनिष्यतीत्यादौ क्विब्लब्ध्येव्योपीति चाक्किंस्तं भवति।। केचि।

पु २

वृ १

रू५ १२ तु ब्रह्मादिष्ववहंते रित्येकमेवानियमं तमपि वक्ष्यते मन्यते। ततः कालसामान्यविवक्षायां रिक्त
५१ त्वादिलिनि विषयेव ब्रह्मवातीति सिद्धं तीति ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्महा। इन्हन्निति नियमादन्तना
सि कस्माक्किर्वे लोरित्यपि न भवति॥ अनो चेः। स्या। ता मे सुजनः। स्या। दूर्व व क्निपमः॥ अग्निचित्॥
दीप्सौ सोमसुत्॥ सुकर्म पापमंत्र पुण्येषु कृञः॥ स्या। त्रिषु चैवात्र नियम इष्यते। ततः शास्त्रकृदित्यपि॥
५ १०१ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्। ता छीत्वेस्यात्। धुर्वी हिंसायां धूः। धुरौ धुरः॥
विद्युत् ऊर्क्। राजः स्मा। कूजौ पित्व्यो द्वहू मन्न मित्यर्थः। पूः पुरौ। जूः जुवौ। देश्यनिपातितं॥
ग्रावाणं स्तौति ग्रावस्तुत्। भुवः संज्ञान्तरयोः॥ क्विप् स्यात् वर्णाः। अंतरस्य प्रतिभूः। अन्ये १०१
भ्यो पिदृश्यते॥ स्या। क्विविति शेषः। इति ग्रहणं यथा दृष्टप्रयोगसिद्ध्यर्थं। तेन परिव्राडादौ
दीर्घः॥ जुक्रालैदिलवदीर्घौ। धीरित्यत्र संप्रसारणं। संपदादिभ्यः क्विप्॥ भावे स्त्रियां स्यात्। सं
पत्। संवित्॥ आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च॥ सुदावमनः सिश्चेपि छन्दसि सुः। वाद्विव। सुदा

सु १

मास्तुपी वा बुमास्थादिना ईलंघ्भ्रहिदावासोमपाः अम्येप्योपि दृश्यंतोस्वाद्दृशिस्नुहृणाज्ञ
का पाम प्य नुपंदे प्यनातो पिवभावादोपष्पादर्शनंस्तुः। भूहिंसा यां सुशर्मा दृणा। प्रतरित्वा
भीकापीका। विद्गोरनुनातिकस्पात। विदूम्रत्पयेवनिपिचआत्स्पात। विजावा। रघहिंसायां
विद्भूरटरेषो। सुपजोर्ः निपूः आप्यां घ्रतेस्पात। सुवा पञ्चा॥ दृशोः कुनिपू॥ कर्मेपपदात
घ्रतेस्पात। पारदृष्वा॥ स्थेशोन्दिदके क्विन॥ उदकवर्जितेसुपिस्पात। स्प्रतस्पृक॥ जलस्पृकार्पं
त्रेणस्पृशति मंत्रस्पृक्। उदकं स्पृशती स उदकस्पर्शः। त्य लिंगदर्केसादिगुण्हगंबुम्बुजिन्
यं च॥ त्यविगादृयो निपात्यंते। यं च वादिसक्विन॥ घ्न व्यती तिदध्नक। दधृग्बोदृश्यं
तितामितिदिक्स्रक्कुकमितेनि पात्यते॥ युजेरसमासे। शिसुद्धिनुमस्पात॥ युङ्ः युङ्गौ। सो
पपदस्य युजिः स स्त्रस्त्र त्रस्पविषयः। कुंवास्त्रीभावे। निपातनसहपाठान्नलोपाभावः। कुङ्ः कुं
वो। त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च। भवतु किमिस्येवमंतेषु स्पात। वा ता क्विन॥ कोपिकेदृ

रूप·

१·२

102

दृसीष्यते। समानान्यपो श्चा। दृग्दृशवतुषु। समानस्य सः स्यात्। तादृक्षे वेति। आसर्वनाम्नः। तेषां त्वं
स्यात्॥ इदंकिमोरीश्की। स्त। तं पश्यति तस्य कारत्वं मन्त्रं लक्ष्यते। तादृशः तादृक तादृक्षः त्यादृशः।
समस्यो नरपदे वोच्य। त। एवमन्यदन्यादोषवभावेक स्त्वेस्यातां। युष्मादृशः ईदृशः कीदृशः। सदृशः
अस्मादृशः। अन्यादृक। अन्यादृक्षः। आलोचनं साक्षाद्दर्शनं। तत्र त्वजेव। तं पश्यति तद्दृशः। आ
लंकमनिराकृत्य प्रजनो सच्चो सदो न्यादृत्व पत्रपद धुसहृवरडू वा। दृक्षु जा दको न जि ड्.पर्दि
ता सा छी स्याणीः उलविस्तुः अपत्रपिस्तुः सहिस्तुः भुवस्था॥ छंदसी स्तुवस्याराणाया सप्प
मस्यो पिन्वे ष्यते। मविस्तुः आजिस्तुः॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः॥ स्नू। त्रस्नुः गृध्नुः। धृष्णुः घोरा
रुः। हृत्य। शरारुः। ज्ञुजि स्थुजलस्थु स्या स्थू नां क्वो श्कि क्तिः। जिघः। कुकुकनौ। हा। जीरुः। भीरु १·२
कः। हृति हृपति दधि विनिसृ तंमा अश्रद्धा स्पृक्षालु त्वा स्या शीङ्। श्रद्धि नि। गृहपत हलोपत गताड्वि
स्पंतौ वौ राद्दिको। अपासंते सपाद्दशः॥ स्पृहयालुः॥ दयिदिका निद्रा द्रः॥ दयालुः। तं द्रुर्जो
स्पर्द्धंतौ वौ राद्दिको।

श्री १ द्वान निपातितः। तं द्वालुः॥ अन्यत्र वाहृ चा तेः अवीन्तु शयालुः। मंतु भासु मिं तुर दे॥ ११
विडि मि दिह्वि देः कुर त्वू। सृ मंडि गादि द्वि दि न्यः कोर्मिक तंरि घ्यते। जंगु १
रः वे ती २ प १ कु ३
सैवं शी लो विदुरः। लघ पतेर्दच्या म्न १ व दृ नक म न म भ्रूस उ क न्या।स्न। कुपपादुकाः। स्थायुक ठ दो १
र्य लुकाः स्मा गा मुकाः शारुकाः जागुरूकाः जा गर्ते स्कः स्यात॥ जीगरूकाः। यजजपदशां यङः॥ यङ
र्य लुकाः स्मा गा मुकाः शा रुकाः जा गुरूकाः। सना शंस भि क्षउः॥ सनं ते भ्यम्मा स्यां च स्यात॥ चिकीर्षुः। भिक्षु
ते स्यनुकः स्यातायापजूकः दंदश्रूकाः॥ सना शंस भि क्षउः॥ विंदु रिच्छुः निपात्येते। अपं विं दु विं दुर पर्यायः। जल्पभिक्षकुट्टलुंठ
भि क्षुकल्क वृत्तकादिवत॥ विंदु रिच्छुः निपात्येते। अपं विं दु विं दुर पर्यायः। स्थावरः ईश्वरः॥
उः काकनू।क्षु॥ भित्वा कः त्वरा का॥ स्थेश भासपिसकसो वरच्॥ स्थास्य॥ पत्रं लाघाते वरच् स्या
भास्वरः पेस्वरः विकस्वरः॥ नेजुशिकृति। वशाहो स्तीड्स्या तायप्सपडः॥ पत्रं लाघाते वरच् स्या
ता पा या वरः॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्॥ इत्वरः नश्वरी। सृत्वरः। गत्वरश्चात्। मलोपो निपातितः।
स्व सु सप्ट्ः कार स्थ॥ प्रस स्मरः॥ च त्वरिम्ब द ने च स्मरः। अ स्मरः। नमि कं पि स्म्यसक मि हिंसि दीपो रः।
सृत्व स्मद्ः कार स्थ॥ प्रस स्मरः॥ जसमो हाएे। न स्रः द्वी नि दि ष्टः॥ अजस्रः कं प्रः। स्वचित्त कोर्नजिह्न स्मा च्छ वेद्रि
। स्रा। कंपः स्मेरः॥ जसमो हाएे। न स्रः ईर्निर्देशः इति। क्वि दिः॥ जुरते तिः॥ पजिर्वपि रिस्ता दो लिका
नि॥ तस्मक्रात्र लक्षौ। इकथितपोयात्व निर्देश इति। क्वि दिः॥ जुरते तिः॥

जं २

रूप।
१०३
103

रउच्चारणार्थ इति संप्रसारणं वा। वर्णे अकार इति ककारः पवकार एदो समुदायादपी ष्यतो रादिफ इति का
रस्या पवादो यं रेफः॥ इन्नजादिस्य इति। आजिः। इकम्बादिस्य इति। दाश गोघ्नौ संप्रदाने। दा
नि पाल्येतौ दाश्च दाने। प्रतिग्रहार्हो ब्राह्मणो दाशः। गवालंभसहित मधुपर्कीऽर्हतीति गोघ्नोऽतिथिः। मी
मांस्योपदाने। विस्पस्पस्मादिति नीसः। नीसाः। रत्नस्मादिति रत्नः। रत्नसीरत्नांसि। उणादयो ब
हुलं संज्ञाविषये स्युः। ताच्छील्यमन्तोऽणादयः। संप्रदानापादानान्यत्रान्येष्वर्थेषु स्युः। उत्थान
सारे लोकेनेयाः अनुबंधाश्च उणादिषु। बहुलग्रहणात्प्रयोगानिलयकार्यं तरालिवा॥ उणादिसू
टीकरण यवररुचिना पृथग्तेव सूत्राणि प्रणीतानि। तद्यथा॥ कृवापाजिमिस्वदिसा
ध्यशूभ्य उण्। कारुः शिल्पी जायुरौषधं॥ मायुः पित्तं। किंचित्प्रच्छ यत
स्यध्यस्य उण्। स्वाकारुः शिल्पी जायुरौषधं॥ १०३
त्। कटफण्डश्रीणां दीर्घो संप्रसारणं च॥ बआदिस्यच्छि स्यातू॥ संप्रबनसा
ता। कटस्फूः॥ कुशस्कनास्कः। कोशः॥ अविलहलतंत्रिस्पर्द्धः। लत्। अ
त॥ वाकआपातलूः। कटस्तूः

वी॰

स्य। टिलोपः कृते ... पो व्योर्वलि लोपः। एवमादि रध
विलँ त्वे मुद्भ्रा स्या। लद्म्मीः। लं स्याने स्यापते ड्रू ... स्य। टिलोपः
जनी रधि स्यान्तु म स्यात। रं धनं। जंभकः। नि स्वास्तारा म न वि वृद्धि का धते। नेघ लिटि रधेः॥ इटि
म स्यात॥ रधिता अलिटी म्लुके: रं रंधि वा रमे रशालुके टो:। अचि स्यात। आरंभकः। प्रस्तु दारणं॥ आ
र मते॥ आरे मे॥ लभ स्या। तृथा स्यात॥ उपसर्गात्खल घञोः॥ अत्र सोपसर्ग स्यैव स्यात॥ न सुदुर्भ्यां के
वलाभ्यां। खलघञोर्लेमेर्नुम स्यात। लंभयति आलंभनं आलंभः सुलभः। प्रसुलभति। ईषल्लभः
लाभः सुप्रलंभः। आङो यि। यपरे स्यात॥ उपात्प्रशंसायां। सुआलंभ्या गौः। उपलंभ्या विद्या। अप
संशायां तु किमर्थमुपलभ्यं। सवाद्दौत्व निर्दिष्टा मिस्यादिना नलोपः। हिंसायां प्रतेश्च। उपात्कुकिरतेः कर्म
संज्ञायां तु किमर्थमुपलभ्यं। ... उरो विदारं प्रतिचस्करे न ... रवे: कर्म
कुट् स्यात। प्रतिस्किरति। अडभ्यासव्यवायेपि। स्ह। उरो विदारं प्रतिचस्करे नखैः। अपचस्किरे हर्षे वा कि रते सुट्
लि रूपं। अपात्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने। स्हा। आहार्चेपलेच्छा नाप्रयलोहदेर्पे वाकिरते सुट्
सुक्रि लते वाधं सुजियते॥ अपस्किरते कुक्कुटः ए वंश्वा दृषः। लेस्या द्दा धो:। सातिप्रत्यय स्यपदे
दृष्ट स स्यचा न स्यात॥ सा धुमातत्वा रूपं सिंवति॥ उपसर्गात्सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तोभति स्था

रूप. सेनयसेघतिसिवसंजस्वंगं। लत्थ्याऽभिमिनासस्यघः स्थाता। अड्डवायेपिवस्यात। स्थादिषु साते
१०४ नेकाप्यासस्या। स्त्रा। अप्पपुणोत्ता॥ धूप्रेरणे। तुदादि॥ अजिघुवृति। अघ्रिघ्रास्याति। अघ्रा घ्राता। घ
104 पानिर्देशात विध्यतेरप्रहणं। तृतो पिसि घ्यति॥ कुस्थोह्रस्वपसर्गप्रतिरूपकत्वात्॥ अघितष्ठौ॥
अनिभिबिणयिघति॥ णिवः सनि। अपिबिबि-दाते। स्लोतिप्योरवेत्येतद्वामनेपुरत्वात॥ सदिरप्र
तेः॥ बलमामोतिनिबीदति। सद्रिस्वंज्योः परस्य लिटि। अभ्यासात्परस्य षत्वं नस्यात्॥ निषसादसं
प्रः॥ पर्षिवषत्वं स्यात्। प्रत्यष्टभ्यात्। वितष्टंभ। अवाच्चालम्बनाविदूर्य्योः॥ अवष्टभ्नाति। वे अस्वनो भोजने। अवा
ष्वस्यात्। नसतो। कोषा। उपर्युपसर्ग [illegible] स्वनत्त्वा। इंवंकर्वंचं। अवषष्टात्परस्य निविभ्यः सेवसितस
[illegible] सिवसहस्तुटस्कस्वंजां। स्त्व। सितास्रागेवा [illegible] काम्यायनुवृत्तिः। स्कस्वंजीवोत्तरार्थौ। न्यषेधत।
परिविषेवयिषता। सितसयौ हृदंतौ। सितोवक्षः विषयः। कुडित्वागमः। परि स्कंरोतितिवादीनी
का [illegible] वावपि। पर्यषीव्यत्। सीवा। पर्यषीवत। स्तौवा। अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु॥ वा
षत्वं स्यात्। परिष्यंदते तैलं। विस्यंदते मत्स्याः। वेः स्कभ्नातेर्नित्यं॥ स। विष्कभ्नाति॥ उपसर्गात्प्रादुर्भ्या १०४
लं प्र [illegible]

मस्तिर्प्यचरः। उपसर्गस्थान्निमित्तादुःशब्दाच्च यकारपरः स्वरपरश्च षत्वमाप्नोति। अभिष्याता।
प्रादुःष्यात्। प्रादुःषन्ति॥ निसस्तपतावनासेवने। सकृत्करणे स्यात्। निष्टपति॥ सष्टौ यमामिति
निपात्यते। निनदीभ्यां स्नातेः कौशले। सुनिष्णातः॥ सुषामादिषु चोक्तिः॥ शोभनं सामास्येति सुषामा
सुषमा। परमा शोभा। त्रिचोपडि। षत्वं न स्यात्। गुणोपदेशलुकोः॥ सेत्तिष्यते उपसर्गात् सुनोती
स्याघपिवाम्यते। अभिसेसिष्यते। सुनोतेः स्यासनोः॥ न स्यात्॥ अभिसोष्यति॥ अभिसुसूषति।
सोढः॥ अस्यपरनिविभ्य इत्यादिना प्राप्तं न स्यात्। विसोढः क्रांतोकेर्विषहते। सः। सिविदस्वदस
तीनां च। सौतिष्णोरिष्टस्थापकादः॥ सः स्यात्। अभिस्वेदयिषति। सिस्वादयिषति॥ सिसाहयिष
ति। हिनुमीना॥ प्रादिस्थान्निमित्तादनयोर्नः णः स्यात्॥ प्रहिणोति॥ प्रमीणाति॥ उभौ साभ्यासस्य।
अभितेरुभौ नौ णत्वमाप्नुतः॥ प्राणिणिषति॥ हंतेरत्पूर्वस्य। प्रहण्यते॥ अत्पूर्वस्य न स्येत्कोः।
प्रघ्नंति। प्रघ्नानि। च्चोर्वा। हन्तेः स्यात्। प्रहण्व चीवा॥ अमिलोट्। आनीस्यस्य स्यात्॥ प्रवपाणि। अ

रूप टकुधाधन्तुर्भवति॥ प्रणु ह्यानि। नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शा
१०५ म्यति चिनोति देग्धिषु वा॥ नेर्णिः स्यादि। अजॅझौ नव्य वा षे प्येत दिष्यते। प्रणि दह्याति। प्रणि दद्दात। शेषे
105 विभाषा कखादावषांत उपदेशे। ल्। प्रणिजानातिति वा। कादेः खादेः षांतस्य चवर्गना तदुक्तत्वं नवि
भादिषु न भवति॥ कृत्यचः॥ उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य कृति स्थितस्याचः परस्य णः स्यात् निर्वाणं॥
प्रहीणः। प्रख्यानमिसुपसर्गप्रतिरूपकत्वात्॥ अचइत्युक्तेः प्रभग्नः॥ अटकुपाद्युक्तेः प्रहानं। इ
जादेः सनुमः। नुमा व्यवायेपीजादेरेव स्यात्। प्रेंखणं प्रमुखकं पर्न्न न नाम्न्युक्तं मिङ्गमिष्यापीवेपां।
स्। प्रमोनं प्रेंकतानामभविते ष्यते॥ प्रमावनं। कृत्यच इत्यस्य निबंधास्यभवात्॥ णेर्विभाषा। कृत्यच्
इत्येतद्वा स्यात्। निर्यापणं॥ नम्यो हेलश्चेजुपधात्॥ स्थ। हलादेश्चेत्स्यर्धः। प्रगोपणं। नं वा। भास्यहां १०५
दुःखेनदुपधस्य वेति विसर्गस्य घत्वं॥ निष्पानं। नशेः षांतस्य। प्रनष्टं। प्र
नातणत्वे न स्यात्। प्रनंष्टोति ह्युप्ना दिषु वा। ह्युप्नाति। नरीनरस्ते। पुनर्नवा॥ पूर्वपदात्संज्ञाया
तपूर्वषांत त्वे नेष्यते॥

२ ने४ घुव२ ड्रा

मिति प्राप्तिः। स्फुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते स्फुक्रमीतऊँ दिनिमित्ते बत्र प्रवतस्तदानां सांपरस्मैवला

देरा दीर्घः स्फोटस्यात्। प्रस्फुविष्यति॥ निः क्रमितुं। अनात्मनेपदस्याघुटः। प्रक्रोबीष गवा। प्रक्रंस्यते। गृति व३

तऊः। दीर्वर्जी न मिष्यते। ततो क्रमिष्यति प्रक्रमितव्यं। प्रक्रमितुं। क्रमेतऊः स्ति निमित्ते स्यकर्त्तृ कृति

र्ज्ञे न मिष्यते। प्रक्रंमात उपक्रंता॥ कृलीप्रन्टतेरस्लिविसां द्विरूबिकल्पो क्तिः कल्पितान कल्पिता। न कल्पिष्यति।

उपसर्गात्कृस्तुस्तुः हृतेः। क्तितिये स्यात्। अस्तुयते। अस्तुहि। उदः स्या तंजोः पूर्वस्य। सवर्णः स्यात्। उत्स्था

नं उत्तम्भाति। न दुहस्रुनमां यक्चिणौ। कर्मकर्त्तरि न स्यातां॥ अन्तर्जीवितएपथ्यौ न मिरत्न विवक्षितः। पदि

ण मते क्षीरं स्वपमेव। एवं पथ्यं लंस्तं॥ अपामन्तर्ध्याय जिभुं॥ अभ्यासाद्दृघुलोर्यादेशः स्यात्। मंरुयं

तोयं स्टेह्रपाप्पः। स्तन विप्पलुः श्रीणादिकाः। जागोर्विचिण्णल्ङित्सु॥ निषेधस्य च वृद्धेश्च विषये जागर्त्ते

र्गुणः स्यात्। जागरितः। कप्रत्ययः। जागरयति॥ अवीसाघुक्तेरोणादिके क्विपि जागृविः॥ अजागर

जा जजागार जागरतः। अजागरुः। अहं जजागर। दूसनयोः स्फस्रु त्रींतराण्यां गुणः॥ ॥ कृदन्तमाला॥ ॥ तद्धिताः॥

वस्वपापा प्रत्ययेषु संज्ञायामधिकारः समर्थानां प्रथमाद्वा॥ अन्योन्यमन्वितार्थानां पदानां नष्टेपस्त

रूप त्रे प्रथमं दर्शितं तस्मात्तद्धिताः स्युः। वाग्रहणं स्वदेवाक्यमेव। आपनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्यया
१०६ दीनां। आयन्नेयईनईयइयइत्यादेशाः स्युः। फादीनां स्वरैरायैनां [illegible] सस्वरता। प्राग्दी
106 व्यतीए। तेन ङीव्यतीपतः प्राग्जवमधिकारः। अस्यापवादत्वेन दित्यादित्यापत्यादीनामधिकारात्तान्
स्वविसये दर्शयिष्यामः। तस्यापत्यं। षष्ठ्यंतात्कृदपत्यार्थे ऽण् स्यात्। औपगवः॥ ओर्गुणः। उवर्णांतस्य भत
ह्रकस्य [illegible] तद्धिते स्यात्॥ स्वायंभुवा हौतृनव्यते। अत इञ्। अपत्ये स्यात्। दाक्षिः। नाडिः। गार्गिः॥
आश्यपेक वृष्णिकुरुभ्यश्च॥ आबिस्योंधकादिवंशजे न्प इञौपवाहोऽण् स्यात्॥ कातिशः कौसः। का
नुदेवा। अतिविरंतना आषयइहगहंले॥ नतु प्राचेतसदृशादयः॥ इतश्चानिञः॥ इञंतवर्जी
दिरंतात् ठक् स्यात्॥ आत्रेयः। शौनेयः। एको गोत्रे। पौत्रादिविवक्षायां प्रत्ययांतात्तु नः प्रत्ययमा १०६
श्रौनियमोपं। एक एव प्रत्ययः स्यात्। न तु प्रत्ययांतात् पुनः प्रत्ययः। अथ वैवमर्थः। एकः प्रथं एव
शादूः प्रकृतित्वेन प्रयोज्यो न तु प्रत्ययांतः। अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं। तेनौपगवादयः पुत्रादिः सो

प्यौपैवो दाक्षिर्वासिष्ठः आत्रेयः। नडादिभ्यः फक्। गोत्रे स्यादिञोऽपवादः। गर्गादिभ्यो य
ञ्। सूत्र। विदादिभ्यो ञञ् इति॥ नडस्य गोत्रमिति वा। नाडेः पुत्र इति वा विग्रहे नाडायनः। तस्मा
दिरपि नाडायन एव। नाडायनौ नाडायनाः॥ एवं गार्ग्यः गार्ग्यौ। पत्नौ स्त्र॥ गोत्रार्थ यो लुग्वक्ष्य
त्वे स्यात्॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च। गोत्रार्थस्य तथा स्यात्॥ गर्गाः। वैदः वैदौ
विदाः। अत्रयः। वसिष्ठाः। अस्त्रियां किमित्यनुवृत्तेः गार्गी गार्ग्यौ गार्ग्यः। एवमात्रेयी॥ फराशाप्नै
जामदग्न्यादयस्कि पुत्रे गोत्रत्वोपचारात्। गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्। यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रा
र्थात्प्रत्ययः प्रयोज्यो न तु प्रथमप्रकृतेः। जीवति वंश्ये युवा॥ स्त्र। गोत्राद्यूनि लुक्कि साम
र्थ्यात्पौत्रादेरपत्यं पुत्रसंज्ञं। न तु पौत्रः॥ औपगवादेरत इञ्। औपगविः। यञिञोश्च॥ तु
दं लाघु निफक स्यात्॥ गार्ग्यायणः॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति। अपत्य स्य यस्य तद्धिते
आद्य ञिति परे लोपः स्यादतो नियमाद्धलस्तद्धितस्येत्यस्याप्राप्तिः। दाक्षायणः। आक्षि
मात्रि त्वके; स्त्रीरूपे यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रार्थादस्यः प्रत्ययो न भवति। तेन गर्गादे

रू.प.
१०७
107

डी लक्ष पिंगाँगी दाक्षी। स्त्रीभ्यो ढक्।। स्त्री प्रत्ययान्तेभ्यो ऽपत्ये स्यात्। वैनतेयः भागिनेयः।
मातृष्वसा मातुलेयः स्त्री प्रत्ययान्त रूपम्।। दम्नवः ऊप मातुरौपमात्रः। कल्माषपादीनामिनङ्।
ढक् स्यादिनङ्क्तादेशः। काल्माषिनेयः।। सुभगा दुर्भगा ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा इत्यादयः।। वांधकिने
यः पारस्त्रैणेयः।। ऊभयपद वृद्धिर्वक्तव्या। सुभगायाः सौभागिनेयः। दितयादित्यादित्यपत्युत्तरपदा
ण्यः।। आग्नी अतीये स्वर्थे सुस्यात्।। यमाद्वेति। अश्वपत्यादिभ्यश्च अण् स्यात्।। पत्युत्तरपाग्रा
मस्याप स्यापवादः।। दितेर्ढेयः। देतेयः लक्ष्कदिकारादिति डीबिरुते। प्रबमदितेः।। प्राजापत्यः।।
गाणपतः।। आदित्यस्य चयलोपे प्रत्यय पकारे णपुनरादित्य इत्येवं रूपं।। शिवादिभ्यो अण्।
अपत्ये स्यात् द्विजादेरपवादः। अत्र पाठत्वार्थी धाः। वाह्लादिभ्यश्च। इञ् स्यात्। अत्र सौमि १०७
त्रिः।। काष्ठिरित्यापारवाहविः।। ष्यञादिभ्यश्च ढक् स्यात्। अत्र मार्कण्डेयः।। काद्रवेयः वै
मात्रेयाधाः।। तिकादिभ्यः फिञ्। स्र। तैकायनिः। मातृसंख्या संभद्रपूर्वायाः।। अण् स्यादु

३१

ष्वांतादेशः द्वैमातुरः षाण्मातुरः। कन्यायाः कनीनश्च। अण् स्यात् कनीनादेशश्च। कानी
नः॥ पितृष्वसुश्छण्। स्तः। पैतृष्वस्रीयः। ढकि लोपः। ढक्प्रत्यये परे लोपश्च स्यात्। पैतृष्वसे
यः॥ मातृष्वसुश्च। एतस्मात् ढकि लोपश्च। ष्वसुः छः। स्तः। स्वस्रीयः। भ्रातुर्व्यच्च। व्यत्; स्वरार्थः;
भ्रातृव्यः॥ चात्छः॥ भ्रात्रीयः। शत्रावप्यर्थे भ्रातृव्यः स्यात्। क्विः। राजश्वशुराद्यत्। आभ्यां स्यात्
राजन्यः। क्षत्रिय एवेष्यते। श्वशुर्यः॥ कुलात्खः॥ स्तः। अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ। स्तः। आ
ढ्यकुलीनः। कुल्यः; कौलेयकः॥ महाकुलादञ्खञौ। वा स्यातां॥ माहाकुलः। माहाकुलीनः। प
क्षे कुलीनः। कुल्यः; कौलेयकः॥ दुष्कुलाड्ढक्॥ वा स्यात्। दौष्कुलेयः; दुष्कुलीनो वा। कुर्वादिभ्यो ण्यः। स्तः। कौ
रव्यः॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्। देशसमानोऽपत्ये स्यात्। पांचालः। वैदे
ह्यः॥ कवेः काव्यः॥ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्॥ देशकाजादशद्दाभ्यांच ज्यङ् स्यात्॥
हः॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्। वृद्धसंज्ञाद् इदंताच्च कोशलाजादशद्दाभ्यांच ञ्यङ् स्यात्॥
अञ्गोपवोङः; स्वरार्थः॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं। यस्याचां मध्ये प्रथमो वृद्धिसंज्ञकस्य
अञ्गोपवौङः; स्वरार्थः॥

८॥

प्रियः पांचालो येषां ते
मे प्रि: ५

क.प. इह संज्ञेत्यर्थः॥ सौवीर्यः आवंत्यः। कुन्त्यादिभ्योऽपि। कुरोर्नकारादिभ्यश्च स्यात्॥ अत्रात्रे
१०८ पक्षादेः॥ कौरव्यः नैषध्यः। नापत्ये कौरवः साधुः किन्तु तस्येदमित्यण्। ते तद्राजाः॥ अत्रादय
108 एते तद्राजसंज्ञाः॥ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्। लुक् स्यात्। पंचालाः सौवीराः अवंतयः कुर
वः कौरव्याः पशवः इत्यादि तु पूर्वस्मात्। तेनैवेत्यस्यायमर्थः यस्मात् तेनैव बहुत्वमभिधेये बहुषु सत्सु
ततः समासाभिधेयेन न भवति॥ प्रियपांचाला एते। अस्त्रीष्वनुवृत्तेः प्रियगार्ग्याः॥ प्रियकान्त्रेयाः अ
वंति प्रभृतिभ्यः स्त्रियां बहुत्वे पि लुग्न किं। अवंती कुंती। कुरूः अत्र ऊङ् ततः॥ ते नूरकंरागा
त्। तृतीयान्तात् रागवाचिनो रक्तार्थे ऽण् स्यात्। मांजिष्ठं। लाक्षारोचनाशलकर्दमाट्ठक्। ल १०८
वस्येकां लोपयपस्येकादेशः स्यात्। इसुसुक्तांतात्कः॥ इसंताद् उसंताद् उक्तांता हारांता
त्कारांतात् चेत्यर्थः। दोलश्चेति॥ एवं खंडेरकं शाकलिकं। नील्या अनिति। नीलं। पीतात्कन
ति॥ पीतकं। नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ तृतीयांतान्नक्षत्रवाचिनो युक्तइत्यर्थेः अ कालश्चेद्

ओमवति। चंद्राविष्टितेन नक्षत्रेण युक्तः कालश्चमवशारः। पुष्येण युक्तमहः पौषं। पौषी रात्रिः। मासाद्युक्ता
ति ब्याद्रविरत्रिपक्षो षोक्तिः। सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां। आग्रहायण्यश्वत्थपौषकौमासः। इंद्रस्तु तं भक्त्याः।
स समयंता संस्कृतमित्यर्थेण स्यात्॥ न स्याक्षुद्रांभवंति॥ ये ठराः। विठर्स्थाली। सार्ष्वर्ष्वकाः। दृप्र
षकू॥ सू। दाधिकः। उदश्वितोन्यतरस्यां। औदश्विकः। औदश्वितावा। उदश्वितकं। सीरात्र्ये स्रो।
स्ता। हौरेयी पकागः। सास्य देवता। सू। प्रथमांताद्यथाविहितं स्यात्। देवतावाचिनी चेत्स कतिभ
वति। ऐंद्रं वार्हस्पत्यं॥ गाणपतं। याम्यं। स्यमेट्ठकू। सू। प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रेष्यते। आग्नेयं। शुक्राद्घ
न्॥ शुक्रियं शतरुद्राद्घ इति। सोमाट्ट्यण्। सू। सौम्यं। सौमी ऋक्। वाय्वृतुपित्रुषसो यत्। अनत
व्यं पित्र्यं रीऋतं; उषस्येति च उषस्यं। सू। द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्प
ति गृहमेधाच्छ च॥ वा यत्स्यात्॥ द्यावापृथिवीयं। द्यावापृथिव्यं। शुनासीरीयं॥ शुनासीर्यः। मरुत्वतीयं
मरुत्वत्यं॥ वैश्वदेवतीयं वा सौभ्यत्यं। गृहमेधीयं। गृहमेध्यं। अग्नीषोमीयो वास्तोष्पतीयं। तस्य
सन्नहः। अत्राण स्यात्॥ शौनकं काकं। स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात्॥ सू। धान्यानां भवने

रूप १०६ स्यतः प्राक् ... स्मिन्नेषु अपत्यादिषु स्मातां । तत्रापि स्त्रीवत्पुंवादित्यत्र नेष्यते स्त्रीत्वं पौं स्त्रां । सं
योगांतस्येति पुंसः सलोपः ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ॥ सा अ
109 पत्यार्थप्रत्ययविधिप्रकरणादस्य त्रापत्यमात्रमेव गोत्रमिष्यते । अपत्यार्थप्रत्ययांता दुक्ता
दित्यस्मात्स्यात् ॥ वृद्धाच्चेति ॥ औपगवकं । दाक्षकं । गार्गिकं । आपत्यस्येति यलोपः ॥ औक्षकं । न
स्तद्धिते । नांतस्य भस्य टेर्लोपः स्यात् ॥ अह्नष्टखोरेव । स्त्रा । उष्ट्रकं । उरभ्रं । मैषः ॥ प्रकृत्याके राज
न्यमनुष्ययुवानः । ततो यलोपश्च नावः ॥ अजानामाजकं । वात्सकं । केदाराद्यञ् च । स्त्रा । कैदार्यं ।
कैदारकं ॥ ठञ्कवचिनश्च । चात्कैदारात्स्यात् ॥ कावचिकं ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । आचे
तनेभ्यश्चा ... ठक् स्यात् ॥ आपूपिकं । शाष्कुलिकं । स्त्रा । मैत्त्रं । हास्तिकं । केशाश्वाभ्यां यञ्छौ १०६
वन्यतरस्यां । केशाश्वाभ्यां । केश्यं । पक्षे कैशिकं । अश्वानां छं । अश्वीयं । पक्षे आश्वं । शौकायौ । षं
दंश्च षाड्गाः । शमजनवं पुंसहाये भ्यस्तल् । स्त्रा । गजाद्वेति । स्त्रा मता । पाशदिभ्यो यः । स्त्रा । पाश्या ।
दंश्च षाड्गाः । खलजोरथात् । गलागव्या । इति त्रकष्यवश्या । तेषामयथासंख्यं स्तुः । खलिनी गोत्रा र
वात्या ॥

थकयोः। आमतायोः स्त्रीत्वमात्राः। अन्यः समदृक्कृतौ वाक्ये स्वइति। अक्रां समदृशः कर्तुः अती
नः। तदधीते तद्वेद। लः। छांदसः औपनिषदः। निमित्तं वेद नैमित्तः। औत्रियपंञ्चदशो धीते। अत्र कार्थे क्रति
शब्दस्य नि पात्यते। क्रतूक्थादिसूत्रांतात् ठक्। क्रतवो विद्यते क्वादेर्गण सूत्रात् सविद्यस्यात्। आ
ग्निष्टोमिकः। औक्थिकः। तार्किकः नैयायिकः। नयाप्यां पदं तात्यान्त वैलुता स्यामैव। यवाप्यां
परस्या चो हृद्धि र्न स्यात्। एकारौ कारौ स्यागमौ स्याताम्। स पश्वं वेद सौवश्वः। द्वारादीनां च। लः। तथा स्या
त्। अत्र तस्य स्वर स्य सह इत्या घः। नकर्मव्यतिहारे। लः। व्याक्रोशी। व्यावहारीनां च। न स्यात्। अत्र
ता। अत्र तस्य स्वरस्य ... इत्या घः। ... गण सूत्रिकः॥ कल्पसूत्रादणो वैयपते। कासतुत्रः। सद्यो वे
व्यवहारस्व जावाद यः। सूत्रांतात् गण सूत्रिकः। ककोलुक ठक्। क्रमादिभ्यो वुन्॥ लः। क्रमकः॥ अत्र पदपा सं
दः सवार्त्तिको द्विवेद इत्या दौ ठकोलुक ठक्। क्रमादिभ्यो वुन्॥ लः। क्रमकः॥ अत्र पदपा सं
सोपविबदः॥ तद स्मिन्न स्तीति देशे तन्नाम्नि। मत्ययांते नदेशे वाच्ये सति ल्वेतस्य तुर्थ्यर्थ श्च
सोपविबदः॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि। सहतून्दल्वेन ल तता
वर्त्ते तो॥ औदुंबरः॥ तेन निर्वृत्तं॥ लः। कुशांबेन राज्ञा कृता कौशांबी पुरी। सहतून्दल्वे नलता ता
वर्त्ते तो॥ औदुंबरः॥ तेन निर्वृत्तं॥ लः। शौद्विगामः॥ अदूरभवश्च॥ लः। सास्य निवासः। जनपदेषु
हद्वीपरिका॥ तस्य निवासः॥ लः। शौद्विगामः॥ अदूरभवश्च॥ लः। साप्यानिवनानि। जनपदेषु
हद्वीपरिका॥ तस्य निवासः।

भ्योः पं त६

रूप. ११ धावातुरर्थिकप्रत्ययस्य स्यात्‌ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने। सलुतिवाल्लिंगवचने स्यातां। विशे
षणानां वाजातेः। जातिवर्जितानां ते तथा स्यातां। कुरूणां निवासो देशः कुरवः। पंचालाः। कुरवो रम
णीयाः। अजातिस्तु कोः कुरवो देशः। जातिवाचकस्य विशेषणस्य वचनं न भिद्यते। कुरवो रमणीयो
देशः। कुमुदनड्वेतसेभ्यो ड्मतुप्‌। अल्पिवशामं सर्वं चतुर्थ्षु स्यात्‌। महिषाच्चेति। मादुपधायाश्च म
तोर्वोऽयवादिभ्यः। मा मुपधस्य च मः। तदंतात्तदुपधाच्चाद्देशे। स्यादवम्न्मू स्यादिवर्जितः कपः। नडप
पूला ला रांताच्च स्यात्‌। कुमुद्वान्‌। महिष्मान्‌। नडशाद्ड्वलच्‌। आप्यां ड्वलच्‌ स्यात्‌। नड्वलः। शा
द्वलः। शाद्वलो नालस्तृणवान्‌। शेषे। तत्र जात इत्यादिनिर्देशस्य भावे वहकोऽर्थः शेषास्ते पृथग्दे
षू तरे प्रत्ययाः स्युरित्यधिकारः। अणादयो ह्यनुवर्तन्त एव। इदमेव सूत्रमावृत्त्या विधिरपीष्यते।
उक्ते ष्वो वस्य मातोऽप्यश्वशेबधे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः। वक्तुर्वाग्गच्छते वाक्तु चैतद्यवे। शाकट ११
नो वा ते शाकटः। स्त्रीणां वश्यः स्त्रैणः। राष्ट्रावारपाराद्घखौ। पृथक्संख्यं स्यातां। राष्ट्रियः। अवारपा
रीणः। प्रत्येकमप्यवारादेर्विपरीताच्च खो मतः। आसादिरवयवौ। ल्यया स्याः म्यामी एः। जघादिभ्यो ढ

वा५ ढु२

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्। [illegible] कास्तु।

ध्रुं ध्रु ३

का। स्थानादेयं दाक्षिणात्यः पौरस्त्यः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। स्यादिव्यं उदीच्यं। अव्यया
त्त्यप्॥ त्या। त्रलं ततसिलं तेह क्वामाप्येनात्यतो मेत॥ अमा सहार्थे। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। दूर
देत्य इति। दूरेत्यः। अरण्याण्ण इति। आरण्याः सुमनसः। वुञ् प्रमनुष्ये गजोयं थे पथिष्ये जो मये तु का। आ
रण्यकः पंथाः। [illegible]ः। त्या। आचार्यीयां सदादी निवा। इन्द्रसंज्ञा नित्यः। वा नाम षेय मिति। तदी
यं एकीयं। युष्मदत्तीयं। या ह्रदत्तं वा। गत्वादि ष्मष्वा। छः स्यात॥ गतोदेशविशेषः। अत्र कयच्छमी
यविषमीवैकष्मामीय पर्वता त्तिष्ठाया घाः जेन परयोः कुकुदेव स्नबेला दीन्यत्रगणत्स्वकालि
जनकीयं। देवकीयं। देवीयं। राज्ञः कच्। छः स्यात् कश्चान्तादेशः॥ राजकीयं। पर्वताच्च। छः स्यात्। प
र्वतीयः॥ विभाषा मनुष्ये। अमनुष्ये वाच्ये पर्वते अणिति स्यात्। पार्वतं फलं। भवतष्ठक्छसौ।
स्य। भावत्कं। सिति च। पूर्वपदसंज्ञं स्यात्। ततः पदसंज्ञत्वाद्विकायामसंज्ञाया बाधात्। फ
तां जश्त्वं। भवदीयं। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च। चा[illegible]छः। अमीन्यतरस्याम णिचि। तस्मिन्न
लि च युष्माकास्माकौ। स्तातक्कि क्लि ति च्वेनो त्वत्था॥ तवकममकावेकवचने। तावकीनं। ता

ध्रु २

सप. १११ कं। त्वहीयां। एवं पौर्णमाकीणा दि। सौवरिकादौ ऋतुकिः। काशिकी काशिकेत्यादि रुमयो
१११ क्तिः। अर्धघत। अर्द्धं। दिकमवं पदाठश्चा। अर्धी ठञ्। यतो स्यातां। पौर्वी र्धिकं दवीर्द्धं। मसा
111 नाः॥ स्वामसमः आदेश्चेति॥ आदिमः। संतपश्चादन्तुष्योऽडु मङ्क्तिः। पञ्चमः। कालाठञ्। मा
सिकं। आह्निकं। लक्षणपापि काले वर्तमानादिष्यते। प्रास्थानिकं नैशिकं नैशं। प्रादोषि
कं प्रादोषमिति तुमययोक्तिः। संधिवेलाघृतुनक्षत्रेभ्यो ण्। साठ्णोपवादः। संधिवेलादिगी
णः। सांधिवेलं। अत्र संख्या प्रतिपत्त्रयोदशी चतुर्दश्यमास्या पौर्णमास्यः। संवत्सराः फलपर्व
लोरे वेष्वते ज्ये ष्ठं। पौषं। प्रावृषएण्यः। प्रावृषेण्यं। वर्षाभ्यष्ठक्। वार्षिकं। हेमन्ताच्छ
दसि ठञ्। क्तिः। सर्वत्राण च तलोपश्च। लः। प्रथमस्त्रेतलोपः। हैमन्तम्। हैमनं। हैम १११
न्तं। छन्दपीलेके लोपं चिरंप्रादुस्प्रगेऽव्ययेभ्यष्टघु लौ तुद्। सायंकालवाचिभ्यो व्य
ये भ्यः स्याताम्। लः स्वरजेतार्थाः। मान्तस्याव्ययत्वे नैव प्रापत्वादसंत्वन्तः। सायं। प्रादुष्प्रगे
प्रातर्पौ मांतत्वादिकं निपातितं। प्रगेतनं। दिवातनं। दोषातनं। प्राग्गादयो व्ययाश्च पि

संतीति। प्राह्णनादि। श्वस्तनं। श्वसस्तुट्‌ठञ् तस्मात्तुडागमश्च। शौवस्तिकं। श्वस्तस्याप्युक्तिः॥
तत्रजातः॥ शैषिकाः प्रत्ययानिर्दिष्टाः। इदानींतेषामर्थाः समर्थ[illegible]विभक्तयश्च निर्दिश्यन्ते।
सप्तम्यंताज्जातार्थेऽणादयो घादयश्च यथाविधानं स्युः। माथुरः॥ राष्ट्रियः॥ उत्सादिभ्योऽञ्। प्राग्दी
व्यतीयेष्वर्थेषु स्यात्। पृथिव्या ञाञाविति स्त्रीप्रत्यये विशेषः॥ देवस्य यञञाविति॥ स्त्रीजा
दिप्रत्ययप्रसंगेऽणोऽपि दिति॥ औत्सः। औदपानः। पा[illegible]र्थिवा। पार्थिवी। दैव्यं। दैवं। ग्रामं॥ प्रावृ
षष्ठप॥ जातार्थेऽणापवादः। पः स्वरार्थः। प्रावृषिकः। स्त्र। विशाखाफल्गुण्यादेर्जातार्थे स्वा
णो लुक ठक्तिः। कृतलब्धक्रीतकुशलाः। एष्वर्थेषु सप्तम्यंताद्यथाविहितं स्यात्॥ माथुरं॥
काशिका। कालात्साधुपुष्यत्पच्यमानेषु। स्र। उप्तेच॥ स्र। सप्तम्यंताद्यथा स्यात्॥ शरदिप
च्यंते शारदाः शालयः॥ पुष्यदिति शात्रं ते। शिशिरं साधु शैशिरं कामः॥ वसंते बुञ्च्यन्ति वासं

रूप॰

ताः । दृ मंते उप्यं ते ३ दे मनाः । तत्र भवः ॥ सत्ता स कार्थी नतु जन्मा प्याथुर ः रा छ्रियः पौंस्नः श्रौत्सः ॥
अव्ययानां भमात्रे टिलोप इष्यते सायं प्रातिकाद्यर्थं ॥ शाश्वतिका दौ नेष्यते । दिगादिभ्यो यत् ॥
भवार्थे स्यात् । शरीरावयवाच्चादि श्यं अत्र वर्षिर हस्या याम्य वंश्य यूथ्यादि । दंत्यं । उरस्यं । हलो
यमां यमि लोपः । हलः परेषां वा स्यात् । आत्मभव मात्स्यं । आदेप कोद्दे प वास्ते प्यादिषु ठञ्‌ उक्तिः ॥
सर्वत्र स्वर लोप यात् । प्रथम स्त्रे तल्लो प्रदि तमोत्कार । हैमनं । हैमनं तां ठञ्‌ मीसके । सामंयिरं अ
केप जे व्ययेभ्यष्टयु ट्युलौ तुट् च । सायादेः कालवाचि भ्यश्चा व्ययेभ्यः स्यात् । लः स्वर न्ते दार्थः । सांतव्या
तयेल चैव प्राल्हाद यं च मंताः सायः प्रा कृपन्नो प्रातरर्थौ मांतलादि कं निपातितं । प्रमेत नंदिवातन
[illegible] वत्तिनाभेरधः । खड्गे कौक्षेयकोक्तिः ॥ कोशवक्त्रे कोशेयोक्तिः ॥ ग्रीवाभ्योण्
च्च । वहु वच न मा र्थ चा त्‌ ठञ्‌ । ग्रैवं । ग्रैवेयं । ग्रैवेयकमलंकारे कर्णिकावललाटिका । जिह्वामू ११२
लांगुले च्छः ॥ त्वः । अंगुलीयं वर्गान्ताच्च । त्वः । कवर्गीयः ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां । त्वः । वर्णादन्य

त्रेत्यर्थः पद्मेछः । मित्रवर्गादिग । अंतःपूर्वपदाट्ठञ् । अध्ययीनात्वात्स्यात् । आंतर्गेहिकः ॥
अध्यात्मादिभ्यश्चेति । अनुशतिकपारलौकिकादयः । मुखतः पार्श्वतसो मुखतीय पार्श्वती
यौ क्तिः । छंदसो यदणौ । सू० । छंदस्यः छांदसः ॥ तत आगतः । सू० । माथुरः । ठगायस्थाने
भ्यः । सू० । शौल्कशालिकः आपणिकः ॥ परत्वाद्वुञस्यापवादः ॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ् । ताभ्यो
संबंधेभ्यः आगत इत्यर्थः । आचार्यादागतं । वित्तादिआचार्यकं । पैतामहकं । मातुलकं । ऋतष्ठञ्
। सू० । वुञोपवादः । हौतृकं । मातृकं । पितुर्यच्च । सू० । भ्रा० । पित्र्यं । पैतृकं । प्रभवति । सू० । ततः
प्रभवतीत्यर्थे यथास्यात् ॥ हैमवती गंगा । विदूराञ्ञ्यः । सू० । वैदूर्यः । तत इत्यनुवृत्तिरविनु
प्रभवद् इत्युक्तेः ॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे ॥ द्वितीयान्ता यथास्यात् ॥ भारतं । द्वंद्वाच्छस्योक्तिः ।
आभुवः प्रभवद् इत्युक्तेः ॥ सोऽस्य निवासः । सू० । माथुरः । तेन प्रोक्तं । सू० । पाणिनं । पाणिनीयं । तदधीत इति
किरातार्जुनीयं ॥

रू.प. विग्रहे णिलते। त्रोक्रालुक्। देतेंऽथे प्रत्ययां तालद धीते वेँ वेत्यनयो रुत्यन्नस्य स्यात भाद्रः
पाणिनीयाः। स्वरविशेषः। कृते ग्रंथे। पथाविहितं स्यात्। वाररुचाः श्लोकाः। कुलालादिभ्यो
वुञ्। तेन कृतमित्यर्थे स्यात्। कौलालकं पात्रं। एवं द्विपकं ज्ञानं। तस्येदं। स्त्। नौमं। राष्ट्रियं। शाली
यं। ।सोर्वं के वित्वीयस्वकीयावपीह। ति। इतोऽपि नपत्यो। अणिप्रकृत्या स्यात्। मेधाविन्
इदं मैधाविनं। मेधावः। पुत्रः संयोगादिश्वा। अपत्येपि प्रकृत्या स्यात्॥ अन्। अनंतं वतथा स्यात्॥
आश्विना व मपत्यं वा। आश्विनं पीत्रः पेवनं। नमस्त्वांपत्ये वर्मणः। मघवांपत्यार्थे णि
प्रकृत्या न स्यात्॥ सौदामनं वस्त्रं। सौदामः कुमारः। वर्मण्वड्डीनाद्वाक्वर्मणः कुमारः॥
श्वन इदं शौवनं मांसं। रथाघत्॥ स्नारथ्यं। द्वंद्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः। मैथुनिको विवाह ११३
संबंधः। तस्मिन्वैरवत्वाख्यात तस्येदमर्थे स्यात अयं त्रीस्वभावः॥ काकोलूकिका। अग्निमरुद्
जिका। दैवासुरमित्यादावणेवेभ्यतो। ऽस्य प्रत्ययांतं छांदोग्यं तद्धर्मान्नाययो मतं॥ ॥पूर्णि

शेषाद्विकारः॥ ॥तस्य विकारः॥ स्त्रात्रास्मिन्नखिलकः॥ मार्त्तिकः। अश्मनो विकारे टिलो पद्दति।
वर्मणः कोश इति। आश्मं। पात्रं। आश्मनो राशिः॥ चार्मः कोशः चार्मणः; पाशाः। त्रपुजतुनोः
षुक्॥ अन्यस्यापि षुग्गमकः। त्रापुषो वलयः। अवपवेवमाण्योपाणिवृद्धेस्यः। वाद्विकारेव यथा
विहितं स्यात्। केयम्भिषिदृणो पवाद स्यात्स्वरुक्तिः। स्वरमात्रोपयोगिनी तुपेक्षिता। मयड्वैतयो
र्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥ एतयोरिति विकारावयवयोर्वा स्यात्। तत्र प्राण्यादिभ्यो द्वयोरर्थ
योः अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे। कापोतं। कपोतमयं। दौर्वं दूर्वामयं। वैल्वं विल्वमयं। लौहं लोह
मयं। भस्ममयं। भक्ष्यादौ मयपले वारणान्मौद्गः सूपः। कार्पासं वासः॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ वृद्ध
संज्ञेभ्यः शरादिभ्यश्च। आम्रमयं। शरमयं। गोश्च पुरीषे॥ अत्रैव मयट् स्यात्। गोमयं। गोपयः
सोर्यत्॥ स्त्री। गव्यं। पयस्यं। उष्ट्राद्वुञ्॥ स्त्री। औष्ट्रकं [illegible] मांसं। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगान्तरविशि
ष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायादुष्ट्र्याः क्षीरं औष्ट्रकं॥ एण्या ढञ्॥ स्त्री। ऐणेयं॥ स्त्रीनिर्देशादेणस्य

रू॰प॰ णं। फले लुक्। विकारार्थस्य प्रत्ययस्य स्यात्। लुक्तद्धितलुकि। स्त्र्या। आमलकं। बदरं। स्त्रत्वादि
त्येण्। ल्लुकोपवादः। नैयग्रोधं। न्यग्रोधस्य विकेर्वलस्य वृद्धिर्न स्यात्। पूर्वं ऐक्यात् केवलो
क्रन्मी ग्रोधमूलं। नैयग्रोधं गुद्दात्मत्व्यवाहिता न्विवर्वेणद्वं। जंबा वा। अप्रत्यौपत्ते लुक्। लुब्वायु
।।५ क्रवक्तावेविशेषः। जांबवं फलं। लुकि णं द्यार्थं वा विलाक्षूत्वः। जंबु जंबुनी। लुपि जंबूः फलं। हरी
तक्यादिसय्व। लुप्स्यात्। अत्र द्राक्षाकोशातकीकंटकारिकाद्याः हरीतक्यादिषु वचनं स्यपु
कवद्भावो। [redacted]। हरीतक्याः फलानि। फलपाकान्ते त्यस्य लुविति। व्रीहयः मुद्गाः। पुष्पफलन्
लेषु वहुलमिति। मल्लिकाक्रमुकः विदार्याः मूलं विदारी। पुष्पे क्त्वीवपि पाटला। प्राग्वह
तेष्ठक्। अधिकारोयं। आहत्यर्थे प्रावृत्तिकादेः। ष्ठच्सर्थे सोस्यातिकादेर्गणस्यार्थे पारदारि ११४
कादेरुक्कि।। तेनदीव्यति खनति जयति जितं। साक्षतिको राजा।। हालिकः। आक्षिको चूर्तः।।
अक्षैर्जितं द्रव्यमाक्षिकं। कारणमितीपापाप्रवग्रहणं तदेवदन्तेनजितमिताक्षो नभवति। सं

[redacted] ।५ तद्धिते ५

स्कृतं। तृतीयांतात्स्यात्। मारिचिकं। तरति। तथा स्यात्। तार्पलिकः। दौडुकः। नौद्व्यचष्ठन्। स्या॥
नाविका। कुंभिका। चरति। तथा स्यात्। शाकटिकः। व्यावहारिकः। वेतनादिभ्यो जीवति। तृतीयां-
तेभ्यः स्यात्। वैतनिकः। वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। स्त्। वस्नो मूल्यं वस्निकः। क्रयविक्रयात्सम-
लाच्च प्रत्येकं वा यन्निष्यते। आयुधाच्छ वा। स्त्। चाट्ठन्। आयुधीयः आयुधिकः॥ भावार्थकृदं-
तान्निर्वृत्तमित्यर्थे इमनिति। पाकिमं फलं। चूर्णिमान्निध्यिः। संसृष्टे। स्त्। गौडिकं। लवणाल्लुक्।
स्त्। लवणः पकान्नः। ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते। एभ्यष्ठिव्यः स्यात्। साहसिकः। द्वितीयांतेभ्यो
चीपानुलोमानुकूलेभ्यस्तथा प्रतीपादिभ्यश्चेभ्यः परिमुखं परिपार्श्वाभ्यां चाच्चोक्तिः। पा-
रिमुखिकः। संमुखं वर्तत इत्यर्थः। अन्वीपशब्दोऽनुकूलार्थः। प्रयच्छति गर्ह्यं। स्त्। गर्ह्ये चे-
भवतीत्यर्थः। द्वैगुणिकः। द्विगुणार्थं मूलद्रव्यं द्विगुणेन शब्देन लक्ष्यते। वृद्धेर्वृधुषिभावो व-
क्तव्यः। वार्धुषिकः। रक्षति॥ स्त्। कैदारिकः। धर्मं चरति। स्त्। धार्मिकः। अधर्माच्चेति। तदस्य

२५० पाएयं। प्रथमांताद्धिके तन्मवा विनः स्यात्। आपूपिकः॥ शिल्पं। स्त्र। मार्दंगिकः। मृदंगेन तद्वा
दनं लक्ष्यते। प्रहरणं। स्त्र। धानुष्कः॥ शक्तियष्ट्योरीकक्। स्त्र। अस्यास्तीत्यर्थः। शाक्तीकः। आस्तिना
स्तिदिष्टं मतिः। एवं मतिरस्येत्यर्थेष्वसः स्यात्। आस्तिक नास्तिको परलोकविषय एव वेद्यते। दैष्टि
कः प्रमाणानुसारी। शीलं। स्त्र। कारुणिकः॥ छत्रादिभ्यो णः। स्त्र। छात्रः। गुरुं प्रति छत्रवद्वर्तनं छ
त्रशब्देन लक्ष्यते। तापसः॥ चुरात्र गणे निपातिता। तच्छीलः चौरैः चौरस्तपवायुष्वंतः। तत्रानियु
क्तः॥ स्त्र। दौवारिकः॥ शौल्किकः। अध्यायिन्यदेशकालात्। निषिद्धदेशकालवाचकात्सप्तम्यं
ता दक्षेतरिकास्मे स्यात्। वाग्व्यधिकः॥ आर्गंध्यायिकः॥ साग्निताधत्। अश्विकारस्तत्रं।
तद्दृतिरथयुगं प्रासंगं। स्यात्त्रेतिस्माद्दृश्येतदिति द्वितीया। प्रासंग्यो भरः भाराकर्णेण
तद्दृतिरथयुगं प्रासंगं। ... धूर्यः। धौरेयः। खः। सर्वधुरात्। स्त्र॥ सर्वधुरीणः। ए ११५
पयुग्मांतर वोढा। धुरोयत्। ढकौ। स्त्र। धुर्यः। धौरेयः। एकधुरीणः एकधुरः। शाकटाद्। स्त्र। शाकटः। हल
कधुराल्लुकः। वाल्पहे खश्रवणे।

115

सीराट्ठक्।। सू।। सैरिकः।। वशंगतः।। सू।। वश्यः।। विध्यत्यर्थे योक्तिः।। सू।। ऊनत्वाः कंटकाः। पद्याः शार्क-
राः। पद्यत्पतदर्थे। पादस्य पद देशः स्यात्तापद मक्तिन्नृष्यं। सू। हृद्यं शक्यमित्यर्थः।। पद्यः। पंथ्याः।
तार्थ्यो हीनान्यबंध्यस्मत्यादेर्युक्तिः। धर्मपथ्यर्थन्याय्यादनपेते। सू। पथ्यं न्याय्यं हृदयस्य प्रियः।।
।सू। हृद्यः। तत्र साधुः।। सू। कर्मण्यः। ये वाभावकर्मणोः। अनम कृत्स्या स्यात्। अस्ता व इत्याद्युक्तेः।
राज्यं। शारण्यः।। प्रतिजनादिभ्यः खञ्।। सू। जनं जनं प्रति साधुः। प्रातिजनीनः। अत्र सांयुगीनसा-
र्वजनीन एवं द्वसंयुगीनादयः।। परिषदो ण्यः।। सू। पारिषद्यः। पारिषदोऽपीष्यते। वैतंडिकसांप्रा-
मिकादीनां चोक्तिः।। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।। सू। पाथेयं। स्वापतेयं धनं।। सभाया यः।।
।सू। सभ्यः।। ढश्छंदसि।। सू। सभेयो युवास्य।। शिवशमरिष्टस्य करे।। सू। करोतीति करः।।
।सू। सभ्यः।। ढश्छंदसि।। सू। सभेयो ... स्तातिल् प्रत्ययः स्यात्।। शंतातिः। अरिष्टमविनाशः।। शाम्यितार्थे स-
तत्रार्थे त्रिभ्य एतेभ्यस्तातिल् ... ताथे सती र्थ्यस्य भ कार्थे स यथ्या दीनां चोक्तिः। प्राक्क्रीता-
मा ... दर्थ्यसो दृथ्यस र्थ्यात्

ज १

तो १

म०

छः॥ स्त्री। उगवादिभ्यो यत्। स्त्री। उवर्णान्ते गवादिभ्यश्च छविषये स्यात्। विनाशाद्द् विरस्या
दिभ्यः॥ हविर्वा विभ्यश्चामिक्षा पुरोडाशादिभ्यः॥ तस्मै हितं। स्त्री। वृक्षीयो गोधुक्। पशव्यं। गव्यं॥
आमिक्ष्यं दधि। आमिक्षीयं वा॥ शरीरावयवाद्यत्। स्त्री। वस्तुत्यं। रथ्या। वृष्यं ब्रह्मण्ये सार्वे सर्वीय्य
116 एणं चो क्तिः॥ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥ स्त्री। आत्मनीनं। आत्माध्वानो खे। प्रकृत्यास्या
त्। आत्मन्निर्दृशात्तरपदस्य समस्तस्य द्योतनाय। विश्वजनीनं। स्वजनोगीनं। सर्वजनाट्ठञ्खौ च। सा
र्वजनिकः सर्वजनीनः॥ महाजनाट्ठञिति। माहाजनिकः॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। विकृतिवा
चिभ्यः स्यात् तदर्थायां प्रकृतौ। लक्ष्यं वा व्याप्यां अङ्गारीयं काष्ठं। शकट्यो। अष्टव्यो गोधूमाः। चर्मणो
ञ्॥ तद्धि कृतेः स्यात् वारत्रं चर्म। औपानह्यो क्तिः॥ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। अर्थद्वये नि
स्यात् प्रतिमी पाशिला। प्रासादीपादन्नि॥ प्राग्वतेष्ठञ्॥ स्त्री। परिषायाष्ठञ्। ठञ्विषये स्या ११६
ता। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्॥ आम्निकाहोकाऽऽ अर्हान्निषर्येनु गोपुच्छादि

ग्यो ३ द ३

वर्णस्य षट्कं स्यात्। गोपुच्छादिभ्यष्ठक् ठञेवा स्वरविशेषः। असमासे निष्कादिभ्यः। आर्हीयेषष्ठे
षु ठक् स्यात्। अत्र पणमाषपादादयः। शताच्च ठन्यतावशते। शतेन कार्त्स्ये वस्त्रं प्राणः कनेवमव
ते। शतकं शतं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। तंतायाः शदंतायाश्च वर्जनात् प्रतिकः। पंचा
शत्काः। इतेः कनेवंप्यते। कतिकाः। बहुगणवतुडति संख्या। बहुगणौ शब्दौ वतुडतौ तंताश्च संख्या
संज्ञाः। वतोरिड्वा। वत्वंतात्कन इड्वा स्यात्। तावतिकाः। तावकाः।। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन संज्ञायां।
ल्लः। संज्ञायां तु कनेवेष्यते। विंशकः। डिति। तिशब्दस्य लोपः स्यात्। आहत्स्रोल्वणठञि। आर्हीयाः
प्रत्यया निर्दिष्टाः। इदानीमर्था निर्दिश्यन्ते। तेन क्रीतं। सू। प्रास्थिकं। मौद्गिकं। नैष्किकं। शति
कं शत्यं। पंचकं। तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ। सू।। साहस्त्रं। राजदर्शनं।। चक्षुस्पंदनं वा। वा
तादिभ्यः। शमनकोपनयोरिति। वातिकं। सांनिपातिकं।। गोद्व्यचोः संख्यापरिमाणाश्वा
दृष्टं। अश्वादिगणः। संख्यादिवर्णे द्व्यचो गोशब्दाद्व्यचि निमित्तार्थे स्यात्।। चक्रम्यः प्रशस्यः।

रु.प.
११२
117

पुत्रो छुको वा घृतः पुत्रीयः। पुत्र्यः। सर्वस्मिन्नपि पृथिव्यां प्रमाणौ। तत्र स्यातां तस्येश्वरः॥
अत्र तस्यां तौ स्यातां। तत्र विदित इति वा। तस्यां तौ स्यातां। सर्वलोकलोकात् ठञ्। विदितार्थे
स्यातां तस्य वापः॥ अत्र यथा स्यात् प्रास्थिकं क्षेत्रं। तदस्मिन्वृद्ध्याय लाभ शुल्कोपदा दीयते॥
प्रथमांते भ्यो वृद्ध्यादिवाचिभ्योऽस्मिन्नर्थे यथा स्यात् दीयते चेत्यस्मिन्नर्थे। आपः करः। उपदोपा
यनं। अस्ति स्त्रीति पुंवत्कणं। पंचकोवनीय। वद्र सर्वथं वंशा भारादिभ्य ष्ठकि। वंश भारिकः। सौ
सों शवतत्तपः। पंचकं। तदस्य परिमाणं। छ। जास्थिकामुजः। आशीतिको वृद्धः। तदर्ह
ति। छ। शतं शतिको वाविप्रः। पारिषेपीवुरी। छेदादिभ्यो नित्यं। नित्यमर्हतीत्यर्थे स्यात्। छै
दिकः। अत्र नेदञ्छेदनं तर्षसंप्रयोग विप्रकर्ष दोषप्रेषण संप्रश्न विराग विरंगाः। शीर्षच्छे
दाद्यच्च॥ वा यथाविहितं स्यात्॥ शीर्षच्छेद्यः। शीर्षच्छेदिकः। दंडादिभ्यो यः। त्वाश्व त्रव्य ११२
कश्यप मधुपर्क्यां याम्नायाः। कडङ्गरदक्षिणाच्छ वा। त्वाप्रकृति प्रत्ययोर्विभक्तिनि

रा

र्द्दे शः चाद्यः। वुसमर्हतीति कडंगरीयोगोः। कर्द्दंगर्यो वा। पद्दिपस्योक्तिः। आर्हीयाः ४
प्र॒र्णीः। द्विगोः परेषामार्हीयाणां लुक उक्तिः। स हलस्तु वर्णाभ्यां। द्वित्रि वा हुस्तुकी च निष्का
द्यांतदुक्तिः। द्रशनस्यं। पंच निष्कं। द्विसहस्रं। द्विसाहस्रं वा। द्विसुवर्णं। द्वितीवर्णिकं
वा। वहुनिष्कं वहुनैष्किकं वा। उत्तरपदे वृद्धिर्विकल्पते। संशयमापन्नः। सांशयिकः। शयि
कः। यपः। क्रन्नः। गच्छत्यर्थे स्यात्। पथिकः। षित्वात् ङीष्। पथिकी। पंथा णनि
कः। प्रत्ययनिर्द्देशः। गतेर्नित्यत्वविवक्षायां णः स्यात्। पंथादेशश्च।
त्वं। सूत्रविभक्तिकः। प्रत्ययनिर्द्देशः। गतेर्नित्यत्वविवक्षायां णः स्यात्। आद्धिकारस्तत्रं।
पांथः। पांथा स्त्री। तत्र कुशलः पथः। वुक्प्रत्ययः। पथकः। कालात्। आद्धिकारस्त्वंति
न विर्वितं। अत्रार्थे कालवाचिनः यथाविहितं स्यात्। आह्निकः। मासिकः। त्रैमासिकं।
तमधीष्टो भृतो भूतो भावी। सा च संततसंयोगे द्वितीया। कर्मीयसानि युक्तो धीष्टः। भृ
तः पोषणार्थो मासिकः। सिको गुरुः भृतो व्याधि कृत सर्वो वा। मासाद्धुपासि यतश्चो।

२५० स्मा व पसी त्यस्यसा मर्थ्या न्द्रुतो मा वी त्यैंषो रे वार्थ्य यो:। द्वितीर्य त्। मासं ता त्स्यात्। मा
स्य: मासीनः कुमारः। द्विमास्यः। षाण्मासाण्ण्यश्चा ल्लो। चा ख्यत। षाण्मास्यः। षण्मास्यः। ठञ्
118 पी ते वे। निर्वृत्ता द्यर्थे षुसि वत्सरांत नां द्विसां वसरि कादेरूक्तिः। वर्षाल्लुक्। द्विगो:
स्यात्। चाहृत्वे ज्तोः ष्व वण मपि। द्विवार्षिकादि। चित्तवति नित्यं। लुक स्यात्। द्विवर्षो
वत्सः। ते न परिजय्य लभ्य कार्य सुकरं। अत्र कालाद्धञ् स्यात्। मासिकः मासेन प
रिजय्यः। शक्य ते जेतुं शत्रुः। चतुर्मासा न्नत्र भवे यज्ञादौ ण्यस्योक्तिः। चातुर्मास्यं ब्र
तादि। [illegible] तश्चरतीत्यर्थे ठञ्। चातुर्मासिकस्येनं तस्य चातुर्मासि नश्चोक्तिः। तत्र च दी
यते कार्यं भववत्। दीयत इत्यर्थे कार्य मित्यर्थे च भवार्थवत्प्रत्ययाः स्युः। मासि
कं। प्रावृषेण्यं। हैमनं॥ ॥ ठञः कालाधिकारः॥ ॥ तस्य वंदद्दिणांय ज्ञाख्येभ्यः। ११८
स्त्। प्राप्तिश्चेमिकौ॥ संपादिनि ति न शोभित्यर्थे स्यात्। चांदनिकं वपुः। समय

स्तदस्य प्राप्तं। प्रथमान्तात्स्यात्तस्मिन्नु शब्दाच्छ्रेष्ठं भवति। सामयिकं। काकाद्युतं। का
लं शीतं। नीयाघाः। समानाना सवर्णप्रत्ययोः फोडीनं। तदस्य सम्बद्धे स्यात्।
औत्सविको व्ययः। अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ स्तः। अनुगोलादनीयग्रह प्रवेशनीयाघाः॥
समायनासवर्णपदता। सः। व्रतसमापनीयं। सः। गोदिभ्यो यदिति। अत्र यशस्यादिः।
तस्य भावस्त्वतलौ। स्तः। भावः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं। गोत्वं। गोता। तल स्त्रीस्वभावः। पृथ्वा
दिभ्य इमनिज्वा। स्तः। अयं पुंस्वभावः। पक्षे व रूपमाणअणादयो ऽपि स्वविषये भवन्ति। टेः। स्तः। इष्ठनइ
मनिच्छ ईयस्सु च प्रत्ययेषु लोपः स्यात्। र ऋतो हलादेर्लघोः। रादेशो लघोर्ऋत स्तेषु स्यात्। पृथुम
दुपृशकृशपरिवृढदृढानां ष्णामेव रत्वमिष्यते। प्रथिमा। कृशिमा। लघिमा। पृथुत्वं पृथुता।
॥ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः॥ स्तः। इष्ठेमेयस्सु लुप्यत इति शेषः।
स्थविमा। दविमा। इतरे पृथ्वादिषु न पठ्यन्ते। प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दा

वृ

स्तप० रकाणां प्रस्थस्फावर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः। इष्ठादिषु स्युः। प्रकृत्यैकाच्। इष्ठादिषु टिलोपं
११८ प्रतिस्यात्। प्रेमा। वरिमा। गरिमा। बंहिमा। द्राघिमा। अत्राप्येत एव। पृथ्वादिषु। वहोर्लोपो भूच बहोः।
119 बॉप रस्येष्ठादेर्लोपः स्यात्। बहोः स्थाने भूः स्यात्। आदेः परस्य। भूमा। वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च।
ल्व। घादिपत्नि वृ शौक्ल्यं। शुक्लत्वं। कार्ष्ण्यं कृष्णिमा। कृष्णत्वं। दार्ढ्यं द्रढिमा। दृढत्वं। दृढादिरा
त्वितादयः॥ तेभ्योऽन्यतः स्वजातवत्। स्त्रीपुंवद्भावः॥ औचिती। औचित्यं। आनुपूर्वी। वैदग्धी। गुणवच
न ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। क्रियायां भावे च ष्यञ् स्यात्। जाड्यं। मौढ्यं। ब्राह्मण्यादिषु प्रभूतस्य कु
शल चपल निपुण पिशुन राजादयः॥ दौत्यं। चातुर्वर्ण्यादेः स्वार्थे इति। बलुर्वैदस्योः पर्येद्वृद्धि
रिति। चातुर्वैद्यं। अत्र चैलोक्योपम्यादयः॥ सेनाद्यन्तलोपश्च। ...। संयमावक्रियायोर्यस्यात्॥
सख्युर्यः। सख्यं। दूतवणिग्भ्यां च इति। दूत्यम्। वाणिज्यम्॥ कपिज्ञात्योर्ढक्। कापेयं। ज्ञातेयम्॥ पत्यन्तपु ११८
रोहितादिभ्यो यक्। सैनापत्यं। राज्यं। प्राणभृज्जाति वयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ञ। मुखनासिकास्यां

संचरति वायुर्येषां तन्नाडीति वाचि स्यो वमो वालिस्फठ जात्वादेश्वसमात। ओष्ठौ कोमारं। होत्रं श्र
छावाकीयादौ छसो क्तिः। ब्रात्नणाशंसीय। रूपनांतकुवा दस्योण। ह्लाद्वेहायनं। निपुशकु ए।३
शलादीनाम त्रापिपाठ॥ श्रैत्रियस्य पलो पश्चेति। श्रोत्रे। हगंता बलखुर्द्वीत्। ना वक्रियपोरस्मा
त॥ शो वंजोरवं॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। ह्लहैरघुशद्वेषंसात्त्वर्ष्वमप्रोत्तमं॥ रामणीय
कं॥ ग्माबाच्छीकं। साहायकं। साहाय्यं पालेको। द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च द्वंद्वात् स्त्री स्वभावः॥ शैष्ण्रा
पाध्यापिका। मानोज्ञकं॥ अचाडूछान्त स्त्रोदयः। ह्याद्वापांगो नवरणभ्यां वुञ्छक्ति॥ सवद्धी
स्वभावः। गार्गिकयागर्विनः॥ काठिकामाश्रितः। शेवास्त्वादयः पंठ स्वभावा॥ नञ्स्तभ्यामि
मनिसादिभिश्च सहत्वननोः समावेशोक्तिः। स्त्रैणं। स्त्री त्वं। पुष्टु त्वं। पुत्कृतामनोज्ञता। नञ्स्त
न्नो पर्त्तीवधी। वान्यानां भवने द्रोत्रैरवञ्। ह्ल। भवं। सप्तेति भवनं॥ भो हीनं॥ ब्रीहिशालोर्ढ
क्। ह्लत्र। ब्रैहेयं। यव यव कषष्ठिका घत॥ ह्ल। यवकोगीष्ठ शालिः। पवकां। तिलोद्भ्योप

१० स्यत्य तुरुत्तिस्तदास्मि न्नितेयादि तद्दूप।।एदद्वं भावृ द्धं पमाणप वे घ्यते उउद्व यसं ना नुदवृं
स्य मा त्रांपु नुष तास्ति भ्यां म एवृ।स्रू। वाद्व यस जादपः। यो तुष जलं। द्विप्र था।१

रूप. प तब्नो तुक्ति।। मा ष्यं मावी णं। तत्सं र्वो दः प ष्यं गकर्मपत्र पा त्रं मा प्नोति। सर्व्व पूर्व्वा लघ्यादेस्तं
२० प्नो तील र्थे सः स्यात।। सर्व्वपधीतः पत्रे वाहनं। मा प्रपदं प्रा प्नोति। स्रू। मा प्रपदीनः पटः।। मन्तृपूर्वी व३
१२० लर्थे सर्व्वाङ्गीन स्तो क्तिः। परोवरपरंपरपुत्र पौत्र मनु भवति।। स्रू त्र।। पुत्र पौ त्रीणमश्नुतः। परे वाँ
ने वेलाद्दि वं द्दिस्मादेव निर्द्दे शाद्दाद्य योः सिद्धिः।। अवारपाराल्पकानुकामं गा मी।। स्रू। अलंतीनः
। अवं का मीनः।। आघा त्नम त्ता च्छत्ता द्विपरी ता ख्वे ष्पते। अध्व नो पत्त्वो।। अलं गा मी त्नर्थे स्यातां।।
अ प्प मित्रा च्छवा। स्रू। बाध्य तश्वो। गो ष्टा त्व ञ भूत पूर्व्वे। स्रू।। शा लीन को पी ने अध्र्ष्टा का
र्थयोः। स्रोनि पात्यते हे ष्यं गवी नं सं ज्ञायां।। ... जो दो हो नुवस ङ्घे तस्मे पंत्रंज्ञा।। स्रू। प्रर्व्वदि
नार्थ सम्बंधं।। तेन वि तं श्च ञ्चु पञ्च पौ।। स्रू पा खरा यः। विपयाच्छेतो विद्या श्चु विद्याचणः। स्ने दे १२०
तेल जि ति।। स र्षपतैलं।। कर्मणि घटत इत्यर्थे कर्मठो क्तिः। तदस्य संजातं तारका दिभ्य इतच्।। स्रू।
तार कितं न भः।। आ चितः। भार्य्या दृ श्या णिन्वेष्यते।। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नमात्रचः। स्रू। तदै
र्घ्यं द्विप्रु नुष मित्या दौ लनु क्तिः। य १० द्य२

राद्देतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ यावान् ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ वतुप्स्यात् वस्य घ्यादेशः ॥ इदंकिमोरीश्की

कृते । यस्येति लोपः ॥ इयान् । कियान् ॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ संख्यायाः परिच्छे-

दे साच्चाल्पर्थोको वतुप् ॥ कति कियन्तो वा ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ अवयवे वर्तमानात्

संख्यायाः स्यात् ॥ पंच अवयवा अस्य पंचतयं ॥ तयपः ॥ यदिकौ ह्रित ये पिते वलाद्

ल्या हो समुदाय एवावकस्य समुदायविषयता ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ उभादुदात्तो नित्यं

स्ता । द्वयं द्वितयं वा उभयं ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ एकादशं शतं ॥ शतसहस्र

योरेवेष्यते ॥ शदन्तविंशतेश्च ॥ त्रिंशं शतं विंशं । एकविंशं । षट्त्रिंशत निस्मादे मलब्धीवेणा

वानिकीहः ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ संख्यायाः स्यात् । एकादशानां पूरणः एकादशः ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ डटो

मडागमः स्यात् ॥ पंचमो दशमः ॥ मट्कृते जादिलोपाभावाद् संज्ञायाः ॥ टिलोपस्य वाभावः ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां ॥ डटः स्यात् ॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥

श८ सिद५

रूप॰
१२१
121

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः॥ स्त्रा विंशतितमः। विंशो वा। त्रिंशत्तमः। त्रिंशो वा। एकषष्टितमः। एक
षष्टो वा। शततमः। द्विशततमः। सहस्रतमः। मासतमः। षष्टितमः। नवतितमः। षट्कतिक
तिपयचतुरां थुक्॥ इति परस्मात्। षष्ठः। कतिथः। थुक उकार इत्। चतुर्थः। चतुर्थं पतेर्वा यश्चतुर
लोपश्चेति॥ तुरीयः। तुर्यः। बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ स्त्रा डटि स्यात् पूगसंघयोरसंख्या
ऽदृमेव हापकं॥ डटोऽनावस्था। बहुतिथः। पूगतिथः। संघतिथः॥ वतोरिथुक्। तत्वंतस्य ड
टि स्यात्। यावतिथः॥ द्वेस्तीयः॥ स्त्रा डटोऽपवादः। त्रेः संप्रसारणं च॥ द्वितीयः। तृतीयः। तीयादी
कण्वार्थ इति॥ द्वैतीयीकः। तार्तीयीको भागः॥ विद्यायां नेष्यते॥ द्वितीया विद्या॥ इष्टादिभ्य
श्च॥ इष्टमनेनेत्यादावर्थे इनिः स्यात्। इष्टी। कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं॥ पठिती १२१
तर्की। सर्वेषु कृतमनेनेत्यादौ वस्तुनः पूर्वीत्यादि॥ कि॥ येनेराणोऽयनक॥ द्वितीयाद्दिनमावी
ज्वरादि। द्वितीयकः। चतुर्थकः। अलस्मानलसौ शीतकोष्णकौ विस्तारौ कन् उक्ति॥ तस्मा

स्ति १ ञा २ स्वा २ न ४ ने २ तु मतिं दाघ शंसाम्र नित्ययोग तिशाय ने।
ससर्गे स्त्री वि वक्षा या मवं तिम तु वा
देयः। १।

सन्त्रिंति मतुप्॥ अस्यास्मिन्नस्तीति तयोः स्यात्॥ मशं मादौ वपि मतुवादयष्ट ब्धंतेगो मान्॥
किं वान्॥ शमीवान् यशस्वान्। पवमान॥ कपः। तडित्वान्॥ तसौ मत्वर्थे। मत्वर्थीयप्रत्ययेन
सांतो न संज्ञौ स्यातां। तेन रुत्वजश्त्वयोरभावः। उदन्वानुदधौ वोल्लादंडा। दंडिकः। दंडवान्। व्याघ्र
वान्। पाचककानित्यादौ नेष्यते। व्रीह्यादिभ्यः। व्रीहिः मायी। शिखादिभ्यः मुखेष्यते। सरसादिभ्य
श्च। मतुवे वस्या त्यादेका चश्चेति। रसवान्॥ रूववान्। रसिकल्पश्चादिभ्यः पाठादि देसर्थे
का चतुः। प्रात्तिस्याद्यातोलजन्यतरस्यां॥ सामि श्याविदमश्ववसा। चूडालः। शिवालः। जंघालः। प
लेचूडावान्॥ प्राण्यंगादित्येव। तेनेह कीदा इनेन वतिमद्धीलः। त्विध्यादिपाटात। एवं पूका
लमहिकालादयः॥ वातत्योरुवेति॥ वातूलः। वातलो वा॥ फेनादिलवेस्त्रावल्लवा। फेनि
लः। फेनलः। लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलकः। लोमशः। रोमशः। पामना। देनाः। ल
क्ष्म्या अच्चेति। लक्ष्मीः रस्यास्त्रीति लक्ष्मणः। दंतस्य वचेति। दन्तुरः। छन्दसः। विद्रिलजद्दिलोर नितनौ।
न्निपात्यते। राजन्वान्सौराज्ये। सत्यस्मिन्पत्नो दकवान्। राजवान्। प्रतद्वा स्याता
श्रीह्यादिभ्यश्च। २।

रूप· ।सिलादविलञ्छ॥ सज्ञा भ्रष्टा र्थो ऽशक्ति स्तोपः। प्रान्तः वार्त्तः॥ तपः सहस्रा भ्यां विनिनौ। सूर्या स्याप्येव।
१२२ तपस्वी। तापसः। सहस्री। साहस्रः। ज्योत्स्नादिभ्यो ऽणिति। ज्योत्स्नः। तामिस्रः। सिकताशर्कराभ्यां च।
वा। आस्मात्। एवं शर्करादिः। दंत उन्नत उरच्। उँ [illegible] नौ सिलसिनि प्रतिनाधौ स्यातां। दंतुरः। ऊष
सुषि मुष्क मधोरः। सुस्तु षिष्कि दुं। तथा न सुषिरः। मुख कुंज नग पांडु पांसुभ्यश्चेति। कुंजो
दंतः। कुंजरो हस्ती। कच्छ्वादिभ्यश्चेति। कच्छुरः। केशाद्वोऽन्यतरस्यां। सु। केशवः। पक्षे केश्या
दयः। रथ्यिरस्योक्तिः। रजः कृष्यासुति परिषदो वलच्। सुपरिषद्वलो राजा। वले। सु। दीर्घः
सा तः॥ आसुतीवलो यज्वा। कृषीवलः। दंतशिखात्संज्ञायां। वलच्। स्यात्॥ दंतावलो हस्ती।
शिखावलो मयूरः। ज्योत्स्ना तमिस्रा शृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वल गोमिन्मलिन मलीमसाः।
तनिपात्यंते। लं गादिभ्य इलच्। सु। [illegible] चादि निठन् मतुपांलुदिलाः। उदरिलः। आमया पामेघा १२२
सिजो विनिः। सु। तपस्वी। जैशास्वी। सरस्वान्। निम्नाहो नेष्यते। मयावी। श्रीलाः। स्त्रिभु पाठांतर मायावी

मायिकः॥ आमयस्य दीर्घस्येति॥ आमयावी॥ फलबर्हाभ्यामिनजिति॥ फलिनः॥ दुनिरपा
तो फली॥ हृद्दयाद्वालुश्चेति॥ पक्षे इन्मादयः॥ हृद्दयालुः हृद्दयी॥ शीतोष्णतृप्रेभ्यो सहने सल्ल
ल हतह सर्वस्मा लुज्ञिति॥ तृपालुः॥ वाचोग्मिनिः॥ स्ना वाग्मी॥ गदुपमुख्यार्थे॥ मिनि स्म नक
तो वाङ्मि प्रापे॥ आलजाटच्चौ बहुभाषिणि॥ स्ना वाचालः कुत्सितं दृष्यते॥ अर्श आदिभ्यो
शा स्ना अर्शोरोगः तद्वान् अर्शसः पलितः॥ आकृतिगणोयं॥ हस्ताज्जातौ॥ दुनिः स्यात हस्ती॥
वर्णाद्ब्रह्मवारिणि॥ स्ना वर्णी॥ वातातीसाराभ्यां कुक्॥ आगमः स्यात॥ वातकी॥ पिशाचाच्च
ति॥ पिशाचकी॥ वलिमबुहिनयोरुक्तिः॥ ऊर्णापायुस॥ युसः पदं संज्ञार्थः॥ आनादेशः॥ सा
नुनासिकस्येतिष्यते॥ ऊर्णायुर्मेषः॥ केवलश्च अहंशुभमोर्युस्॥ आस्यामव्ययपासांस्या
त॥ अहंयुर्गर्ववान्॥ शुभंयुः कल्याणवान्॥ अत्र प्रकरणे प्रत्ययान्तरविषयेपि यथा
दर्शनं प्रत्तु विष्यते लिख्मवान्॥ लोमशवान्॥ सिकतावान्॥ पक्ष्यस्वान्॥ पाप्मपाशप्रा

रूप. १२३ नेपर्त्तमाना स्वार्थे स्यात् । एवं सत्यो मर्शं सापयामिति णान्तस्यापि कत्वमव्यवहारे न हीनोपा
रुकौपालिकपाशः ॥ एकादाकिनिचासहाये । स्यासालकन्लुकौ पकाकौ पकक्रं पकौ । म
123 तश्चवैवरट् । स्यासर्वधमाधेष्ट तः आख वरः इश्व वरः । अनुशापनेलम विष्टनो । णिजर्थे शादिदितानि प्र
प्र: अपमेघामतिशयेन पटुः पटुतमः पटिष्ठः । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । द्विर्वा विभ तनादीर्विलेअति
ज्युपपदे यस्माद्विनिर्दे विवक्षितस्तस्मिन्नुपपदे लिशपेव तमाना स्यातां । अयमनयोः शायन मीति
पटुतरः पटीयान् । अयमस्मात्पटुतरः पटीयान् ॥ अजादी गुणवचनादेव । किमाद्देव या
चनाञ्च स्यातां । पाचकतमः गंच्छतमः । अस्थशस्य स्थः । इष्ठेयसोः स्यातां । उपवातस्यस्या
ताम्रे ष्ठः श्रेयान् ज्येष्ठः । इ ह्रस्य वाज्यः स्यात् । प्रियस्थिरादेर्नावर्णादेशा विधातात्वर्णि १२३
पंसावदि । उमाहरीपमः । आकारादेशः स्यात् ॥ आदेः परस्य सा यात् ॥ इष्ठस्य पि द्भाव
तो । परस्यागमः स्यात् । इल्लोपापवादो । का इलेः स्थाने भूरादेशः स्यात् । इकारउच्चारण

र्थः । पचिष्ठः पचपाकः । स्वंतिक बाढयो र्नेदसाधौ । इष्ठेयसोः स्यातां वा सयोः कनन्य न्यार स्त्री ।
लनेदिष्ठः । साधिष्ठः । स्थौ रविहिलो पा सा धिष्ठः कनिष्ठः । पद्ये स्थूल दूर लादि नापुव राद स्य व
नोले प ऊकार स्य च गुणः । य वि ष्ठः अल्पिष्ठः । विन्मतो र्लुक् । इष्ठ इयसोः स्यातां त्व जिष्ठः ऽन्तऽखि
तमः । ओजिष्ठः धर्मवत् तमो वर्मिष्ठः । पापतमः पापिष्ठः । प्रशं साकां रूपप् ॥ त्या याज्ञिक रूपः । ई
पदसमाप्तौ कल्प देश्य देशीयरः । ईषदूनो विद्वान् नाम्नः । पिटुदेशीयः । स्वार्थिकाः प्रकृ
तेर्लिंगवचनानि वर्तन्ते न गुदुकल्पा द्राक्षा । तिङश्च । तमपरपोत्तपकल्पा दयो वक्तव्या मा एष्वा
कजेत तिशय नादि भुवन्नेमा नाम्नि ङीतात् स्त्रः । पचति तरां । पचति कल्पं । विभाषा सुपो बहु
च्पुरस्तात् । इषदसमाप्तौ वर्त्तमानाम्नाकस्मात् । मिङः नादप्राप्ते सुबहुच्छंदणं प्रत्ययः स्वार्थिका
रूस्त्रत्व न संज्ञां कृत्वा परस्त्रीत्व घिकारीतरं रूतं । ॥ तस्माच्च वा हापपुरस्ता दुक्तिः ॥ लघुर्बहुपट
र्नरः । पटुकल्प एव कल्पः । बहुगुडो द्राक्षा इत्यादौ विशेष्यालिंगता पीष्यते । प्रकारवचने जा

रूप
१२४
124

तौ। परास्तुपः स्यात्। तपट्। जातीयः। तज्जातीयः। अज्ञाते। अज्ञातविशेषे वर्तमानात्कः स्यात्। कुत्सिते
च। अनुकम्पायां। ह्रस्वे। ह्रस्वो वृक्षकः। कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः। ह्रस्वत्वे स्यात्। शुण्डारः। कलभस्य वत्सा
द्वयसोऽश्वाश्वजाते न्यूनत्वे ष्टरच उक्तिः। वत्सं डी वर्षाव सतरः। स्वत्वे स्यात्। शुण्डारः। कलभस्य व
त्सा द्वयसोऽश्वाश्वजाते न्यूनत्वे ष्टरच उक्तिः। वत्सं अश्वतरः। अल्पमपूर्वं नाम्नो मकच् प्राक्टेः।
अज्ञातादिषु वर्तमानान्नान्टेः प्राक्प्रत्ययः स्यात्। उच्चकैः। शनकैः। तूष्णींशीले तूष्णीकतक्तिः।
अमकारादिषु वर्जितेषु त्वं तस्य सर्वनाम्नष्टेः प्राग् कजिष्यते। अ सादृ ष्युत्सर्वनाममात्रस्य
टेः। सर्वके। त्वयका। त्वयकि। युवकयोः। युष्मका सुयुष्मकाभिः। तिङन्तस्य च तकि। जल्पत
कि। यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्। कतरो भवतोः श्रेत्रः। वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डत
मच्। किंयत्तदः स्यात्। परिप्रश्नोक्तिः प्रश्नार्थ एव किमः स्यात्। कतमो भवतां कठः। को
भवतां वेत्तदस्मात्तु न भवति। वा एकस्माद्विभाषये वक्ति द्विः। ए
कस्मात्। एकाच्च प्राचां। तौ स्यातां। एकतरः एकतमः। प्राचां ग्रहणं ... डार्थं। कुरा १२४

४

याछः॥ इवार्थे स्यात्। कुथा नीपा बुद्धिः॥ समासावतद्धिषया। तत्। इवार्थे विषयात्समासात्तु नरिवार्थ
विवक्षायां छः स्यात्। अस्मादेव ज्ञापकात् समासः॥ काकतालमनकाले तालपतनमिव वन्धेत्र स्य
कौरसमागमः॥ तालेकनकाकवघ इव काकतालीयं वृत्तं वधः॥ वीप्सायां दंडे द्वाने यमत्याक
वो स्यां पादशताभ्यां वुनन्तुकि॥ मव स्त्री स्वभावः॥ पादस्य बात्र पदो वा कि॥ द्विपदिका द्विशतिका॥
द्वाभ्यां मे व शतानमवडदोणं। आशिता मोजिताम्पावा यत्रतत्। आशितंगवीनं। कर्मणि शक्तो लंकर्मी
णः दिग्वर्ज्येच वाचोप्राचीन प्रतीचीनादयइलुकि॥ जातंतादवं श्रुति॥ स्तु। सर्वं विनी न क्रिस्त
त्रवर्त्तमानादिल्यर्थः॥ ब्राह्मणजातीयः॥ स्थातं तत्सं तुल्ये वर्त्तमानाद्विनाविति॥ पितृस्थानीयः॥
पितृस्थानीनो वा॥ तत्र कृतवचने मपट्। प्रकृतत्वेन प्राचुर्य्ये लस्यते। तमयुरोको स्यात्। अ
न्नमयो यज्ञः॥ प्रत्ययो वृद्धः॥ अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः॥ स्वार्थे स्यात्। पेतिह्यं। देवात
ल। ल। दैवता। भागरूप नामभ्यो धेयः इति। रूपधेयं। नवस्य नूलकृतनवीनानां पुराणे प्र

रू.प. लमतनयोउक्तिः । प्रकारादिभ्यश्चाख्याएस्यात । प्रज्ञापवप्रातः । द्विताादेवतयोर्द्वैतदैवतं । एवंवा
१२५ शिजयोस्खांडालराज्ञसवापसारदयः । इथुलपुगलादिभ्युलस्योक्तिः ॥ ठपामातृठकद्रूस्वस्थेति ।
125 औपयिकः । दंदेशवाकौवाचिकोक्तिः । देवतानामादर्थ्यपत्रा । ल् । पादार्घीभ्यांच । ल् ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥
ल् । अग्निदेवत्यं । पाद्यं । पाद्यः पदिलस्योभाष्यां । ज्ञौपलापस्येतिवेलस्यातिद्रूवञावः ॥ ङदक्षि
कन्न् । ल् । मन्विका । ससोप्रथंसायां । ल् । ङत्या । मत्स्या । ज्ञाह्लोऽज्ञातौ । टिलोपोनिपात्यते । अत्रा
ल्लोमुह्लेः । जातेर्वृद्धेर्नाह्मणः । कार्मतच्छील्ये । ल् । छत्रादिभ्योञः । नरस्तद्धितइतिसि
विवचनमण् कार्मिणिनाच्छीलकेणवन्तीतिज्ञापनार्थं ॥ तेनतापसीकर्मैवकार्मणं । स्वा
र्थिकोण् ॥ औपयेनवशीकरणेनढः । एत्याकदाद्भिनापनेत्वादिभ्योपादिभ्यनिपा
तनोक्तिः । ऽतररपदस्यचा । वृद्धिः स्यादिस्यविकारः । विविरप्यपसिध्यते ॥ तेनगुन्तुलाद्भव १२५
त्पैतामहं । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्यवा । संख्यायाः परस्यसंवत्सरस्यसंख्यावाचकस्य
चवृद्धिः स्यात ॥ द्विसांवत्सरिकः । अधीष्टोतद्धितः । ङ्कातमातिकः । वत्तिस्यामविव्याति ॥ ल्

ख्यापरस्य स्यात्। द्विवार्षिकः। जाताविन्यर्थे तु द्वैवार्षिकं॥ ग्रान्तसंख्यायाः परस्य परिमाणस्य हृदु
क्तिः। द्विनैष्किकः। हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। बाहुन्तरस्य च स्यात्। सुरसिंधौ वीरितो रसे च वा अ
नुशतिकादीनां चोभयपदवृद्धिः स्यात्॥ आनुशातिकं। आनुसांवत्सरिक पारस्त्रैणेय सार्वभौमाधिदै
विकाधिभौतिकचातुर्वैदिकाद्याः। लोकोत्तरपदस्य हृत्॥ अशीतौ च माशो वास्मिन्नुत्तरपदे ठक्ः। ख्या
ढौ परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा। अर्द्धस्य तु वेत्यर्थः। आर्द्धद्रौणिकं। अर्द्धवा। नातः परस्य।
मर्वेण मामाकुलका कारस्य निषिध्यते॥ आर्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धवा॥ ॥तद्धितमाला॥ ॥समर्थः
पदविधिः॥ ॥परिभाषेयं। यः कश्चित्पदसंबन्धी विधिः स समर्थपदविषयो ज्ञेयः। तेनेह न। त्रैरा
ज्ञो वितंसमनेति अत्र राजवितयोर्न समासः। पदविधुक्तेः संधिर्न विकल्पेव वर्णविधित्वात्॥ प
दविधिर्विग्रहवाक्याभिधानेन समर्थो ज्ञेयः पदे इत्यर्थः। तेन ऋद्धस्य राज्ञो वित्तमभिलाषा वपिताकां
दानासमर्थत्वान्न समासः। दनार्थाः सिद्धसिंधोरत्वा दौसाकां दलवे पितमर्थ लभेत॥ प्रा
हृत्वे नासमर्थ

२५। १२६ 126

कडारात्समासः। कडाराः कर्मधारये इत्येतत्पर्यन्तोयं समाससंज्ञाया अधिकारः। अ-
वधिनिर्देशः संज्ञान्तरैः समावेशाय। सह सुपा। स्पष्टं तत्र सुविधिरनुवर्तते। अतः सुप् सुपा सह समा-
संज्ञमित्यधिकारः। ततो न ददातिपचतिन लोपः स्यां पचति च ददाति चेत्यादौ न भवति। विधिरप्य-
यमिष्यते। ततो भूतः पूर्वं भूतपूर्वः। तदेव प्रथमं तत्प्रथमं। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। पुनर्नवद्-
त्यादौ समासः। अव्ययीभावः। तत्पुरुषपर्यन्तोयं विशेषसंज्ञाधिकारः। अव्ययं विभक्तिसमीप-
समृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-
साकल्यान्तवचनेषु। विभक्त्यादिषु वर्तमानमव्ययं समर्थेन सह समस्यते। स पूर्वपदप्रधानश्चा-
यमिष्यते। नित्यसमासत्वादस्वपदेन विग्रहः। सप्तम्यर्थेऽधीत्येतदव्ययं। स्त्रिपमाध्व-
कस्येति विग्रहः॥ अधिहरि। स्त्रीशब्देन सह समासः। उपसर्जनं पूर्वं। स्त्रीप्रत्ययो ह्रस्वः। अव्ययी-
भावश्च। नपुंसकं स्यात्ततो ह्रस्वः। अव्ययीभावश्च॥ अव्ययं स्यात्ततो विभक्तिशब्दाद्लुमन्तानां वि- १२६

नक्षीनां लुक्। मर्कोस्तु विभक्तिवृत्तर्वे सुवचने वृत्ती लिंगादीनां विशेषणत्वे समानं रूपं। अविशिष्ट
कथा कथ्यते॥ अविशिष्टलिंकथां स्त्र्यणु कथपाठेषः अविशिष्ट विभार इत्यादि। एवं गेहस्य मध्येन
गेहं। कुंभस्य समीपे देशः पुरुषः स्त्री वा उपकुंभं। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः। अदन्तादव्ययीभावा
त्सुपो लुक न स्यात् अमादेशस्तु स्यात् सोऽपि पञ्चमीवर्जं। पञ्चम्यास्तु लुको वारणाय नेति इत्युक्तं॥
तृतीयासप्तम्योर्बहुलं। अदन्तादव्ययीभावादस्मात् उपकुंभादागतः॥ उपकुंभेन कृतं। उपकुंभं पुन
श्चेण कृतमित्यादि। मागधस्य समृद्धिः सुमागधं सुभिक्षं यवनानां ऋद्ध्यभावो दुर्भिक्षं। मक्षि
काणामभावो निर्मक्षिकं। शीतस्यात्ययोऽतिशीतं॥ नह्यं प्रति वदनस्य भोगकालोऽतिवदनं। ता
हस्तं कइत्यर्थं शब्दो लोके प्रसिद्ध इत्यर्थ इति स्याहकं। एवं तद्धिकमादिलं। रथस्य पश्चादनुर
थं। अनतिक्रमो योग्यता वीप्सा सादृश्यं वयथार्थाः तेषु। यथाशक्ति अनुरूपं। प्रतिदिनं। कर्म
प्रवचनीयलक्षणमपि दृश्यते दिनं प्रति हंसस्य सदृशं गच्छति सहंसं गच्छति॥ सहंसं गच्छति। अव्य

रूप० १२७ यीजा वेवाकाले। उत्तरपदे कालवाचिन्यसति सहस्य सः स्यात्। ज्येष्ठानुक्रमेणानुज्ञे ष्ठ। युगप
द्धटेन निवेहीत्यर्थे सघटं निवेहि। सादृश्यं साधारणधर्मसान्नं। तस्य पुनरुपादानं तद्विशिष्टवत्
सावान्योपि समासविध्यर्थं सदृशो वंधुभिः सवंधु। संपत्तिः सद्रूपता प्राप्तिः। सब्रह्मणं कौशिकानां।
तृणमर्यादं सकलमित्यर्थे सतृणं ग्रासः। इष्टं सो ग्रंथः सेष्टि। न चैतेषु कस्यापि वहुव्रीह्यादि
नानिर्वाहः। तथा सत्यनिषेधविलिंगतादेः स्वरतथात्वस्यव्यप्राप्तेः॥ यथासादृश्ये। सादृश्ये कर्मा
नयसमसमासवारणार्थो वं नियमः॥ यात्रस्ये वो ग्यं। यथापात्रं येये रूपयथा शतं। यावदवधा
रणे॥ यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व। अमत्रं भाजनं। यावद्देतावत्कं मितल्पादौ न भवति॥
सुप्प्रतिनामात्रार्थे। सूपस्य मात्रार्थे वर्तमानेना अव्ययी। अल्पो लाभो न प्रति। सुविति वर्तमा १२७
नेषु नः। सुविभक्तिरूपेयाह। विनाशः॥ पक्षे वाक्यप्रयोगाभिकारोयं॥ अपपरिवहिरं
चवः पंचम्या। अपादपर्योवर्षं तापपंचम्यंतेनाव्ययी। प्राङ्ङ्नघाः। प्रा द्रू दि॥ स्प्रा द्रू सर्व्वो ग्रामि

विष्णोः पदं व्योमास्य पदी। आगोपालेभ्य आगोपालं लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। अत्र वर्त्तमा
नौ पल्लसं कृत्वाभिमुख्येन द्योतयिता अव्ययी अग्निमग्नि अभि अग्निप्रत्यग्नि। अनुर्यत्समया। यत्समी
प कावीतेनाव्ययी। वनमनु अनुवनं वोराः। समीकार्थेनोः यस्य ग्वयनं विज्ञानार्थं। पारे मध्ये
षष्ठ्या वा। अव्ययी। तस्मिन्नेत्वं च निपात्यते। पक्षे तत्पुरुषो वा कौतु विनाषाधिकारादेव। गंगा
याः पारं पारेगंगं। गंगापारं वा।। नदीभिश्च। लं स्याव्ययी। समाहारे चायमिष्यते।। द्विगंगे
समुद्रते द्विगंगं। पंचनदं। सप्तगोदावरं। संख्यापूर्वोऽस्यां नदीगोदावरीभ्यां समस्तपः। समा
सं तद्ध्यते। पक्षे विभाषा। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि वा। अव्ययीनिपात्यंते तिष्ठंत्यो गावो विश्रमत्ताय
यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु। आयांत्यो गावो यस्मिन्काले ... न्काले स आयतीगवं। खलेयवं।
प्रसलं। समभूतं। प्राह्णं। प्रदक्षिणं। अपसव्यं मसलक्तो धुटः प्राकृदसादेः प्रादिसमासेन निर्वा
॥ अव्ययीभावसमासः॥ ॥ तत्पुरुषः। संज्ञाधिकारोयं। द्वितीया श्रितातीतपति
तः॥

कप· १२८
128

तगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः॥ स्वा ऽहं श्रितः कूपं पतितः॥ तुरगाननेत्यस्त इत्यादिर्विग्रहः॥ असंत
संयोगे वाश्र त्रयाद्वितीया तद्वेताः कालवाचिनस्तस्तु। मुहूर्तसुखः॥ खिरोबितः वर्षभोग्यः॥ तृती
या तत्कृतार्थेन गुणवचनेन॥ तृतीयांतस्य कृतगुणवचीभो गुणवचनः॥ शङ्कुलेनार्थशद्वेन
च तृतीयांतस्तु। वातकुवः। त्रणकाणः॥ धान्येनार्थो धान्यार्थः॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनि
पुणमिश्रश्लक्ष्णैः॥ तृतीयांतं तस्तु। मासपूर्वः॥ ऊनार्थैः पादोनः। गुणहीनः। अंगविकलः॥
अवरस्योपाकर्षकरणे कृतावकुलं। अत्रार्थे कृदंतेन तस्तु। व्याघ्रहतः। नखछिन्नः। वृहमा
रुढइत्यादावपि स्याद्बहुलोक्तिनः। दात्रेणलूनः वानेवमादौ न नवेदयं। अन्नेनव्यंजनं।
तृतीयांतं तस्तु। भक्ष्येण मिश्रीकरणं। स्या मिश्रं क्रियते येन तन्मिश्रीकरणं। दध्ना उपसिक्तमो
दनः दध्योदनः। गुडेन मिश्राधाना गुडधानाः॥ संवध्यार्थं त्वापविग्रहे पदांतरस्यांतर्भावः॥ धा १२८
नाश्वपवकास्विपः। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। स्यात्तस्तु। तदर्थेन समासः। प्रकृति

तिरस्कृत्य कृत्वा च॥ साक्षात्प्रभृतीनि च॥ कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः॥ अत्र मिथ्या नमः॥ आविः
प्रादुः॥ अनत्याधान उरसिमनसी॥ सप्तम्येकवचनान्तावव्ययौ गतिसंज्ञौ कृञि वा तथा स्यातां॥ उर
सिकृत्य मंत्रं नेहा॥ उरसि कृत्वा वस्त्रं॥ निसंहस्ते पाणावुपयमने॥ हस्ते॥ जीविकोपनिषदावौ
पम्ये॥ कृञि नित्यं तथा स्यातां॥ आजीवनमिव कृत्वा जीविकाकृत्य॥ औपम्य इति किं॥ जीवि
कां कृत्वा गतः॥ गतिश्च॥ क्रियायोगे प्रादयो गतिसंज्ञाश्च स्युः॥ प्रकृत्यश्च कृत्या॥ ऊर्यगुपादानं तु
गतिसंज्ञां विना विसमासार्थं तत्र चा ऊरीप्रदर्थे स्वतीप्र जायां॥ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया॥
एवमति क्रांता व कुष्ट परिग्लान निःक्रांताद्यर्थे प्रसादयो यथाक्रमं द्वितीयाद्यैरिती
प्यते॥ आपिंगलः सुजा प्राप्त तिप्राप्तश्री॥ प्रगतो वा सः प्रवासः प्रपटी॥ अतिखट्वः एकवि
भक्ति चापूर्वनिपाते॥ वाक्ये नियतविभक्तिकं यत्तदुपसर्जनं स्यात्पूर्वनिपातं तु अति रिक्तेः
कार्यं॥ नो स्त्रियोरुपसर्जनस्यास्तु॥ नानाविभक्तांतस्यापि भवति षट्वत्स्यार्थविवेचके वाक्येस्य

रू.प.
१२८
129

ति क्रांतस्यैव विवक्षितो तरसंबंधो न लुखद्वाघाः ॥ सुजापादौ तु नैवमिति द्रष्टव्यं । अथ पञ्चांतविषयं
चैतदिष्यते । ततो द्विपिप्पली । नात्रिपोर त्वत्र स्मिन्धिकार विहितस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणादिति ल
क्षणीर्विषयः । उत्तरपदमात्रस्यापि स्यात् मूले त्वेवमुक्तं स्यादिवि त्येतदिष्यते ॥ ततो तिलकैः । स्माडि
चापइत्यादिदीर्घस्यैवेष्यते । ततो खट्वूनाः । अतिखट्वा । त्वदादीनामइत्यादिकमन्यो ध्यान्येनेष्य
ते । ततो तिततः । अतितद्दौ । अवकोकिलं वनं । पर्यध्ययनो वटुः । पर्यादिषु ग्लस्मोविग्रहणात् समासे नि
त्यमात्माश्रयणादलंकुमार्यै अलंकुमारिः । छात्रैः । नैः कौशांबिः । सार्थः ॥ इदं वेन नित्यसमासत्वा
वितत्यलोपश्चेति । विवेकेनेवनिर्दृष्टोत्पकर्णी नो हृन्मनोक्तं । श्रीकीर्तिवर्मनृपतेर्कौशल्य
कोदयः कृतः ॥ १ ॥ उपपदमतिङ् । कृत्तानि संतस्तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ तृतीयपालब्धि
कारस्य त्रेषु प्रत्ययार्थादिव्यतिरिक्तं सप्तमीनिर्दिष्टं तत्संज्ञं स्यात् ॥ कुंभकारः । तत्प्रत्यये लावि
ल्यत्र स्येयापा उपपदत्वे वि सुप्सुपे त्यधिकारादेव तत्सिद्धौ तिङ् इति ज्ञातेनात्रातिङ्ग्रहणानि १२८
हन्तास्य पमधिकारः इति लुप्यनार्थं । न स्व नेन चैतत्पद्योतयति ॥ गतिकारकोपपदा

दनां द्वन्द्वः समासः । सुवाद्यन्तैः पूर्वमेवेष्यते । तेन यवनक्रीती स्यादाद्युसत्तैः । शाकसमासत्वं
नोऽङीषश्च मैवाव्ययेन ॥ अव्ययसंज्ञेन कृता एण्मुले वोपपदं समस्यते । तते निपमात्का लोलोकु
मिसादौ न भवति ॥ ॥ तत्पुरुषमाला ॥ ॥ शेषो बहुव्रीहिः । अव्ययीभावतत्पुरुषाभ्यां मन्य
इत्यर्थः । द्वंद्वस्य तु वक्ष्यमाणत्वेनाप्रकृतत्वात् । अनेकमन्यपदार्थे । अनेकं सुपदम् अन्यपदस्यार्थे वर्तमा
नं समस्यते । प्रथमार्थस्यार्थे तु नाधिष्यते । प्राप्ता अतिथयो यं प्राप्तातिथिर्ग्रामः । ऊढरथोऽश्वः ।
दत्तबलिर्वैश्वदेवः । श्रुतफलस्कन्धः । लम्बकर्णः । बहुशस्यो देशः ; विशेष्यैकदेशविशेषण
त्वेन द्वितीयं विज्ञानेपमुच्यते । यथा लम्बकर्णः । अनेकोक्तिः । ... बहुकेशादावस्यार्थः ॥
समानाधिकरणानामेवमिष्यते । क्वचित्तु वैयधिकरण्येपि ॥ कण्ठेकालः ; उरसिलोमा ॥ अव्य
र्ध्वमस्तकादिषु पलुक् ॥ उपमानस्योत्तरपदलोपश्चेति ॥ प्रपतितानि दलानि ... उष्ट्रस्य मुखमिव
मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः ; प्रपतितपर्णः प्रपर्णो वा ॥ अविद्यमानधनोऽधनो वा ॥ अस्ति दीर्घ

रुप० विः। उच्छ्रसमुख्ले शिव मुख्ले पस्पर्शतः उच्छ्रमुख्लेः प्रपतित पर्णाः अपर्णा॥ अपि यथा न यत्नो स्त्री
१३० रा स्त्री। लेखको नास्ति दोषः॥ इत्याख्या तप्रतिरूपकं मांसमाहुः कामि। ख्याति उडिकृत्व श्लेषत्वो त
130 रूप इत्याख्यातत्वे नदी त्वं नेष्यते॥ ततः सुश्लिष्टां बिम्बा ऐन्द्रं सुमतये विज्ञाप। संख्येया अपास
न्ना दूराधिकसंख्याः संख्येयो। अत्र वर्तमाना यासंख्या बहुः। विंशतेः समीपं उपविंशाः व
हुव्रीहौ संख्येयेऽज्ञ बहुगणात्॥ संख्येये यो बहुव्रीहिरित्येनेनैवो तरसूत्रो कमेव बहुव्रीहिं
विवक्षति सप्तमाऽसो ऽब्ध्याता। बह्वादिवर्ज्जिता दासिन्नव दूवः॥ संख्येयोर्ध्व कल्पेन समासइ
ष्यते॥ द्विन्याः पंचषाः चतुरस्त्रुषा समाहिताः। त्रिचतुराः। तत्रतेनेदमिति सरूप। तत्रेदं
मिति तेनेदमिति च विवक्षा विशेषणस्तुवं न तत्ना पसर्थ॥ तत्र प्रगृह्येदं मुखं प्रहृत्तेन
प्रहृत्येति च। समानरूपे द्वे पदे बहु। केशोषु केशोषु न गृह्य कृत्वा केश केशि॥ बाहू बाहु वि। १३०
दंडा दंडि। मुष्टी मुष्टि। अन्येषामपि दृश्यते। स्ता उत्तरपदे परे दीर्घ इति शेषः॥ इ कृ

मित्यतिहारे। अत्र बहुव्रीहौ समासांतः स्यात्। अस्मिंश्च लिंगानुशासनपाठादप्यपत्यांते न सन्देहे
ति तुल्ययोगे। एकक्रियायोगे वर्त्तमानं संदेहेति त्वतोयांतेन बहुः। सह पुत्रेणागतः सपु
त्र आगतः सहपुत्रो वा। वोपसर्जनस्य। आद्ये बहुव्रीहौ सर्वेषां पदानामुपसर्जनत्वाद्बहु
व्रीहिर्हि होपसर्जनशब्देन लक्ष्यते। लदीपस्य सहस्य सो वा स्यात्॥ उत्तरपदस्याधिकार्थेऽल्वे
चाप्रत्यस्तार्थे च निरलोकि:॥ सह्रीणखारी। साग्निकपोतः॥ अग्नुपदवस्सत्वचक ह्रस्वार्थे॥
आशिषि च गोवत्सहलवर्ज्जं उत्तरपदे प्रकृतिर्भावोक्ति:॥ स्वस्ति सहपुत्राय सहगवे स
नवे वा। बहुव्रीहावकौ। सहजः सहकारी स्यादेन नवतिः समसी विशेषणे बहुव्रीहौ
। स्यात् पूर्वं प्रयोज्येत तथैव प्राण्ड दाहृतं। निष्ठा बहुव्रीहौ निष्ठा पूर्वं प्रयोज्या। गड्वादिस्य ४
सप्तमी परेति॥ गडुकण्ठः विशेष्योऽस्मिं यंवेति। प्रियगडुः गडुप्रियो वा प्रहरणार्थे स्या ४
परं निष्ठा सप्तम्याविति॥ खड्गो यतः खड्गपाणिः॥ पाणिकंचैतत्तेन नाशूर्पवाणश्च दपः॥

रूप

131 सर्वनामसंज्ञे पूर्वमिति। सर्वश्वेतः। चतुष्पाणिः। प्राविकं चैतन्नेनो द्रुणैर्वृत्रन्तः। वाहितान्यारि

131 षु। एवं प्रयोज्यं। आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः अस्याहितो वा। पीतसोमः सोमपीतो वा॥ ॥

बहुव्रीहि माला॥ ॥चार्थे द्वन्द्वः। अनेकमिलन्तु वर्तते। समप्राधान्ये सति प्रत्येकमन्येनैकेन

सर्वेषां समुच्चयः। गुरुं स्वां गुरुमीश्वरपरः। घटं पटं च पश्य। न्यसति च गामयति न्वा गुण

प्राधान्ये सति सोऽन्वाचयः। देवं दृष्टमिव त्वं व। गवां पाहि वा लिजंच कुन्नादृढो पंचवटः। स्थ

लक्ष्य॥ अत्रार्थद्वये नैव समासः सामर्थ्याभावात्॥ समुदायपरकान्तोऽन्यसंबन्धः समाहारः। अव

यवप्रधान इतरेतरयोगः स्यात्॥ द्वंद्वे द्वि। छत्रं तु एवं प्रयोज्यं। पूटगुरू। अजाश्वेतौ। ला॥

उष्ट्रखरं। अल्पान्तरं। साम्यत्वाजिनर्थः॥ लक्षणस्यो घा अल्पहितं व्यपूर्वमिति। वासुदेवा

र्जुनौ। अल्पाक्षरश्च वृद्धौ। अभ्यर्हितं व्याख्येति। नवृत्तिशातं। शेषेषु समानाक्षरेषु लघु प्रथम 131

क्षरमिति॥ कुशकाशं। अलुक् नत्वा णमानुषक्वमिति॥ हे मंतशिशिरौ। समानाक्षरान्तरु

ग्रीष्मवसंतौ। अनेकशेषैकलक्षणसामेषैकस्यानियमइष्यते। पटुशुक्लं मृदवो मृदुशुक्ल
पटवो मृदुपटुशुक्ला। पटुमृदुशुक्लाः एवमश्वरथौष्ठं। शंखदुंदुभिवीणाः। अनेकलक्षण
प्राप्तौ परत्वेतव्यवस्था। इंद्रवायू। वाय्वग्नी। दीक्षातपसी।। राजदंतादिषु परं। उपसर्जनादि
प्रयोज्यं। दंतानां राजा राजदंतः। राजो ऽवनस्याग्रेवणं। लिप्तवासितं। नग्नमुषितं।
प्रथमं संमृष्टं ततः सिक्तं सिक्तसंमृष्टं।। जायापती। जायापत्योः जंभाव दंभावौ च निपात्येते।।
जंपती। दंपती। पुत्रपशू। शूद्रपरसौ। गंधवरसौ। उलूखलमुशलं। धर्मौ विप्रत्योरेव विकल्प्यः।।
अत्र सर्वत्रभेचुनी। चंद्राकौ। आद्यंतौ।। पल्लेऽर्थ वर्णो ऽदस्यादि।। कडाराः कर्मधारये।। कडा
रादयो वा पूर्वं प्रयोज्याः।। कडारजैमिनिः जैमिनिकडारो वा।। कपिल इत्यर्थः।। अत्र हरि
हरादयः। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां। प्राण्यंगादीनां द्वंद्व एकवत्स्यात्।। पाणिपादं। मा
र्दंगनिकसिवादकाद्विविवत्सते। मार्दंगिकवीणावादकं। रथिपादातं। हस्त्यादेरुपरत्वा

न्नप.
१३२
132

सप्तुंह्नि साये व न विष्यति॥ जातिरप्राणिनां॥ स्त्रा। धानाशष्कुलि। व्यक्तिविवक्षायां च गुण
क्रियाजाते श्चनेष्यति। इह कुंडे बदरामलकानि। रूपस्पर्शौ। गमनाकुंचनप्रसारणानि
क्षुद्रजंतवः॥ सूत्र। दंशमसकं॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः। सू। अहिनकुलं। चकारः पशुश
कुनिविशिष्टानां ग्रहणार्थः॥ अश्वमहिषं। काकोलूकं। शाश्वतिके किं। देवासुरैरमृतमंबुनि
धिर्मथे॥ गवाश्वप्रभृतीनि च॥ सू। निपात्यंते। पुत्रपौत्रं। स्त्रीकुमारं। दासीदासं॥ मूत्रपुरी
षं॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां॥ श
कुनिपर्यंतं तद्वर्थाः॥ शब्दा विवक्षिताः॥ अश्वादौ तु द्वौ द्वौ शब्दावेव। प्लक्षन्यग्रोधं। धौ
वा॥ दधिच्छत्तं तेनैव॥ अश्ववडवं॥ पक्षांतरे स्वस्य पुल्लिंगतोक्तिः॥ अश्ववडवौ॥ पूर्वापरं। १३२
वा॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि॥ परस्परं विरुद्धार्थमद्रव्यवाचि विषिनाष्येकवत्स्या
त्॥ शीतोष्णं वा॥ न दधिपयआदीनि। एकवन्न स्युः॥ दधिपयसी॥ मृकुकृत्मे॥ अधिकर

षेतावत्त्वेवापदार्थानां संख्यां निर्दिश्य द्वंद्वैकवत्स्यात्॥ दशपाणिपादाः॥ फलसेनावन
स्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजंतुधान्यानां तृणजाते श्च बहुप्रकृतिर्विकल्पेनैकवत्स्यात्॥ बदरंचा
मलकं च बदरामलकं॥ पक्षे तु बदराणि चामलकानि चेति विग्रहः॥ बदरामलकं॥ जातिर
प्राणिनामस्यैकवद्भावः॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां॥ अतो जातिविवक्षा
यामपि संभवति॥ बहुवचनेन विग्रहः॥ धवश्च खदिरश्च धवखदिरौ॥ धवश्च खदिरश्च पला
शश्च धवखदिरपलाशं॥ शाखा॥ विभाषावृक्षमृगयोरेकवद्भावः॥ एवं धवाश्च खदिराश्च धवा
वखदिरं॥ रावा॥ प्राण्यंगादेर्भे समाहार एव द्वंद्वः॥ द्विपपद्यश्वादेरितरेतरयोग एव॥ वृ
क्षमृगादीनामुभयथेति सूत्रकाराभिप्रायः॥ सर्वो द्वंद्वो विभाषैकवद्भवति॥ सर्वो द्वं
द्वो वा समाहारः स्यादित्यर्थः॥ परवल्लिंगं द्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ द्वंद्वे समस्यमानानामपदानि यथा
स्यात्तत्पुरुषे च विशेष्यवत्सर्वपदार्थप्राधान्याल्लिंगनायामाः प्राप्तानुत्तरपदस्य परवल्लिंगं तत्सम

रु पा॰
१३३
133

त्तस्य विश्वीपते। द्वंद्व इतरेतरयो गीगच्छेते। प्रतौबीणा दुंदुभी। एताः शां खेदुं दुभिवीणाः। अर्द्धपि
ण्णलीगु खवंदाः। करकमलं। द्विगुमादिसमाहसो नैनि। पंचकपालः प्रति गतो सां। प्रस्य
द्वाः। नः कोशां वि। अस्ति चेपलिंगते वा। राज्ञा ज्ञातः कुंलि। अर्द्धरात्रः। अहोरात्रस्य छंदइति
पं छलोक्तिः। पूर्वाकाः छे हाः। अमित्र श्वपुंसी प्यते। तस्य प्रि आज्ञा प्रिआस्तेपेवुपचो नवपन्द
पाः। नेव्वदं तेवितालेवितप्रमाणेऽपुंसा लूगो। पदमरण्णा। पारस्कार प्रभृती निच संज्ञा
का। नि पास्तेते। पारंकरोतीति अुत्तसादेशविशेषस्थे पं संज्ञा। अभिस्वकलक्षिकालिखा
दुःखते तत्करोतीति तस्करः।। इहतो देवास्ते कांपतिर्द्द हस्पतिः। तद्दहतो लोप स्येति
गणसूत्रं। परः शता घास्ते यकांपराः संख्याशताधिका।। एकांदरादी निपर्याप्तद्दृष्टं।। १३३
पथ्याप्रयोगं ला भूनि ष्टुः।। ।।द्वंद्व माला।। ।।अलुगुत्तरपदे।। अलुग विकारः। प्राग
न उउत्तरपदे। आपेदसमाप्तेः। ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः। ह्या अंजसा सिकां। पुर्वप

दस्येष्यतोनन्तमग्यमस्मतेनसततनैशातमोहृत्रममतदुत्पादि। अंजसं उपाध्यात्मनेभाषा
दवुक्तिः। हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां। हलंतादंताच्चेत्यर्थः। त्वचिसारो वेणुः। अरत्नेतिल
काः वनेकिंशुकाः। अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे। स्तू। कंठेकालः। सुखेजंगः। अमूर्द्धघु
के: मूर्द्धशिखः। मुखकामः। तत्पुरुषेकृतिबहुलं। स्तू। सरसिजं। सरोजं।। हृद्दिस्पृशादौ निसांचने
चरकुत्ववरादौ अवाप्तितविकल्पः षष्ठ्या आक्रोशे। स्तू। पुत्रेन्यतरस्यां। स्तू। दासस्यकुलटा
समपुत्रः। दासपुत्रो वावाचोयुक्तिः। पश्यतोहरः। देवानांप्रियकामुष्यायणादेओपा। नडादि
त्वाऽस्कका। संज्ञायांशुनःशेपादौ दासीचुपान्मतोविद्यायोनिसंबंधेभ्यः। स्तू। होतुःशब्दः।
होतुःपुत्रः। एवं भ्रातुः। उत्तरस्याविविधासंबंधेतत्तीप्यते। अतोहोतृप्रनादि। अमपीताक्षो
त्वेततस्यामुष्योहरणशरादेः संख्यासर्वीस्या व्यपथ्र्व स्वपस्य च पथः। चंढता। विपथकाप
प पाल्के पुंस्त्वसमरसिंहनोक्तं।। मघौ दुरघौ विपथः कदथ्याकापथः समाः। अपथं नपुंसकं।

अप
१२४
स्या तन्तुत्तकान्तुवृत्ते रथ्योद्देशः। अर्द्धश्रीः पुंसि वा अर्द्धश्रीदपः। वंटेचस्तु स्तुः॥ अत्राप्यमल्ला
आपिवंठप स्र दिवस वासराद्यः पर्यन्ते। व्रर्मः पुल्लेषु मान्॥ तत्स्या घने कर्मणि षंठः॥ सारो
बलाद्दौ पुमान्। न्याय्ये षंठः नैतत्सारं। गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निवेशवस्त्यनिपद्माः नतुलिंगास्य
ते नगरहाणि नासन्ता अवे वैलोपः पि। विसाकासेनास्तु राङ्क्षापाशालानिशानां। प्यादंतोनञ
र्थे धारकाल्याम स्वस्तन्तुनः षंठे वा स्यात्। कुञ्छापा। छायं का। नञाद र्वर्जीनास्वरमसेना
छायां वा तुल्यो। येषां छायालदृष्टुत्वेषं ठ एव स्यात्। अप्रमवोचापसु स्थापागू अच्छायेव वनृपिनी।
इत्तु छापा निषादिस्व इत्यत्र इङ्क्तोः छापेति विग्रहः। सं चवावि न्याः सस्तापाः घठो किः। दासी
सभां गृहवाचिल्वेपां घसभा। अकृष्ट्रव चूः पथ्यापानहोः अ अनङ्हः इति स्थेदः॥ अमलपः १२४
लपास्यातः स्यात्॥ अवोर्द्धपर्द्धं बल्यशोऽस्य बहुवः। द्विपुरी त्रिपुरी। उद्वीपः सम्
द्र। अर्द्धपुरापरं च लिंगत्वात् पः। अदन्तसंवं विनिर्णुरोने स्तुकिः॥ अन्तः चूः दृढचूरक्ताः। राज

पथः॥ अव्ययस्य च वपूर्वो सामलोपः॥ एतस्त्रींवीस्मा सामासामवृस्मात प्रतिसामं प्रतिलोमं॥ पोगानि
नागालम्बनाभ॥ ऊर्णनाभः दीर्घरात्रः॥ वर्षरात्रः कुल्लोदकाधांतुपूर्वोपाः संख्योपूर्वोपाध्यदं नेः॥ दृ
दुघ्नम् मः पानाद्यः॥ समसप्तमः॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसा
क्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषघ
पुषस्मापुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः॥ निपात्यन्ते॥ त्र्यो वधु ब्रीहिः मः॥ उप
चतुरस्रोक्तिः॥ ततष्टकादेश द्घाः॥ जानु अंप्रिर क्षीवता॥ अहःसह नीस्पर्धे अहर्दिवं सरज
संस्पाकस्पार्थे मपीलावः॥ बहुव्रीहौतु स्यान्तमेवा॥ द्वौ नसुतुषो॥ द्वौ द्विस्राए को दुद्धः॥ त्रमः कर्म
चारमाः॥ श्वनः समीपं॥ गोष्ठश्वा॥ ब्रह्महस्तिस्यांवर्चसः॥ अवपाता॥ अस्मसराजस्यांवर्चसब्रह्मवर्चसिः॥
अवसमंधेस्पमम सः॥ हरा अवतमसं॥ अन्ववतप्तावृद्धिसः॥ अत्रदुहसः॥ क्षातम्परहसंप्रते
अवसमं धे॥ स्पयतनूप्रस्तरसंत्रिषाः प्रियाणां॥ सम्प्रस्पर्धे वा अम्पी॥ उपस
रुरसः स्मनीस्याता॥ स्या स्पयतनू ...

गोर्द्धवगः। व्यच्चुः तुरव्यः। तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्ययादेः। स्य। द्व्यंगुलीप्रमाणमस्येति मात्रच्
द्विगोः परस्य परिमाणार्थस्य लोपोक्तिः। द्व्यंगुलं। निरंगुलं। बहुव्रीहौ तु बह्वंगुलादिष्वावत् तत्पु
रुषानुवृत्तिः। अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। संख्याव्ययाऽस्या महरादिस्य अर्द्धरात्रेरस्या
त्।। त्रिरात्रं। गणरात्रं। अतिरात्रः। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं। अहोरात्रः। सर्वा चासौ रात्रिश्च सर्व
रात्रः। एकदेशाद्रात्रेः पूर्वरात्रः। अर्द्धरात्रः। संख्यातरात्रः। अन्नीकपते स्यः। संख्यादिस्यः परस्या
एकदेशः स्यात्। समासान्तो टट्च् वस्तो। त्रिषु हस्तुजवः। कालाद्दु कद्विगोर्लुगनपत्ये। अहः।
न संख्यादेः समाहारो अहादेशो न स्यात्।। उत्तमैकाभ्यां वा।। स्या उत्तमशब्दोऽत्र वाची। तेनाहः
सर्वस्यादिस्यरात्रेः स्याः कृष्णादि पर्थ्यः। अहः। पुण्याहारकाहः।। राजाहः सखिविस्वष्टच्।। स्याम
राजः। अंबकसखः। बहुव्रीहौ अंबकसखा। गोरतद्धितलुकि स्या। निशम्यताः शोभना गावः। पं
चत्रिंशोगिः। क्रीतद्दलपर्थ्येठकोलुकि। पंचगवः। पटः। कालापसमासान्तस्तोतिश्चानां बोक्तिः।
अर्द्धश्च। नावः स्यात्।। अर्द्धनावं। लिंगस्पेलोकाश्रयत्वात्परवल्लिंगताभावः। द्विगुप्राप्ता १३५

मंजलेः। द्विगोः स्यात्। द्व्यंजलमुदकं। संख्याताद्व्ययादेस्तु उष्णा तद्धितः॥ निर्गतस्त्रिंशतोंगु
लिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः। निःसृत्ता ईशानि वर्ण्यानि। द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे। चवर्गान्ताद्दषहां
तात् टच् स्यात्। वाक्त्वचं। श्रीस्रजं। संपद्विपदं। वाक्त्विषं। छत्रोपानहं। अव्ययीभावे शरत्प्रभृति
भ्यः। टच्। उपशरदं। प्रतिदिशं। अव्ययीभावानुवृत्तिरा बहुव्रीहेः। अनश्च। टच्॥ नपुंसकादन्यतर
स्यां। टच्। अध्यात्मं। प्रत्यहं। प्रत्यहः(?)। झयः टच् वा स्यात्। प्रतिसमिधं। समित्। अनुदृषदं॥
दृषद्वा। नदीशब्दाद्विकल्पो टिः। प्रतिनदि। प्रतिनदं वा। गिरेश्च सेनकस्य। मते स्यात्॥ अन्त
र्गिरमन्तर्गिरि विताय मानां॥ गिरि वा॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात् षच्। दीर्घसक्थः। विशा
लाक्षी। स्वांगे तु किं? स्थूलाक्षिरिक्षुः। बहुव्रीहेरनुवृत्तिराकपः। अप्पूरणीप्रमाण्योः। पूरणप्र
त्ययांतात्स्त्रीलिंगात् प्रमाणीशब्दाच्च स्यात्॥ कल्याणी पंचमा रात्रयः॥ स्त्री प्रमाणी येषां
ते स्त्रीप्रमाणाः। नेतुर्नक्षत्रे स्यादिति। पुष्यो नेता यासां ताः पुष्यनेत्राः। हा हा पुत्रक नाम

२१. धीतं मगनेत्रास्तु रात्रिषु। अंतर्वहिर्भ्यां च लोम्नः॥ स्त्रा। सुप्रातसुश्वको र्दिवा स्यात पोऽस्वस्तु दिव चतुरस्र
१२६ पोर्निपातनोक्तिः॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः॥ नञ्दुःसुभ्यः स्यात्॥ अप्रजाः॥ अल्पमेधा इत्यपीष्य
136 ते। धर्मादनिच्केवलात्॥ स्त्रा। प्रियधर्मा। केवलोक्तेः पदांतरेण प्रथमपदाद्व्यवधानेन न भवति। कृ
तस्य धर्मा॥ धनुषश्च॥ अनङादेशः स्यात्॥ दृढधन्वा। जायाया निङ्। आदेशः स्यात्। लोपो व्योर्व
लि। यां खेती जानिरियेष हान्तोः। ईयसश्च॥ कप् न स्यात्॥ बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्॥ बह्व्यः
श्रेयस्यो बहुश्रेयसी राजा। ईयसंतस्य जो स्त्रियः कोऽपि लाघि बहुव्रीहौ नेष्यते॥ वंदिते भ्रातुः॥ श्ला
घ्येव तेभ्यो नान्तात्कप् न स्यात्॥ शोभनो भ्राता यस्य सुभ्राता॥ वीरभ्राता। छंदसि ऋदंतनाम्नान्निषेधो
क्तिः। न पूजनात्। पूजावचनात्परेभ्यः समासांतो न स्यात्॥ सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेवे
ष्यते॥ अतः परमराजः। बहुव्रीहेः प्रागेवायं निषेध इष्यते। अतः स्वसः सुनदीकः॥ किमः क्षे १२६
पे। किमः परस्मान्न स्यात्॥ किं क्षेपे॥ तत्रैव स्यात्॥ किं सखा। किं गौः। क्षेपे समासांतनिषेधोक्तेः॥

कस्यगोः किंगवः। नचल्लत्तुकत। समासान्तो न स्यात्। अस खो॥ तल्लुक्तोके। अखुरं वर्त्तते।
अश्वपी भावो यां वध्वावि पाद्या। न चल्लत्तुकादित्येत हस्यात्। अपंथाः। अपथं वा॥ पुमान् स्त्रि-
या। स्त्रिया सह हृद्धे द्वेपुमान् शिष्यते। स्त्री लुप्यते। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ। यत्र स्त्री वा-
चित्वमात्रेण शहृद्गेद्दो न तु स्वरूपेण तत्रैव तद्वक्तेत्र माम हृश्वरौ। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां।
स्व॰ भ्रातरौ पुत्रौ। श्वश्रुरः श्वश्र्वा। वा शिष्यते। पितामात्रा। स्व॰ पितरौ मातापितरौ वा। भ्रान-
ङः च स्वस्ता। मातरपितरावुदीचां। स्व॰ मातृपितृभ्यां अर्द्धतमेतत्स्नि पातयं स्वकेन्तमत मा-
तरपितरौ मांस हाराः। पितरौ वैर्प्ते सा। त्यदादि नित्यम्। एव सर्वः। स च चैत्रश्च तौ। स हादीनां मि-
थौ हृद्धे यत् गणेपरषष्ठितंतत् दिति॥ स च यश्च यौ। स त्वं च युवां। त्वं चाहं च आवां। स च त्वं च
कश्च के॥ अपरस्परा: क्रिया सातत्ये। नियास्यंते। अपरस्परा: विसारांगच्छंति। विभाषा स्वसृप-
त्योः॥ स्व॰ मातृ षसा मातुः ष्वसा वा। मातृपितृभ्यां स्वसा॥ स्व॰ समासे षत्व मापोति। मा तु-

रूपः
१३७ 137

पितुर्ष्वामन्यतरस्यां। स्त्राद्दमलुग्विषयं तेन मातुःस्वसेमपि। ननांदुःपतिः ननांद्रुपतिर्वा॥ आ
नङृतो द्वंद्वे। ऋतां विद्यादिसंबंधिनां द्वंद्वे उत्तरपदे स्यादेशः स्यात्। आनकारो रपरत्वा माभूत्। होतापोता
रौ। पाता ननंदरौ। अनंतरस्येति किं। पितृपितामहौ। पितापुत्रौ मातापुत्रावित्यादौ पुत्र इत्यनुवृत्तेः सा
र्वोहा। देवताद्वंद्वे च। इंद्राबृहस्पती। सर्वं द्वंद्वमसौ। अग्नाविष्णू। अग्नेंद्रौ। वायोर्वायापोश्च
नेति। अग्निर्वायुः। वाय्वग्नी। हविर्द्दीनादौ प्रसिद्धसाहचर्याणामेव भवतीति यो तनापपत्रनं द्वंद्व
ग्रहणं। तन्न हरिहरौ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः॥ स्त्र। अग्नेः स्त सोमवरुणयोः। स्त मासिसपत्नमा मु
वंति॥ अग्नीषोमौ। अग्नीवरुणौ॥ इद्वृद्धौ। उत्तरवृद्धिविषये अग्नेः स्यात् इत्यानङः आपवादः॥
देवताद्वंद्वे वा। उभयपदवृद्धिः स्यात्॥ आग्निवारुणं। आग्निमारुतं। विष्णोर्नेति। आग्नावैष्णवं
नेंद्रस्य परस्य। देवताद्वंद्वे वृद्धिर्न स्यात्॥ दीर्घाच्च वरुणस्य। सौमेंद्रः। आग्नेंद्रः। परत्वाद्देंद्रा
काईस्य लसं। मैत्रा वरुणं॥ दिवो द्यावा॥ देवताद्वंद्वे स्यात्॥ द्यावाभूमी। दिवसश्च पृथिव्यां स १३७

स्ता। यातद्यावापि। अदंतकरणं तु रुत्वनिवृत्त्यै। दिवस्पृथिव्यौ। द्यावापृथिव्यौ। आन्महतः समाना
धिकरणजातीययोः। स्यात्। महानुजः। महाजातीयः। आतस्यन्तु नेष्यते। महद्भूतश्चन्द्रः। महताम्। एतद्वृत्त
द्वि तु लक्षणया॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः। द्व्यष्टशब्दयोरात्स्यात्॥ संख्याशब्दे परे। द्वाविंश
तिः। बहुव्रीह्यादिवर्जनात्। द्वित्राः। द्व्यशीतिः। अष्टाकपालं हविरित्यादिच्छैकादशीति चेष्यते। त्रेस्त्र
यः। त्रय आदेशः पूर्ववत्स्यात्॥ त्रयोदश। विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां। द्व्यष्टत्रिशब्दानां
यथोक्तं वा स्यात् हृत्पर्थे। द्वाचत्वारिंशत्॥ द्विचत्वा। त्रयःचत्वारिंशत्। त्रिचत्वा। शतसहस्रौ तु नेष्य
ते॥ द्विशतं। अष्टसहस्रं। त्रिशतं। अमरावत्यादौ। वैश्वानरविश्वामित्रादौ च दीर्घो लोके॥ उद
कस्योदः संज्ञायां॥ स्यात्। उदपानः कूपः। उत्तरपदस्यापीष्यते क्षीरोदः। पेषंवासवाहनधि
षु च। स्यात्। उदपेषं पिनष्टि। उदधिः। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां। स्यात्। उदकुंभः। उदककुंभो वा॥
प्रस्तुदा॥ उदकस्थाली। उदकपर्वतः। मंथोदनबिंदुवज्रादिषु च विकल्पोऽपि। उदभारः। नापि

रू.प.
१२८

138

नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयः पत्नीत्वमुं जातीयानामिति तु समानस्य सादेशोक्तिः। समाना सा। अथ षष्ठ्यन्त
तीयान्यस्यास्य स्पृशुद्रादीश्रीशान्यास्थितोऽमुकोतिकारकरोनान्ते भूः॥ दुर्गागमः स्यात्। अथर्थविवि
नाष्ठा। दत्। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। ऊतिरन्निग्रापः। कारके ह्ये वष्ठ्यादिस्य स्यापीष्यते। अ
न्यत्कारका। अन्यदीयः। छेष्ठिस्तुक्तिसामर्थ्यादिह षष्ठ्यादिष्यमाणे स्तः॥ अन्यदर्थः अन्यार्थः। तुंचेत्कृ
त्येवरस्य मोऽन्ते तु मः। काममनस्यपि। अवश्यकरणीयं। कर्तुकामः। गंतुमनाः॥ स्त्रियाः पुंवद्भावि
तपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ भाषितपुंस्काद्रूङोन्यः स्त्रीशब्द
कपस्थितिसत्तथोक्तः। तादृशस्य स्त्रीलिंगस्य पुंवद्रूपं स्यात्॥ समानाधिकरणे स्त्रीलिंग उत्तरप
दे॥ कुमारीभार्यः। अपूरणीत्यादेः कल्याणीपंचमारात्रयः। कल्याणीपंचमाश्चात्रयाः। कल्याणी
प्रियः। अत्र बहुपदाद्दुहिताकांता मक्षिस्वसुतगेतिवा॥ इत्यन्तोक्तिस्त्वहत्वं तरस्येतिनिर्वाहः॥ १२८
अथसमपत्रियदं चरत्रीप्राधान्येप्रत्ययाइष्यते॥ अतः कल्याणपंचमीकाः पक्षाः। कल्याणीनो

ध्या तथा स्यात्। मानिनश्च। वृत्तस्य स्त्रीत्वादौ पूर्ववल्लोपावासिद्धे तथा त्वेपि कार्यार्थमिह सूत्रं।।
दर्शनीयां मन्यते तां दर्शनीयमानी। भार्यमानी अयं तस्याः स्वस्या वा। तसिलादिष्वाकृत्वसुचः।।
तथा स्यात् तस्मा इत्यादर्थे। ततः इत्यादि। अत्र षकस्य जातीयवाश्रूपवरादयः। पकृतरा। गुण
वचनस्य त्वतलोरिति। पञ्चभावा। पद्वृत्तान्नकोपधायाः। स्त्रियाः पुंवद्भवेत्। पाचिकाभार्यः।। पा
चिकामानिनी। संज्ञापूरण्योश्च। दत्ता। पञ्चमीनार्यः। पञ्चमीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्या
रक्तविकारे। तेन रक्तमिसर्थे विकारार्थे वपस्ततो न्यस्तस्य न स्यात्। वैदर्भीनार्यः। मत्तदा।।
तावज्ञार्थ्यः। काषायपटीकाः। कर्पासपटीकः। स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि। स्वाङ्गाद ईत दन्तायः। स्त्रियं
न स्यात्।। सुकेशीभार्यः। सुकेशीयते ईत उकेरके शनार्थ्यः। अमानिनी सुकेः। सुकेशमानिनी।।
जातेश्च।। कठी। कठीभार्यः। अमानिन्यनुवृत्तेः। कठमानिनी। पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु।।
दरण्वादाव विकोपधा दरपि वस्थात्।। महानवमी।। पाचकजातीया। कुक्कुट्याद्यानामण्डादिष्विति।

रूप॰ १२९

कुक्कुटाण्डं। मृगक्षीरं। घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः। वेलोपश्च सः। ब्रुवी
नाममात्रधारकः। ब्रवीत्यात्मानमिति। पचाद्यच्। अस्मादेव निर्देशात् वच्यादेशः। गुणपोरणावः॥
ब्राह्मणितरा। एवं चेली। ब्रुवा भाषितपुंस्कानूङोरा मलकीतरा। नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां। ह्र
स्वंत नद्याः स्यंत्वे कान्ये शेषः। ब्रह्मबंधुतरा। चूकाः॥ स्त्रितरा। स्त्रीवा। रुद्रयानेति। लक्ष्मीतरा।
उगितश्चापरस्यानद्या घाद्दिषु वा ह्रस्वः स्यात्। श्रेयसितरा। सीवा। प्रकर्षयोगात्स्त्रा कूस्त्री
त्वस्याविवक्षितत्वात्। श्रेयस्तरा। महत्तरा। विलयनव्ययस्य। विद्वत्तदुत्तरपदे स्यात्। ब्राह्म
णिंमन्या। स्यादिषु विवितिन्व ह्रस्वेन पुंवद्भावो बाधः परत्वात्॥ पद्भितरा। गोरिंमन्या। मृगमाह्र
स्वो न बाध्यते। अन्यथा ह्रस्वग्रहणमनर्थकं स्यात्। पटुतरा तुङ्गा क स्त्रीत्वस्याविवक्षायां।
इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु॥ पथ्या संख्यं स्यात्। पक्केष्टक चितं निवा मालि १२९
का मालभारिणी॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॥ उत्तरपदे परे स्यात्॥ ग्रामणिपुत्रः। णीवा॥

ब्रह्मबंधुपुत्रः भूवा। इयङादिस्थानस्यछंतस्यचनेष्यते॥ श्रीमदः भ्रूभंगः। श्रुकुंसावः। नर्णेउत्त
रपदाधिकारः॥ केणः। क्रस्वः स्यात्यङ्का। कुमारिका। वंधुका। अण्तु ऋनो कानकपि। स्त्री। बहु
कुमारीकः। आपो न्यतरस्यां कपि स्यात्। बहुमालकः॥ लावा। नित्यवीप्सयोः॥ आभीक्ष्णवीप्सयोःस
मस्तपदस्य द्वित्वं स्यात्। पचति २ भुक्त्वा २ याति। जयति २ याति। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। वीप्सा
यां। गृहे २ अश्वाः॥ नेव याः। समपणि इत्यादावुक्तार्थत्वाद्द्वित्वं नेरप्रयोगः। एकैकश इत्यादौ तु प्र
योगप्रवाः। आदराद्दौ न द्वित्वं लौकिकः। एहि २। अहिरहिः। वाक्यादेरामंत्रितस्य असूयासंमतिको
पकुत्सनभर्त्सनेषु द्वित्वं स्यात्। माणव २ घर्मज्ञोसि। एवं बहुव्रीहिवत्॥ द्विरुक्तस्य द्वितीयस्य लो
पादि। मा कस्मादित्यर्थः॥ एकैकशः॥ आबाधे च। द्वित्वं स्याद् बहुव्रीहिवच्च। दीनदीनः॥ प्रकारे
गुणवचनस्य। द्वित्वं स्यात्॥ कर्मधारयवच्च॥ ततो निषेध विपर्यये पिठुं वज्ञाव॥ कालिक
कालिका॥ यथा स्वे यथायथं॥ निपात्यते॥ इतरेतरमित्या याश्वनिपात नानाल्लावदः॥

२५.
१४० पूर्वपदात्संज्ञायामगः। तस्मात्त्रिमित्रान्नो णः स्यात्। तालव्यर्णणको। नारायणः। गकारव्यवा
यवर्त्तिना त्वा गयनं। प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि॥ व
नस्य णः स्यात्। प्रगतं वनं प्रवणं। पीयूक्षाणां पूर्वप्रमाणादौ तद्भवतेनेनोदकमिति सर्वे लु
डंतोम्याः प्रवणशब्दः। पूर्वं निर्णीतो वनाद्धनस्य मध्ये। विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ दूर्वावणं।
नं वा। शिरीषवणं नं वा। अन्हो द्राधिकान्तेष्यते। सहकारवनं सप्तक्रादंतात्॥ पूर्वाह्णः॥ प्राप्त
द्वा। निरहः। वाहनमाहितात्॥ वोत्कमेण्यात्रिसित्रात्लत्वमाश्रोति। इक्षुवाहणो गोः। दर्भ
वाहनः। पानं देशे॥ पूर्वपदादिष्यन्तु वर्जते। सुपाणाः। प्राप्याः। मन्तुष्वामिधाने पिदृशामिवा
नेगम्यते॥ वान्तावकराणमोः। अस्ज्जांपानमसरूकपाणनं वा। वद्धेभी होऽम्रसरूकपाणाः। ना
वा। पीयतेऽनेनेति क्षीरपाणं पात्रं। गिरिणघाटे वेति। अत्र नस्वर्णहीनदीवा। प्रातिपदिकां १४०
तनुमविभक्तिषु च॥ पूर्वपदादेर्यानस्य णो वा स्यात्॥ मासवापिणो नै वा॥ व्रीहिवापाणि॥

आणि। पाति वा परमाहिण॥ नावा हुम्मादिलात् लत्री पञ्चना। एकाजुत्तरपदे णः। णस्य द्वैणी
वानि वृत्रघ्नं॥ एकाचं स्मिन्नित्यं स्यात्॥ वृत्रहणौ। सुरापाणि क्षीरपेण। कुमतिचा कवर्गेव
ति वा स्मिन्नित्यं स्यात्। उष्मको गिल्लो। सर्वगाणि॥ वर्षभोग्येण। हुम्मादित्वात् मपक्षा नि। शा
स्त्र वा कानि॥ पदवा येपिण त्वं न स्यात्। रोषमीमसुखेन। अतद्धिताः॥ आदिगोमयेण। सुष्टु
सममं सुषमं शोभनं सामास्य द्वुषमा विषद्दत्वादौ बत्वस्योक्तिः॥ नोपदादौ। अपराघोः कु
योर्विसर्गस्य स्यात्। पयस्कल्पं तकं। नमस्पुरसोर्गत्योः॥ गतिसंज्ञकयोः सः स्यात्। कुप्वोः परयोः।
नमस्कृता। तिरसोऽन्यतरस्यां॥ तिरस्कारः॥ कावा॥ इणः षः॥ परस्य विसर्गस्यापवादः॥ अपदा
द्योः कुप्वोः स्यात्॥ नानुब्धः॥ इदुदुपधस्य वा प्रत्ययस्य कुप्वोः षः स्यात्। आविष्कारः। चतुष्पथं। प्र
त्ययनिमित्ते दुदुपधस्यापि नेष्यते॥ मातुः कार्यं। अतः कृकमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्य
यस्य॥ कस्का कादिषु तरस्येस मा से सः स्यात्॥ अयस्कारः। कंसकुंभपात्र खनित्रो। अनव्य

रूपं क्तो क्तोः खं ष्वा मी। कस्कादिषु च। सः स्यादिणः परस्य षः कस्कः श्रृणोति। गीष्पतिः। पुमः खय्यम
१४१ परे। संयोगान्ते तु नेयं क्तो रुः स्यात्॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा। पुंस्कं पुंस्त्वं वा। खयी स्यात् क्तोः पुं
स्कां स्कोत्रां नॄन्पे। नॄनित्यस्य रुः स्यात्। नॄंः पाहि। कानाम्रेडिते। अस्य रुः स्यात्। तान्त स्य परं मान्रेडि
तम्॥ सांद्विरुक्तस्य तन्त्र्यर्थः॥ कस्कादित्वात् सत्वं। कांस्कान्। नॄंः पाहि। मादित्वं स्थावि वन्तपा॥
संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु विवक्षामपेक्षते॥ छत्वं तु को
मेरसि द्धः। अनयोः कर्मत्वे को रेदे शो सिद्धः स्यात् कोसिं च पत॥ अत्रीत्यान लोपः। तुक्ष्व रसंज्ञा
तु त्विविष्ठ कृति। स्तुवादि विशेषे कृति परे पत्व त्वि वि सत्सि अनलोपो सिद्धः स्यात्। इतो निप
मा नाजा स्थः। रा जोपति। घटू संज्ञामसमस्ति द्धत्वात्। पंचवा सप्पदूत्स त्रै त्रीमत्यपनिषेधः। व
त्स हस्मामिस्मा दौ क्षिप्य स्पमनि मिगु क्क कमागः सनलोपस्यासि द्धत्वाजन वति। बोडशबो ढे
स्मा दौ घष ठत्व मुत्रर स्यादेः ष्टु त्वं वेष्टु क्रिः। कु मुदगं घोरपत्सं कौ मुदगं वा। अपपयवि व १४१